

ПВНЗ УНІВЕРСИТЕТ КОРОЛЯ ДАНИЛА

НАУКОВО- ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВІСНИК

**ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРАВА
ІМЕНІ КОРОЛЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО:
ЖУРНАЛ. СЕРІЯ ПРАВО**

Видається 2 рази на рік
Заснований у 2010 р.

№8 (20), 2019

Івано-Франківськ
Університет Короля Данила
2019

УДК 34

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20

Засновник та видавець
ПВНЗ Університет Короля Данила

Свідоцтво про державну реєстрацію
серія KB №17191-5961 ПР від 23.11.2010

Журнал включений до переліку наукових фахових видань
(Наказ МОН України №1328 від 12.12.2015 р.)

Мови видання
українська, російська, англійська, польська.

Рекомендовано до друку
рішенням Вченої ради ПВНЗ Університету Короля Данила
(протокол № 5 від 26.12.2019 р.).

Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право. – Івано-Франківськ: Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2019. – №. 8 (20). – 161 с.

У журналі досліджуються проблемні питання сучасної української юридичної науки, здійснюється розробка проблем державотворення в Україні, наукових концепцій щодо вдосконалення вітчизняного законодавства.

In the magazine to research the modern Ukrainian lawyers, conducted a scientific discussion of a state in Ukraine, development of scientific concepts to improve national law.

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори.

Рукописи не рецензуються і не повертаються.

При використанні наукових ідей та матеріалів цього випуску посилання на це видання є обов'язковим.

© ПВНЗ Університет Короля Данила, 2019 р.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР:

Луцький А. І. – доктор юридичних наук, доцент.

ВІДПОВІДАЛЬНІ РЕДАКТОРИ:

Короєд С. О. – доктор юридичних наук;
Луцький М. І. – доктор юридичних наук, доцент;

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Луцький А. І. – доктор юридичних наук, доцент;
Шутак І. Д. – доктор юридичних наук, професор; заслужений діяч науки і техніки України;
Короєд С. О. – доктор юридичних наук, доцент;
Басиста І. В. – доктор юридичних наук, професор;
Вовк В. М. – доктор юридичних наук, професор;
Гуменюк Т. І. – доктор історичних наук, доцент;
Гусарєв С. Д. – доктор юридичних наук, професор;
Костицький М. В. – доктор юридичних наук, професор акад. НАПрН, член-кор. АПНУ, заслужений юрист України, екс-суддя Конституційного Суду України;
Кушерець Д. В. – доктор юридичних наук, доцент;
Луцький М. І. – доктор юридичних наук, доцент;
Луцький Р. П. – доктор юридичних наук, доцент;
Раянов Ф. М. – доктор юридичних наук, професор (Російська Федерація);
Андріяшко М. В. – кандидат юридичних наук, доцент (Барановичі, Республіка Білорусь)
Махарадзе А. А. – доктор юридичних наук, професор (м. Батумі, Грузія)
Жукевич І. В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Зварич Р. В. – доктор юридичних наук, доцент;
Книш В. В. – доктор юридичних наук, доцент;
Косьмій М. М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Кушакова-Костицька Н. В. – доктор юридичних наук, доцент, заслужений юрист України;
Мельник П. В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Острогляд О. В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Ілин Л. М. – кандидат історичних наук, доцент.

ВІДПОВІДАЛЬНА ЗА ВИПУСК:

Федик Л. Б. – кандидат історичних наук, доцент.

ISSN	2618-0308 (Online)
Включено	до електронного архіву наукових періодичних видань України "Наукова періодика України" Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.
Включено	до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International , індексується у 2016-2018 роках.
Включено	до міжнародної наукометричної бази Eurasian Scientific Journal Index (Казахстан)
Включено	до міжнародної наукометричної бази Directiry of Research Journals Indexing
Включено	до міжнародної наукометричної бази Scientific Indexing Services (SIS)
Індексується	пошуковою системою Google Scholar
Науковим публікаціям	присвоюється міжнародний ідентифікатор цифрового об'єкта DOI , з 2018 року.

ЗМІСТ

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА, СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Андрусів Л. М.

Особливості оприлюднення нормативно-правових актів
органів місцевого самоврядування.....8

Ілин Л. М.

Ідея «соборності» в державотворчих концепціях Галичини XIX – початку XX ст.....15

Книш В. В.

Генеза інституту конституційно-правової відповідальності
у правовій системі Київської Русі.....22

Луцький Р.П.

Сімейні цінності як фундаментальна основа становлення та
розвитку сучасної української держави.....30

Онищук І. І.

Російська греко-католицька церква: історія, канонічний статус
і правове регулювання діяльності.....38

Полонка І. А.

Неосудність та обмежена осудність:
практика англо-американської правової системи.....48

Сем'яник О. В.

Правове регулювання питань освіти та культури
в Галичині першої половини XIX ст.....55

Спосіб Д. П.

Правове становище і організація діяльності Служби безпеки ОУН (б).....62

Стечишин А. В.

Генеза поглядів на державу і право К.Левицького.....71

Шеховцов В. В.

Трансформація релігійних світоглядів крізь призму філософських парадигм
на шляху до гуманізації фауністичного законодавства.....78

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО. СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Биркович О. І.

Судоустрій та судочинство України в контексті національної ментальності.....88

Волошенюк Г. Б.

Правова природа джерел конституційного права України.....98

Волошенюк Н. М. Співвідношення передвиборної агітації з політичною і соціальною рекламою.....	105
Сворак С. Д. «Основи державного устрою Галицької республіки» в контексті європейського конституціоналізму.....	112
ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, СІМЕЙНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. ТРУДОВЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО	
Вівчарук Д. П. Основні засади цивільного права та їх значення.....	120
Воронько О. О. Застосування астренту за законодавством окремих країн Європейського Союзу та Росії.....	127
Гуменюк Т. І. Проблеми дисциплінарної відповідальності державних службовців.....	135
Мороз Г. В. Сутність правових обмежень в екологічному праві.....	142
КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА ТА СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА	
Острогляд О. В. Повноваження адвоката, щодо дослідження доказів в суді апеляційної інстанції.....	151
Нотатки.....	160

CONTENTS

THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW. QUESTION PHILOSOPHY OF LAW, SOCIOLOGY OF LAW AND LEGAL PSYCHOLOGY

Andrusiv L.

The peculiarities of the promulgation of the normative and legal acts of the local authorities.....8

Ilyn L.

The idea of «community» in the government concepts of Galicia
of the XIX – beginning of the XX century.....15

Knysh V.

Genesis of the institute of constitutional responsibility in the legal system of Kyiv Rus.....22

Lutsky R.

Family values as a fundamental basis for the establishment
and development of the modern ukrainian state.....30

Onyshchuk I.

Russian greek-catholic church: history, canonical status
and legal regulation of activities.....38

Polonka I.

Innocence and limited innocence: the practice of the anglo-american legal system.....48

Semyanyk O.

Legal regulation of the issues of education and culture in the halicy
of the first half of the XIX c.....55

Sposib D.

Legal opinion and organization of Security Service activities OUN (b).....62

Stechyshyn A.

Genesis of views on the state and the law of K. Levitsky.....71

Shekhovtsov V.

Transformation of religious worldviews through the prism of philosophical paradigms
on the way to the humanization of faunistic law.....78

CONSTITUTIONAL LAW AND PROCEDURE, ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE, FINANCIAL LAW AND PROCEDURE. PUBLIC INTERNATIONAL LAW. JUDICIARY, THE JUDICIARY AND THE BAR

Byrkovych O.

Judiciary and judiciary of Ukraine in the context of the national mentality.....88

Volosheniuk G.

Legal nature of sources of constitutional law of Ukraine.....98

Volosheniuk N.

The ratio of election campaigning to political and social advertising.....105

Svorak S.

«Fundamentals of the state system of the Halych republic»
in the context of the european constitutionalism.....112

**CIVIL LAW AND PROCEDURE, FAMILY, BUSINESS LAW AND PROCESS.
PRIVATE INTERNATIONAL LAW**

Vivcharuk D.

Basic fundamentals of civil law and their importance.....120

Voronko O.

Application of astrent under the legislation of certain countries
of the European Union and Russia.....127

Humeniuk T.

Problems of disciplinary liability of public officers.....135

Moroz G.

The nature of legal restrictions in environmental law.....142

**CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, PENAL PARVO. CRIMINAL PROCEDURE,
CRIMINOLOGY AND FORENSIC EXAMINATION**

Ostrohliad O.

The power of counsel to investigate evidence in the court of appeal.....151

Notes.....160

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА,
СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 340.13

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.8-14

ОСОБЛИВОСТІ ОПРИЛЮДНЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ ОРГАНІВ
МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Андрусів Людмила Михайлівна,

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Прикарпатського факультету (м. Івано-Франківськ) Національної академії внутрішніх справ
вул. Національної гвардії, 3, м. Івано-Франківськ, 76000, Україна,
e-mail: legin.luda@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-000-4155-5999>

Мета. Метою роботи є формування особливостей оприлюднення нормативно-правових актів органами місцевого самоврядування та визначення на їх підставі проблемних аспектів. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного нормативно-правового матеріалу та наукових позицій й формулювання відповідних особливостей та проблемних аспектів. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: діалектичного, герменевтичного, історико-правового, прогностичного, системного та формально-юридичного. **Результати.** У процесі дослідження констатовано, що для оприлюднення нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування характерні такі особливості, які пов'язані із Законом України «Про доступ до публічної інформації» й потребою конкретизації порядку та форми оприлюднення. **Наукова новизна.** У процесі дослідження встановлено проблемні аспекти оприлюднення нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування, які пов'язані із відсутністю техніко-юридичних правил оприлюднення. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано для вдосконалення нормативно-правового забезпечення оприлюднення та створення ефективної системи для доступу усіх зацікавлених осіб до актів.

Ключові слова: нормативно-правовий акт, орган місцевого самоврядування, оприлюднення, форми оприлюднення, опублікування, рішення, регламент.

Liudmyla Andrusiv

Candidate of juridical sciences, associate professor, professor of the social and humanitarian
sciences chair of the Precarpathian Department (Ivano-Frankivsk)
of the National Academy of Internal Affairs
3, Natsionalnoi Hvardii Street, Ivano-Frankivsk, 76000, Ukraine, mob.
e-mail: legin.luda@gmail.com

THE PECULIARITIES OF THE PROMULGATION OF THE NORMATIVE AND
LEGAL ACTS OF THE LOCAL AUTHORITIES

Purpose. The purpose of the paper is to formulate the peculiarities of the promulgation of the
normative and legal acts by the local authorities and to identify problematic aspects on their basis.

Methodics. The methodics involves a comprehensive analysis and generalization of the available regulatory material and scientific positions and the formulation of the relevant features and problematic aspects. During the research the following **methods** of scientific cognition were used: dialectical, hermeneutic, historical-legal, prognostic, systemic and formal-legal one. **Results.** In the course of the research it was stated that for the promulgation of the normative and legal acts of the local authorities such features related to the Law of Ukraine «On Access to Public Information» and the need to specify the procedure and form of the promulgation are characteristic. **Scientific novelty.** The study identifies the problematic aspects of the promulgation of the normative and legal acts of the local authorities which are related to the lack of the technical and legal rules of the promulgation. **Practical importance.** The results of the study can be used to improve the normative and legal framework for promulgation and creation an effective system for accessing all the interested in acts people.

Key words: normative and legal act, local authorities, promulgation, forms of promulgation, decision, regulations

Постановка проблеми. Правова реальність свідчить про неоднозначність і труднощі під час оприлюднення актів нормативного характеру органів місцевого самоврядування. У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» прописано загальні положення щодо оприлюднення нормативно-правових актів. Згідно зі статтею 59 вказаного Закону, акти органів та посадових осіб місцевого самоврядування нормативно-правового характеру набирають чинності з дня їх офіційного оприлюднення, якщо органом чи посадовою особою не встановлено пізніший строк введення цих актів у дію [8]. Однак, законодавство не встановлює поняття офіційного оприлюднення, а тому органи місцевого самоврядування використовують різні форми для офіційного оприлюднення. Тому потребують дослідження особливості та проблемні аспекти оприлюднення нормативно-правових актів органами місцевого самоврядування для вдосконалення цієї діяльності.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Безпосередньо оприлюднення нормативно-правових актів, його змістові ознаки серед вітчизняних науковців досліджували В. Шаповал, С. Фесенко, В. Барський, Д. Мазур. Безпосередні наукові й практичні розробки у сфері оприлюднення нормативно-правових актів органами місцевого самоврядування зроблено Л. Богачовою, К. Петрученко, О. Ващук та Т. Дембіцькою. Однак Л. Богачова розглядає оприлюднення нормативно-правового акта у межах підзаконного нормотворчого процесу як його стадію [1].

Постановка завдання. Сформулювати особливості оприлюднення нормативно-правових актів органами місцевого самоврядування та на їх підставі визначити проблемні аспекти.

Виклад основного матеріалу дослідження. Акти органів і посадових осіб місцевого самоврядування підлягають обов'язковому оприлюдненню та наданню за запитом відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації». Окрім того, статтею 42 Закону передбачено, що сільський, селищний, міський голова оприлюднює затверджені радою програми, бюджет та звіти про їх виконання. Відповідно до статті 50 Закону, секретар сільської, селищної, міської ради забезпечує своєчасне доведення рішень ради до виконавців і населення, організовує контроль за їх виконанням, забезпечує оприлюднення рішень ради відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації». Згідно зі статтею 55 Закону, голова районної, обласної, районної у місті ради забезпечує гласність у роботі ради та її органів й оприлюднює рішення ради [7].

Відповідно до статті 22 Закону України «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації»,

рішення органів місцевого самоврядування публікуються в офіційних друкованих виданнях. У друкованих засобах масової інформації можуть публікуватися офіційні документи органів місцевого самоврядування, інша публічна інформація відповідно до законодавства і на засадах, передбачених укладеним між такими органами та редакціями друкованих засобів масової інформації договором [9].

Відповідно до статті 5 Закону України «Про доступ до публічної інформації», доступ до публічної інформації забезпечується шляхом систематичного та оперативного оприлюднення інформації в офіційних друкованих виданнях, на офіційних веб-сайтах в мережі Інтернет, на Єдиному державному веб-порталі відкритих даних, на інформаційних стендах, у будь-якій іншій формі, а також надання інформації за запитами на інформацію [7].

На думку К. Петрученко, оприлюднення нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування відбувається такими формами: 1) опублікування в офіційному виданні нормотворчого органу; 2) опублікування в неофіційному виданні; 3) інформаційного повідомлення на радіо та телебаченні; розміщення в мережі Інтернет (на офіційному сайті суб'єкта правотворчості); розміщення повідомлень на спеціальних інформаційних стендах у приміщенні ради або поряд із ним (це стосується насамперед невеликих територіальних громад); надсилання відповідним суб'єктам (підприємствам, установам, організаціям, посадовим особам); оголошення на загальних зборах або інших зібраннях громадян [3].

За вимогами Закону України «Про доступ до публічної інформації» можна визначити, що головними формами оприлюднення нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування є опублікування в офіційних друкованих виданнях, електронне оприлюднення на офіційних веб-сайтах в мережі Інтернет та на Єдиному державному веб-порталі відкритих даних, оприлюднення в інших формах (через радіо, телебачення, інші друковані видання, розсилка). Забезпечення доступу громадян і зацікавлених осіб здійснюється шляхом розміщення нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування на інформаційних стендах та надання копій нормативно-правових актів за запитами на інформацію.

Окрім того, орган місцевого самоврядування на локальному нормативному рівні може деталізувати порядок оприлюднення прийнятих ними нормативно-правових актів. Такими актами можуть бути Регламент відповідного органу місцевого самоврядування чи Порядок оприлюднення правових актів відповідного органу місцевого самоврядування. Наведемо кілька прикладів такого нормативного регулювання та оприлюднення.

Порядок оприлюднення правових актів виконавчих органів та посадових осіб Харківської міської ради, затверджений рішенням виконавчого комітету Харківської міської ради від 18 червня 2014 року № 358, встановлює такі правила оприлюднення: після підписання прийнятих виконавчим комітетом Харківської міської ради, виданих Харківським міським головою актів та їх відповідної реєстрації належним чином засвідчені копії цих актів із супровідним листом направляються Департаментом організаційної роботи Харківської міської ради до «Міського інформаційного центру» для подальшого оприлюднення не пізніше трьох робочих днів з дня їх ухвалення (видання). «Міський інформаційний центр» забезпечує оприлюднення прийнятих актів шляхом їх розміщення на офіційному веб-сайті Харківської міської ради, міського голови, виконавчого комітету в мережі Інтернет невідкладно, але не пізніше двох робочих днів з дня надходження. Акт, що підлягає оприлюдненню, повинен бути оприлюднений не пізніше п'яти робочих днів з дня прийняття (видання) із зазначенням дати оприлюднення документа і дати оновлення інформації [5].

Ужгородською міською радою прийнято Порядок інформування громадськості про діяльність Ужгородської міської ради, її виконавчих органів через мережу Інтернет, яке затверджене рішенням виконавчого комітету Ужгородської міської ради від 08 лютого 2017 року

№ 44. У Порядку встановлено перелік інформації, що підлягає обов'язковому розміщенню на офіційному веб-сайті міської ради в мережі Інтернет, порядок, відповідальних осіб та строки оприлюднення нормативно-правових актів. Зокрема встановлено, що рішення сесії міської ради оприлюднюються після прийняття рішення у п'ятиденний строк на офіційному веб-сайті Ужгородської міської ради в мережі Інтернет [4].

Відповідно до Порядку оприлюднення в мережі Інтернет інформаційних матеріалів про діяльність Вінницької міської ради та її виконавчого комітету, затвердженого рішенням виконавчого комітету Вінницької міської ради від 26 травня 2011 року № 1250, оприлюднення в мережі Інтернет інформаційних матеріалів про діяльність Вінницької міської ради та її виконавчого комітету здійснюється шляхом розміщення і періодичного оновлення цих матеріалів на офіційному веб-порталі Вінницької міської ради за адресою: <http://www.vmr.gov.ua> структурними підрозділами, відповідальними за оприлюднення в мережі Інтернет інформації про діяльність Вінницької міської ради та її виконавчого комітету. Нормативно-правові акти з питань, що належать до компетенції міської ради та її виконавчих органів, цільові програми у відповідній сфері оприлюднюються у строк до 5 днів після їх прийняття на офіційному веб-порталі із зазначенням дати оприлюднення і дати оновлення інформації. Відповідальними за оприлюднення є департаменти, відділи, інші структурні підрозділи Вінницької міської ради [6].

Можемо зробити висновок, що Харківська, Ужгородська й Вінницька міські ради для оприлюднення ухвалених нормативно-правових актів обрали форму електронного оприлюднення на офіційному веб-сайті органу місцевого самоврядування. Такими діями фактично відкинуто інші форми оприлюднення, передбачені Законом України «Про доступ до публічної інформації», зокрема, опублікування в офіційному виданні.

Прикладом упровадження форм оприлюднення, відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації», є практика оприлюднення нормативно-правових актів Одеської міської ради. Згідно з Регламентом Одеської міської ради VII скликання, затвердженого рішенням Одеської міської ради № 1-VII від 11 листопада 2015 року, рішення ради підлягають обов'язковому оприлюдненню шляхом їх розміщення на офіційному сайті міської ради в мережі Інтернет (www.omr.gov.ua) не пізніше п'яти робочих днів з дня їх прийняття із зазначенням дати опублікування документа і дати оновлення інформації. З цією метою рішення направляється департаментом з організації роботи ради в друкованому та електронному вигляді до департаменту інформації та зв'язків з громадськістю ради, який не пізніше п'ятого робочого дня з дати прийняття такого рішення забезпечує його розміщення на офіційному сайті ради [10]. Наступне положення Регламенту передбачає оприлюднення рішень міської ради в друкованому виданні. У випадках, передбачених законом або безпосередньо рішенням ради, відповідне рішення також підлягає опублікуванню в друкованому засобі масової інформації. Для цього департамент з організації роботи ради протягом п'яти робочих днів з моменту прийняття рішення направляє його текст в друкованому та електронному вигляді до газети Одеської міської ради «Одеський вісник» [10].

Зауважимо, що спостерігається тенденція оприлюднення нормативно-правових актів органами місцевого самоврядування на офіційних веб-сайтах з використанням опублікування в окремих випадках. Однак ця тенденція має як позитивні, так і негативні боки. Серед позитивних характеристик електронного оприлюднення на офіційних веб-сайтах можна вказати насамперед зручність у використанні та пошуку нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування й економія матеріальних витрат. Однак електронне оприлюднення не гарантує вимоги загальнодоступності, оскільки не всі громадяни мають можливість доступу та необхідні навички в користуванні мережею Інтернет. Ще одне зауваження стосується того, що електронне

оприлюднення не є офіційним оприлюдненням, з яким напряду пов'язане набрання чинності нормативно-правовими актами.

На думку О. Ващук, для ознайомлення з діяльністю органів влади через офіційний веб-сайт необхідно мати доступ до мережі Інтернет, володіти навичками користування комп'ютером і мережею Інтернет, а службовцям достатньо лише створити офіційний веб-сайт та регулярно його наповнювати. Однак навіть якщо Ви досвідчений користувач, ніхто не гарантує успіху в отриманні інформації. По-перше, веб-сайти органів влади часто поновлюються, змінюють свою структуру, у зв'язку з чим припиняють роботу на час змін. По-друге, здебільшого вони оснащені незручними пошуковиками, або й взагалі не мають систем для пошуку. По-третє, не всі органи мають свої офіційні веб-сайти: тільки поодинокі на офіційному рівні закріпили доменне ім'я. Як вважають експерти, цілком логічно, що громадяни за таких умов часто не можуть знайти потрібні їм документи, тому така форма є ненадійною [2].

Отже, органи місцевого самоврядування не використовують усіх передбачених Законом України «Про доступ до публічної інформації» форм оприлюднення. Фактично обмежуються формою електронного оприлюднення на офіційних веб-сайтах органів місцевого самоврядування із частковим використанням форми опублікування в офіційному друкованому виданні.

Підсумовуючи, констатуємо, що особливості оприлюднення нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування полягають у такому: 1) оприлюднення здійснюється відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації»; 2) орган місцевого самоврядування конкретизує порядок та форму оприлюднення нормативно-правових актів у регламенті або в порядку оприлюднення правових актів чи порядку інформування про діяльність відповідного органу місцевого самоврядування; 3) офіційне оприлюднення нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування здійснюється в таких формах: опублікування в офіційних друкованих виданнях; електронне оприлюднення на офіційних веб-сайтах у мережі Інтернет та на Єдиному державному веб-порталі відкритих даних; оприлюднення через радіо або телебачення; 4) доступ до ухвалених нормативно-правових актів забезпечується шляхом розміщення їх текстів на інформаційних стендах кожного органу місцевого самоврядування, а також наданням копій нормативно-правових актів за відповідними запитами зацікавлених осіб.

На підставі узагальнених особливостей робимо висновок, що проблемними аспектами оприлюднення нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування є: 1) потреба в нормативно-правовому врегулюванні на локальному рівні порядку офіційного оприлюднення нормативно-правових актів органами місцевого самоврядування з чіткою вказівкою на вид і назву нормативно-правового акта (Регламент); 2) брак в оприлюдненні нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування поняття офіційного оприлюднення й ототожнення юридичного значення оприлюднення в офіційному друкованому виданні та електронного оприлюднення на офіційному веб-сайті органу місцевого самоврядування; 3) необхідність нормативно-правового закріплення офіційного оприлюднення органами місцевого самоврядування та форму такого оприлюднення; 4) відсутність визначення статусу електронного оприлюднення нормативно-правових актів органами місцевого самоврядування; 5) необхідність визначення у регламентах відповідного органу місцевого самоврядування офіційних друкованих видань для офіційного оприлюднення нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування; 6) потреба закріплення в регламентах відповідних органів місцевого самоврядування техніко-юридичних правил оприлюднення ними нормативно-правових актів і забезпечення доступу громадян та зацікавлених осіб до нормативно-правових актів; 7) потреба в нормативно визначеному понятті «день офіційного опублікування нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування», встановлення вимог до електронного оприлюднення нормативно-правових актів органів місцевого

самоврядування, вимог до веб-сайтів для оприлюднення, гарантій їх захисту, забезпечення доступу до текстів актів і встановлення гарантій достовірності й автентичності.

Висновки. Отже, дослідження особливостей оприлюднення нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування дає підстави стверджувати, що вказівка законодавця на порядок оприлюднення згідно з Законом України «Про доступ до публічної інформації» передбачає необхідність конкретизації кожним органом оприлюднення прийнятих ними нормативно-правових актів у регламенті або в порядку оприлюднення правових актів. Виокремлені проблемні аспекти оприлюднення нормативно-правових актів органів місцевого самоврядування можуть стати науковим підґрунтям до вдосконалення нормативно-правового забезпечення оприлюднення та створення ефективної системи для доступу усіх зацікавлених осіб до актів.

Список використаних джерел

1. Богачова Л. Оприлюднення нормативно-правового акта як стадія підзаконного нормотворчого процесу. *Порівняльно-аналітичне право*. 2017. № 5. С. 18-21.
2. Ващук О., Дембіцька Т. Оприлюднення актів органів влади як доступ до публічної інформації. Львів: «Наше право», 2012.
3. Петрученко К. І. Нормотворчість місцевого самоврядування URL: <http://lawdrafting.org/normotvorchist-mistsevogo-samovryaduvannya/> (дата звернення: 21.04.2019).
4. Порядок інформування громадськості про діяльність Ужгородської міської ради, її виконавчих органів через мережу Інтернет: затверджений рішенням виконавчого комітету Ужгородської міської ради від 08 лютого 2017 року № 44 URL : https://rada-uzhgorod.gov.ua/uploads/sites/2/2017/02/44-Oprylyudnennya_13.02.2017.pdf (дата звернення: 10.11.2018).
5. Порядок оприлюднення правових актів виконавчих органів та посадових осіб Харківської міської ради: затверджений рішенням виконавчого комітету Харківської міської ради від 18 червня 2014 року № 358. URL : <http://kharkiv.rocks/reestr/633785> (дата звернення: 19.05.2019).
6. Порядок оприлюднення у мережі Інтернет інформаційних матеріалів про діяльність Вінницької міської ради та її виконавчого комітету: затверджений рішенням виконавчого комітету Вінницької міської ради від 26 травня 2011 року № 1250 URL : <http://www.vmr.gov.ua/Docs/ExecutiveCommitteeDecisions/2> (дата звернення: 24.07.2019).
7. Про доступ до публічної інформації: Закон України 13.01.2011 № 2939-VI *Відомості Верховної Ради України*, 2011, № 32, ст. 314 URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (дата звернення: 03.09.2019).
8. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.04.2019).
9. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової : Закон України від 23 вересня 1997 року № 539/97-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/539/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 15.04.2019).
10. Регламент Одеської міської ради VII скликання : затверджений рішенням Одеської міської ради від 11 листопада 2015 року № 1-VII. URL : <https://omr.gov.ua/ru/acts/council/77409/> (дата звернення: 18.05.2019).

References

1. Bohachova, L. (2017). Oprylyudnennya normatyvno-pravovoho akta jak stadija pidzakonnoho normotvorchoho protsesy [Promulgation of a normative legal act as a stage of a legal regulation process]. *Porivnjalne-analitychne pravo*, 5, 18-21. (in Ukrainian)
2. Vaschuk, O., Dembitska, T. (2012). *Oprylyudnennya aktiv orhaniv vlady jak dustup do publichnoi infomatsii* [Promulgation Acts of Authority Own Access to Public Information]. L.: Nashe pravo. (in Ukrainian)
3. Petruchenko, K. Normotvorchist mistseвого samovriaduvannya [Rulemaking of local self-government]. Retrived from: <http://lawdrafting.org/normotvorchist-mistseвого-samovriaduvannya/> (accessed 21 April 2019). (in Ukrainian)
4. Procedure for informing the public about the activities of the Uzhgorod City Council and its executive bodies through the Internet: approved by the decision of the Executive Committee of the Uzhgorod City Council № 44 (2017, February 8). Retrived from: https://rada-uzhgorod.gov.ua/uploads/sites/2/2017/02/44-Oprylyudnennya_13.02.2017.pdf (accessed 10 November 2018). (in Ukrainian)
5. Procedure of promulgation of legal acts of executive bodies and officials of Kharkiv city council: approved by the decision of executive committee of Kharkiv city council № 358 (2017, June 18). Retrived from: <http://kharkiv.rocks/reestr/633785> (accessed 19 May 2019). (in Ukrainian)
6. The procedure for publishing on the Internet information materials about the activities of the Vinnytsia City Council and its Executive Committee: approved by the decision of the Executive Committee of the Vinnytsia City Council № 1250 (2011, May 26). Retrived from: <http://www.vmr.gov.ua/Docs/ExecutiveCommitteeDecisions/2> (accessed 24 July 2019). (in Ukrainian)
7. On Access to Public Information: Law of Ukraine № 2939-VI (2011, January 1.). Retrived from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17> (accessed 3 September 2019). (in Ukrainian)
8. On Local Self-Government in Ukraine: Law of Ukraine № 280/97-VR (1997, May 21). Retrived from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80> (accessed 15 April 2019). (in Ukrainian)
9. On the Procedure for Coverage of Activities of State Bodies and Local Self-Government Bodies in Ukraine by Mass Media: Law of Ukraine № 539/97-VR (1997, September 23). Retrived from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/539/97-%D0%B2%D1%80> (accessed 15 April 2019). (in Ukrainian)
10. Regulations of the Odessa City Council of the VII convocation: approved by the decision of the Odessa City Council №1-VII (2015, November 11). Retrived from: <https://omr.gov.ua/ru/acts/council/77409/> (accessed 18 May 2019). (in Ukrainian)

Надійшла до редакції 03 грудня 2019 р.

УДК 340.11

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.15-21

ІДЕЯ «СОБОРНОСТІ» В ДЕРЖАВОТВОРЧИХ КОНЦЕПЦІЯХ ГАЛИЧИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Ілин Любомир Михайлович,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
ПВНЗ Університету Короля Данила,
м.Івано-Франківськ, вул. Сеченова, 129А, Україна, 76000,
e-mail: lm.ilyn@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4319-2327>

Мета. Метою статті є аналіз та систематизація поглядів громадсько-політичних мислителів Галичини ХІХ – початку ХХ ст. на право та спосіб організації національної держави, як соборної. **Методика.** Методика включає комплекс загальнонаукових, спеціально-юридичних, спеціально-історичних та філософських методів наукового пізнання, а також принципів об'єктивності, історизму, системності і всебічності. Проблемно-хронологічний підхід дозволив виокремити основні етапи еволюції змісту ідеї соборності в правовій думці Галичини ХІХ ст. **Результати.** Встановлено, що ідея соборності, яка запозичена з церковної термінології, впродовж ХІХ ст. набула чітких правових та філософських рис, які перетворили її в дієвий принцип досягнення державної єдності та цілісності. Для української державницької думки ХІХ ст. ідея соборності стала засадничою з огляду на роз'єднаність українців між Російською та Австро-Угорською імперіями. Вперше сформульовані членами «Руської Трійці» ідеї єдності українців Галичини та Наддніпрянини, пройшли тривалу еволюцію та отримали теоретичне осмислення у праці Ю.Бачинського «Україна irredenta». Встановлено, що соборність слід розуміти, як юридично-правовий принцип, у відповідності до якого рішення приймаються у діалозі, консенсусом й в такий спосіб в змозі задовольняти абсолютну більшість громадян держави. Для галицьких українців принцип соборності у ХІХ ст. реалізовувався крізь призму «державного» та «міжнародного» підходів. **Наукова новизна.** В роботі виокремлено основні етапи становлення та розвитку ідеї соборності в поглядах громадсько-політичних діячів Галичини ХІХ – початку ХХ ст. та виокремлення характерних рис «національної державності», що ними пропагувалися і розумілися, як можливі в процесі об'єднання українських земель в одну державу. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у подальших історико-правових дослідженнях, підготовці спецкурсів.

Ключові слова: соборність, Галичина, історико-правова думка, національна держава, галицькі українці.

Liubomyr Ilyn

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Theory and History of State and Law
of King Danylo University, m.Ivano-Frankivsk, str. Sechenova 129A, Ukraina 76000,
e-mail: lm.ilyn@gmail.com

THE IDEA OF «COMMUNITY» IN THE GOVERNMENT CONCEPTS OF GALICIA OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY

Purpose. The purpose of the article is to analyze and systematize the views of social and political thinkers of Galicia in the 19th - beginning of the 20th centuries. on the right and manner of organizing a nation-state as a cathedral. **Method.** The methodology includes a set of general scientific, special legal, special historical and philosophical methods of scientific knowledge, as well as the principles of objectivity, historicism, systematic and comprehensive. The problem-chronological approach made it possible to identify the main stages of the evolution of the content of the idea of catholicity in Galicia's legal thought of the 19th century. **Results.** It is established that the idea of catholicity, which was borrowed from church terminology, during the nineteenth century. acquired clear legal and philosophical features that turned it into an effective principle of achieving state unity and integrity. For the Ukrainian statesmen of the 19th century. the idea of catholicity became fundamental in view of the separation of Ukrainians between the Russian and Austro-Hungarian empires. The idea of unity of Ukrainians of Galicia and the Dnieper region, formulated for the first time by the members of the Russian Trinity, underwent a long evolution and received theoretical reflection in the work of Bachynsky's «Ukraine irredenta». It is established that catholicity should be understood as a legal principle, according to which decisions are made in dialogue, by consensus, and thus able to satisfy the absolute majority of citizens of the state. For Galician Ukrainians, the principle of unity in the nineteenth century. implemented through the prism of «state» and «international» approaches. **Scientific novelty.** The main stages of formation and development of the idea of catholicity in the views of social and political figures of Halychyna of the XIX – beginning of the XX centuries are highlighted in the work. and highlighting the distinctive features of «national statehood» that they promoted and understood as possible in the process of unification of Ukrainian lands into one state. **Practical significance.** The results of the study can be used in further historical and legal studies, preparation of special courses.

Key words: catholicity, Halychyna, historical and legal thought, nation state, Galician Ukrainians.

Постановка проблеми. Для української історико-правової науки, говорячи про розвиток ідеї соборності, традиційним є акцентування уваги на початку XX ст. та подіях Національної революції 1917-1921 рр. це до певної міри закономірно з огляду на політизацію національного руху та формування основ державності. Які за короткий час пройшли еволюцію не тільки від автономізму до самостійності, а й юридично оформили Акт злуки УНР та ЗУНР, що став практичним втіленням ідеї соборності. Одночасно, констатуючи розвиток ідеї соборності потрібно уникати за словами І.Райківського тенденційних, ура-патріотичних тверджень, що «ідея державної незалежності та соборності України упродовж віків була головною засадою українського національно-визвольного руху» [7, с. 8]. Це абсолютно слушне зауваження, яке підтверджує, що правовий зміст ідеї соборності передбачає не тільки використання цього поняття в повсякденному житті чи публіцистиці, а наявність чіткої системи і змісту ідей, які визначають шляхи, характер, причини, чинники та наслідки за якими може бути об'єднаних у межах незалежної держави один

народ. Більше того, ідея соборності повинна враховувати і те, що представників єдиного народу може бути різне бачення на форму та спосіб організації національної держави. Для українців, які впродовж кількох століть перебували розділеними між імперіями Романових та Габсбургів, ці підходи до організації державності більше відрізнялися, ніж були схожими.

З огляду на вищезазначене, наукова актуальність нашого дослідження полягає у виокремленні основних етапів становлення та розвитку ідеї соборності в поглядах громадсько-політичних діячів Галичини XIX – початку XX ст. та виокремлення характерних рис «національної державності», що ними пропагувалися і розумілися, як можливі в процесі об'єднання українських земель в одну державу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Характерною рисою українських історико-правових досліджень є акцентування уваги на процесах національного державотворення, що мало місце у XX ст. Це об'єктивно, з огляду на те, що до 1991 р. були три спроби відродження державності (події національної революції 1917-1921 рр.; Карпатська Україна 1938-1939 рр.; Акт відновлення української державності 1941 р.). При цьому ключовою ідеєю усіх цих спроб було декларування і практична реалізація (Акт Злуки 1919 р.) ідеї соборності усіх українських земель. Однозначно, витoki соборності слід шукати у XIX ст., яке з огляду на малодоступність джерельної бази, не вабить дослідників. Винятком є праці львівських, івано-франківських, чернівецьких чи закарпатських науковців. При цьому соборність виступає предметом дослідження істориків, тоді, як правники не вивчають її як критерій державотворчих устремлінь українців.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці українських та іноземних вчених Л.Анісіна, Т.Горбань, Я.Калакури, І.Кріцака, І.Райківського, С.Франка та інших.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз та систематизація поглядів громадсько-політичних мислителів Галичини XIX – початку XX ст. на право та спосіб організації національної держави, як соборної.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час проведення зовнішнього незалежного оцінювання з історії України у 2018 році, учням було поставлене одне із питань, що звучало: «Потребу здобуття політичної незалежності України вперше обґрунтував». Серед варіантів відповідей видається була однозначна – М.Міхновський у праці «Самостійна Україна» [10]. Ця відповідь була позначена правильною більшістю випускників шкіл і підтримана вчителями. Однак, меншість абітурієнтів відповіли на питання правильно та обрали з-поміж відповідей наступну: «Юліан Бачинський у брошурі «Україна Irredenta»». У чому причина такого «історичного непорозуміння». Відповідь очевидна, українська наука, яка ще не повністю позбулася рудиментів радянської епохи та ідеологічних стереотипів, не могла припустити, що концепцію створення незалежної України та ідею соборності міг обґрунтувати галичанин, який був вихованцем «буржуазної» Австро-Угорської імперії. Але це було саме так. У 1895 р. Ю.Бачинський опублікував свою працю «Україна Irredenta» у якій на підставі ідеї, що створення національних держав є результатом їх соціально-економічного розвитку, прийшов до висновку, що тільки досягнення політичної самостійності України дозволить забезпечити економічний і культурного розвиток не тільки українського народу, а представників інших національностей, які проживають в Україні [2]. Ю.Бачинський був переконаний, що соборність не може відбутися в умовах політичної залежності українських земель від Російської та Австро-Угорської імперій, а тому соборною може бути тільки «вільна, велика, незалежна, політично самостійна Україна – одна, нероздільна від Сяну по Кавказ» [2, с. 79].

Для того щоб зрозуміти глибинність і важливість поняття соборності для української історико-правової науки, доцільно розкрити етимологію цього поняття. Маючи однозначно церковне походження, термін «соборність» означає повноту і єдність церков [5, с. 66]. Однак,

правове підґрунтя терміну «соборність» проявляється у його розумінні як морально-філософського і соціального принципу, у відповідності до якого реалізується процес «відповідальності усіх за всіх, єдність індивідуального і загального, взаємне духовне збагачення і розвиток та інше» [9]. Саме тому, соборність слід розуміти, як юридично-правовий принцип, у відповідності до якого рішення приймаються у діалозі, консенсусом й в такий спосіб в змозі задовольняти абсолютну більшість громадян держави [5, с. 66]. Загалом, з етимологією слова «собор» пов'язані такі поняття, як «соборна церква», «соборна школа», «соборна держава» [4, с. 117].

У XIX ст. соборність набуває і філософського змісту. Відбувається поступовий процес відмови від еклексіологічного розуміння і набуття виразних світських рис, а далі – сакралізація поняття соборності, як принципу єдності народу [1]. Відомим мислителем, що десакралізував поняття «соборність» був С.Франк, який стверджував, що соборність це позначення внутрішньоорганічної єдності, що лежить в основі суспільного життя [11, с. 93].

Характеризуючи специфіку поширення поняття соборності в українській історичній, філософській та правовій традиції, слід погодитися з Я.Калакурою, що на відміну від російської практики, де соборність означала практику збирання земель, в тому числі й чужих, то в українській традиції, соборність – це єдність, цілісність України [1]. Цей приклад демонструє засадничу відмінність не тільки в ментальності, а й в історичній пам'яті та правовій думці. Для українців, таким чином було властивим і прерогативним розвиток національної державності, збереження її цілісності, консолідації, а у випадку відсутності національної держави – боротьба за утвердження соборності. Саме таке розуміння утверджується серед українців у другій половині XIX ст., а на початку XX ст. отримує практичне відображення в програмах перших політичних партій, ідеях революційних змагань і власне в юридичному оформленні соборності Актом злуки 22 січня 1919 р.

Хоча на межі XIX-XX ст. українська інтелігенція Галичини та Наддніпряни, за словами Т.Горбань, мало вірила в ідею соборності, а інколи і взагалі не вірила в можливість побудови самостійної української держави, соборність слугувала принципом єдності етнічних українських земель [3, с. 97]. Ми погоджуємося із цією думкою, оскільки навіть I Універсалом Центральної ради проголошувала не самостійність, а автономія. Але з іншого боку, саме Галичина, яку М.Грушевський називав «українським П'ємонтом» стала місцем, де ідея соборності активно розвивалася, отримувала чіткий правовий зміст. Початки цього розвитку були покладені ще в середині XIX ст., оскільки вони відображали збереження історичної пам'яті та ментальності галицьких українців. В цьому плані, слушним є зауваження Я.Калакури, що соборність в традиційному розумінні українців, реалізовується в контексті п'яťох чинників [4, с. 117-118], найважливішими, з яких на нашу думку є «державний» та «міжнародний» або «геополітичний» [4, с. 118].

Характеризуючи державний чинник, слід відзначити, що українцям властивий історичний міф про єдність організаційну і державну, ще з часів первісного суспільства й зародження перших протодержавних утворень на теренах України. Слов'янські племена, утворення Київської Русі, польсько-литовський період, часи козацтва, включення українських земель до складу Речі Посполитої, Османської імперії, імперії Романови, Австро-Угорщини, Румунії, Чехословаччини, завжди супроводжувався активізацією визвольних змагань, що мали у своїй основі ідею єдності – територіальної, етнічної, національної, політичної. Ідеї політичної єдності стали популярними саме на межі XIX-XX ст., тоді, як етнічна і національна єдність українських земель почала домінувати у філософсько-правовій думці в першій третині XIX ст., а в середині та другій половині XIX ст., вона обросла теоретичним підґрунтям.

Згадана вище «міфічність» була започаткована членами «Руської Трійці». Так, у передмові до «Русалки Дністрової», І.Вагилевич виокремив три історичні епохи в житті руського (українського) народу «Давню Русь, козачину і сьогочасність» [7, с. 215]. При цьому він вказує, що доба Русі, яку він називає «святая Русь», є найуспішнішою з усіх цих трьох епох, а завданням його і наступних поколінь є досягнення такої величч [7, с. 215; 8, с. 37]. Закономірно, що ні І.Вагилевич, ні Я.Головацький і навіть М.Шашкевич, який був найбільшим поборником всього українського, не розглядали можливості досягнення політичної єдності українських земель. Їх ідеї були реакцією на політику полонізації та онімечення галицьких українців реалізовувалися виключно в легальній площині. Радикалізм проголошених ними ідей був однозначний, оскільки він розходився з усталеними в той час ідеологемами польських і навіть російських мислителів, що українці не є окремою нацією та не мають жодної історичної пам'яті.

Черговим етапом активізації ідей соборності були події загальноєвропейської революції 1848-1849 рр. У брошурі «Слово перестороги» галицький священик В.Подолінський стверджував, що русини вірять у відродження «Русі», і разом з іншими народами хочуть бути вільними (незалежними) [6, с. 47]. Після створення у травні 1848 р. першої політичної організації галицьких українців Головної Руської Ради, ці ідеї набули чітких політичних ознак. У відозві згаданої організації наголошувалося, що галицькі українці належать до великого «руського народу, який одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить» [7, с. 269]. Це було перше офіційне декларування єдності галицьких та наддніпрянських українців із чітким вказуванням на національну ознаку – єдиний народ із спільною мовою. Крім того, автори відозви вказували і на тривалу традицію державності, продовжуючи запропоновану В.Подолінським ідею про існування Давньоруської та козацької державності.

Після придушення революції 1848-1849 рр. та встановлення конституційного ладу в імперії Габсбургів, ідеї соборності серед галицьких українців відійшли на другий план. Першочерговим було відстоювання гарантованих конституцією національних і політичних прав, які в умовах польського «політичного домінування» в Галичині, означали збереження історичної пам'яті та традиції державотворення.

Черговим етапом активізації національного життя галицьких українців стало останнє десятиліття XIX ст., коли під впливом поширення ідей наддніпрянців, зокрема М.Грушевського, в Галичині утвердилося поняття «Україна» та «українці», а політизації національного руху і створення у 1890 р. Русько-Української радикальної партії, у програмі максимум якої була відображена ідея відродження національної державності, ідея соборності набула нового значення.

Об'єктивно, що на межі XIX-XX ст. реалізувати ідею соборності та досягнути незалежності українських земель було не можливо. Для цього було кілька чинників. По-перше, український національний рух не був внутрішньо єдиним ні в Галичині, ні в Наддніпрянщині. По-друге, політичні контакти між українцями Австро-Угорщини та Російської імперії були хоч і активними, але не передбачали реалізації спільних політичних заходів. По-третє, обидві імперії вживали різноманітних заходів з недопущення відцентрових тенденцій: для галицьких українців у прерогативі було протистояння з поляками, а ситуативна підтримка імперії у цій боротьбі, унеможливлювала поширення антиавстрійських настроїв.

Висновки. Таким чином, ідея соборності, яка запозичена з церковної термінології, впродовж XIX ст. набула чітких правових та філософських рис, які перетворили її в дієвий принцип досягнення державної єдності та цілісності. Для української державницької думки XIX ст. ідея соборності стала засадничою з огляду на роз'єднаність українців між Російською та Австро-Угорською імперіями. Вперше сформульовані членами «Руської Трійці» ідеї єдності

українців Галичини та Наддніпрянщини, пройшли тривалу еволюцію та отримали теоретичне осмислення у праці Ю.Бачинського «Україна irredenta».

Список використаних джерел

1. Анисин А.Л. Соборность: феномен, понятие, принцип. *Вестник Челябинского государственного университета. Философия. Социология. Культурология*. 2009. № 33 (171). Вып. 14. С. 5–11. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sobornost-fenomen-ponyatie-i-printsip/viewer>.
2. Бачинський Ю. Україна irredenta / передм. В. Дорошенка. 3-тє вид. Берлін: Вид-во укр. молоді, 1924. XXVIII. 238 с. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002867>
3. Горбань Т.Ю. Ідея соборності в українській суспільно-політичній думці першої чверті XX ст. *Український історичний журнал*. 2005. № 6. С. 95-102. URL: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2005_6_95
4. Калакура Я. С. Соборність України як концепт новітньої історіографії. *Історична пам'ять*. 2015. Вип. 33. С. 116-125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2015_33_13.
5. Кріцак І. В. Принцип соборності як запорука прогресивного розвитку української держави: православно-богословське осмислення та політико-правова практика. *Тези виступів учасників Міжскафедрального круглого столу до Дня Соборності України* (Харків, 20 січня 2017 р.) МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2017. С. 66-67.
6. Подолинський В. Слово перестороги. [Сянік, 1848] / В. Подолинський; вступ. ст., приміт. і пер. з пол.: Ф. І. Стеблій. Львів : НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. 86 с.
7. Райківський І. Я. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. 932 + 16 с.
8. Русалка Дністровая / Вступ. ст., приміт., підготовка текстів М.Й.Шалати. К.: Дніпро, 1987. 206 с.
9. Соборність. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/СОБОРНІСТЬ>.
10. Тести ЗНО онлайн з історії України. URL: <https://zno.osvita.ua/ukraine-history/305/>.
11. Франк С. Л. Духовные основы общества : сборник. М. : Республика, 1992. 511 с.

References

1. Anisin, A.L. (2009). *Sobornost': fenomen, ponyatie, printsip* [Sobornost: phenomenon, concept, principle]. *Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo universiteta. Filosofiya. Sotsiologiya. Kul'turologiya*, 33 (171). Vyp. 14, .–11. Retrived from: <https://cyberleninka.ru/article/n/sobornost-fenomen-ponyatie-i-printsip/viewer>. (in Russian)
2. Bachynskiy, Yu. (1924). *Ukraine irredenta* [Ukraine irredenta]. Berlin: Vyd-vo ukr. molodi, XXVIII. Retrived from: <http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0002867>. (in Ukrainian)
3. Horban, T.Iu. (2005). *Ideia sobornosti v ukrainskii suspilno-politychnii dumtsi pershoi chverti XX st.* [The idea of catholicity in the Ukrainian socio-political thought of the first quarter of XX century]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 6, 95-102. Retrived from: http://resource.history.org.ua/publ/journal_2005_6_95. (in Ukrainian)
4. Kalakura, Ya. S. (2015). *Sobornist Ukrainy yak kontsept novitnoi istoriohrafii* [Unity of Ukraine as a concept of modern historiography]. *Istorychna pamiat*, 33, 116-125. Retrived from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ip_2015_33_13. (in Ukrainian)
5. Kritsak, I. V. (2017). *Pryntsyp sobornosti yak zaporuka prohresyvnoho rozvytku ukrainskoi derzhavy: pravoslavno-bohoslovske osmyslennia ta polityko-pravova praktyka* [The principle of catholicity as the key to the progressive development of the Ukrainian state: Orthodox-theological

reflection and political and legal practice]. *Tezy vystupiv uchasnykiv Mizhkafedralnoho kruhloho stolu do Dnia Sobornosti Ukrainy*, (pp. 66-67). Kharkiv : KhNUVS. (in Ukrainian)

6. Podolynskyi, V. (2001). *Slovo perestorohy* [A word of caution]. Lviv : NAN Ukrainy, Inst ukraïnoznavstva im. I. Krypïakevycha. (in Ukrainian)

7. Raikivskyi, I. Ya. (2012). *Ideia ukrainskoi natsionalnoi yednosti v hromadskomu zhytti Halychyny XIX stolittia* [The idea of Ukrainian national unity in the public life of Galicia in the XIX century]. Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian)

8. *Rusalka Dnistrovaia* [The Mermaid of the Dniester]. K.: Dnipro, 1987. (in Ukrainian)

9. *Sobornist* [Consolation]. Retrived from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/SOBORNIST>. (in Ukrainian)

10. *Testy ZNO onlain z istorii Ukrainy* [ZNO tests online on the history of Ukraine]. Retrived from: <https://zno.osvita.ua/ukraine-history/305/>. (in Ukrainian)

11. Frank, S. L. (1992). *Dukhovnye osnovy obshchestva* [The spiritual foundations of society]. M.: Respublika. (in Russian)

Надійшла до редакції 26 вересня 2019 р.

УДК 340.132.8; 342.086

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.22-29

ГЕНЕЗА ІНСТИТУТУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У ПРАВОВІЙ СИСТЕМІ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Книш Віталій Васильович,

доктор юридичних наук, доцент, професор кафедри
конституційного, міжнародного та адміністративного права
Навчально-наукового Юридичного інституту
Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника
вул. Шевченка, 44 А, м. Івано-Франківськ, 76018, Україна,
e-mail: knyshw@pnu.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2508-1666>

Мета. Метою статті є дослідження генези та розвитку конституційно-правової відповідальності у Київській Русі. **Методика.** Методика передбачає комплексне дослідження історичного та теоретичного матеріалу з даного питання, а також формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: історичний, історико-правовий, термінологічний, формально-логічний, системно-функціональний. **Результати.** У процесі дослідження встановлено, що у період Київської Русі конституційно-правова відповідальність мала наступні види: 1) індивідуальна конституційно-правова відповідальність, яка проявлялась у відповідальності київського князя та удільних князів за свою суспільно-політичну діяльність; 2) колегіальна конституційно-правова відповідальність, суб'єктами якої виступало віче, рада бояр, а також інші державні органи, які існували при київському князеві та удільних князях. **Наукова новизна.** За результатами дослідження встановлено, що інститут конституційно-правової відповідальності періоду Київської Русі перебував на стадії формування та передбачав поєднання позитивного та негативного, індивідуального та колегіального аспектів конституційно-правової відповідальності. **Практична значимість.** Результати дослідження та історичний досвід правового регулювання може бути використано для удосконалення чинного законодавства України про конституційно-правову відповідальність.

Ключові слова: генеза відповідальності, відповідальність, соціальна відповідальність, юридична відповідальність, позитивна відповідальність, негативна відповідальність, генеза конституційно-правової відповідальності, конституційно-правова відповідальність, конституційне правопорушення, санкції конституційно-правової відповідальності.

Vitalii Knysh

Doctor of Law, Associate Professor, Professor of the Department of constitutional, international and
administrative law Educational Scientific Law Institute
Precarpathian National University named after V. Stefanyk
st. Shevchenko, 44 A, city. Ivano-Frankivsk, 76018, Ukraine,
e-mail: knyshw@pnu.edu.ua

GENESIS OF THE INSTITUTE OF CONSTITUTIONAL RESPONSIBILITY IN THE LEGAL SYSTEM OF KYIV RUS

Purpose. The aim of the article is to study the genesis and development of constitutional responsibility in Kyiv Rus. **Methodology** The methodology provides for a comprehensive study of

historical and theoretical material on this issue, as well as the formulation of relevant conclusions and recommendations. In the course of the study, the following methods of scientific knowledge were used: historical, historical-legal, terminological, formal-logical, system-functional. **Results.** In the course of the study it was established that during the period of Kyiv Rus constitutional legal responsibility had the following types: 1) individual constitutional and legal responsibility, which was manifested in the responsibility of the Kyiv prince and princes for their social and political activities; 2) collegial constitutional and legal responsibility, the subjects of which were the council, the council of boyars, as well as other state bodies that existed under the Kyiv prince and princes. **Scientific novelty.** According to the results of the study, it was established that the institution of constitutional legal responsibility of the period of Kyiv Rus was at the stage of formation and provided for a combination of positive and negative, individual and collegial aspects of constitutional legal responsibility. **Practical significance.** The results of the study and historical experience of legal regulation can be used to improve the current legislation of Ukraine on constitutional responsibility.

Key words: genesis of responsibility, responsibility, social responsibility, legal responsibility, positive responsibility, negative responsibility, genesis of constitutional legal responsibility, constitutional legal responsibility, constitutional violation, sanctions of constitutional legal responsibility.

Постановка проблеми. В юридичній науці загальноприйнятим є розуміння, що конституційно-правова відповідальність може існувати лише за наявності конституції (конституційних актів) та розвиненої системи конституціоналізму. Разом з тим, на наш погляд, такий вид відповідальності може існувати, не будучи обумовленим наявністю чи відсутністю конституції чи конституційних актів. Це пояснюється тим, що, по-перше, суб'єкти державно-владних відносин існували у попередні епохи незалежно від наявності конституційних актів. По-друге, між ними все одно формувалась система взаємовідносин та взаємовідповідальності залежно від характеру субординації чи характеру владних повноважень. По-третє, функції конституційних норм (в т. ч. й у сфері досліджуваного нами виду відповідальності) успішно виконувались за допомогою інших соціальних регуляторів (зокрема, правових звичаїв).

Усі зазначені аспекти обумовили потребу дослідження конституційно-правової відповідальності органів влади у Київській Русі, де закладались первинні основи формування даного правового інституту у майбутніх етапах українській державності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання юридичної відповідальності на загальнотеоретичному рівні досліджували С. Алексєєв, А. Бобильов, О. Вітченко, В. Гойман, В. Горшеньов, Ю. Гревцов, Л. Завадська, О. Зайчук, В. Казимирчук, В. Кудрявцев, Ю. Кривицький, С. Лисенков, О. Малько, О. Мельник, Н. Оніщенко, А. Поляков, П. Рабінович, Ю. Решетов, В. Сирих, О. Скакун, Т. Тарахонич, Ю. Шемшученко, Л. Явич. На рівні конституційного права питанням конституційно-правової відповідальності присвячені наукові дослідження, які здійснили К. Басін, В. Кафарський, І. Кресіна, О. Майданик, В. Погорілко, В. Полевий, В. Федоренко, А. Червяцова, В. Шаповал та інші науковці.

Разом з тим, окремого дослідження потребує питання зародження зазначеного виду конституційно-правової відповідальності на прикладі його генези у Київській Русі.

Постановка завдання. Враховуючи сказане, нами обґрунтовується існування конституційно-правової відповідальності на українських землях на різних періодах державності. Тому дослідження особливостей визначеного правового інституту, на нашу думку, слід розпочати з вивчення особливостей позитивної та негативної конституційно-правової відповідальності Київської Русі. Саме тому метою статті є генеза та розвиток конституційно-правової відповідальності у Київській Русі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Київській Русі склалась своєрідна система органів державної влади та розподілу владних повноважень між ними. Як зазначає П. П. Захарченко, Великий князь київський очолював державу. На стадії її формування функції князя полягали головним чином в організації збройних сил, командуванні ними, збиранні данини, налагодженні зовнішньої торгівлі. У той час утворився князівський домен (масток із землями та обслугою), в якому князі вели власне господарство. Згодом діяльність князя ускладнилася, а функції розширилися. У нього зосередилися законодавчі (прийняття законів), виконавчі (призначення та контроль за органами місцевої влади), судові (найвища судова інстанція) функції. На початку XI ст. князь перетворився на типового середньовічного монарха. Проте в кінці століття князівська влада послабилася, почалися міжусобиці, які вдалося припинити лише на початку XII ст. Володимирові Мономахові. На незначний період він зумів відновити одноосібну, консолідовану монархію [1].

Отже, на базі вищесказаного можна вести мову про утвердження засад так званої *універсальної позитивної конституційно-правової відповідальності* Великого князя. Ця універсальність проявилась у широкому колі його повноважень які, визначали широкі межі відповідальності позитивної у різних сферах суспільного життя, зокрема: 1) у законодавчій сфері – через прийняття нормативно-правових актів з різних питань життєдіяльності суспільства; 2) у сфері виконавчо-управлінської діяльності – через здійснення кадрових призначень на різних рівнях управління; 3) у галузі правосуддя – через наявність у нього найвищої судової влади.

Князь також міг виступати також і суб'єктом негативної (ретроспективної) конституційно-правової відповідальності, що мало наслідком його відставку. Це проявлялось у діяльності віче як органу безпосередньої демократії Київської Русі. Прикладом цього стало віче у Києві 1024 р., яке відмовило Мстиславу Володимировичу (брату Ярослава Мудрого), який прагнув стати Великим Князем Київським та очолити Русь. Крім того, віче усунуло з князівської посади Ізяслава Ярославича та визнало князем Всеслава Брячиславича у 1068 р. [2].

Окремим суб'єктом управлінської діяльності та конституційно-правової відповідальності виступало віче як орган безпосередньої демократії. Як зауважує А. Петровський, вперше термін «віче» зустрічається в «Повісті минулих літ» при описі подій, що відбувалися в місті Білгороді, який потерпав від печенізької облоги. Змучені голодом білгородці «створиша вече», де вирішили віддатися на милість переможцям. Але тут з'явився один «старец», який «не был на вече томъ, и въпрашаше: «Что ради вече было? И людне поведаша ему, яко утро хотят ся людне передати печенігом. Се слышав, посла по старейшины градьскыя и рече им: «Слышах, яко хочете ся передати печенегом». Ани же реша : «Не стерпят людье глада». И рече им: «Послушайте мене, не передайтеся за 3 дня, и я в что велю, створите». Они же ради обещахася послушати» [3; 4].

Отже, в білгородському віче беруть участь «людье» и «старейшины», тобто рядове населення зі знаттю. «Вечники», порадившись, вирішують відчинити ворогу міські ворота, причому ініціатива, мабуть, в більшій мірі належить «людьям», а ніж старійшинам. «Людье» активно діють не тільки на віче, але й пізніше, при інших обставинах. Саме вони посилають за печенігами, приймають їх в місті, частуючи своїм знаменитим киселем [3; 4].

У даному випадку, по-перше, мова йде про конституційно-правову відповідальність віче за зовнішньополітичні відносини (а особливо – про питання війни та миру). По-друге, слід також акцентувати увагу на тому, що така його позитивна відповідальність базується не на принциповій чи звичайній (звичасвій) правовій поведінці, а на такій, що обумовлена конформістською (пристосованською) чи маргінальною правосвідомістю та правовою поведінкою, готовністю беззастережно підкоритись окупації.

Свою специфіку мала специфіка відповідальності та організація віче у Новгороді. Зокрема, жителі Новгорода, як зазначив А. Петровський, доведені до відчаю безчинствами варягів,

«исекоша в Поромоне дворе» цих заморських харциз. «И се слыша, князь Ярослав разгневался на гражаны, и собра вои славны тысящу, и, обольстив их, сече, иже бяху Варяги ти исекле; а друзки бежаша из града». Не встигала ще висохнути пролита кров, як з Києва від сестри Ярослава Предислави прийшла тривожна звістка про смерть батька, великого князя Володимира, і про каїнові діяння брата Святополка, що вокняжився на київському столі. Ярослав поспіхом скликав «новгородцов избыток» на віче. «Любимая моя и честная дружина, юже вы исекох вчера в безумии моем, не топерво ми их златом окупити», – в жалобі говорив князь. Із слізьми на очах Ярослав випросив допомогу в боротьбі зі Святополком. Й мовили незлопам'ятні новгородці: «А мы, княже, по тебе идем». Ярослав «собра вои 4000. Варяг бяшетъ тысяща, а новгородцев 3000; поиде на нь». Так повідомляє про драму в Новгороді місцевий літописець [3; 4].

У вказаному випадку, незважаючи на протиправну поведінку варягів у Новгороді, його віче, спочатку засудивши дії варягів та князя, все ж проявили високий рівень свідомості та позитивної конституційно-правової відповідальності за долю руського державотворення та прийняли вірне рішення про надання Ярославу військової допомоги у війні проти Святополка.

Як зауважив Л. В. Черепнін: «Но, вероятно в действительности все было сложнее. Видимо, велись переговоры, в которых Ярослав обещал новгородцам и денежное вознаграждение, и грамоту с какими-то политическими гарантиями» [3; 5].

Отже, мова йде також і про взаємодію віче з князем у питаннях вирішення безпекових питань з певними гарантіями для сторін та з розподілом відповідальності між ними за виконання своїх зобов'язань.

В. Т. Пашуто розглядає віче як «собрание части «нарочитых мужей», санкционирующее войну и сбор ополчения для князя». При цьому, В. Т. Пашуто опирається на «Повість минулих літ». Під вічем тут маються на увазі народні збори (звичайно, за участю знатних людей), що вирішували надміру важливе питання про воєнний похід [3; 6, с. 25].

У даному випадку акцент робиться на позитивній відповідальності віче за оборону і зовнішню безпеку держави.

Б. Д. Греков визначає віче на Русі як народні збори класового і докласового суспільства, що скликалися для обговорення і вирішення важливих суспільних справ [3; 7, с. 493]. Такі погляди Б. Д. Грекова на віче також поділяв М. Н. Тихомиров. Він не раз переконувався в тому, що на масових міських зібраннях головували «черные люди» [3; 8, с. 197].

П. П. Толочко висловлює думку про домінуючу роль феодалів на віче. На його переконання, давньоруське віче XI-XII ст. стало втіленням «феодальної демократії», тобто проявом влади великих землевласників та інших привілейованих осіб. П. П. Толочко вважає, що і в цей час при наявності «родоплемінної знаті, старців, військових керівників віче не було всенародними зборами» [3; 9, с. 227; 10, с. 154].

О. Лінниченко, характеризуючи віче, акцентував увагу на тому, що після смерті Святополка кияни збирались на віче і запрошували Володимира до князівства, а самі тим часом розправлялись з прихильниками колишнього покійного князя [3; 11, с. 29].

Це свідчило про те, що віче, описуване О. Лінниченком, взяли на себе підвищену відповідальність за державотворчі процеси.

М. Ю. Брайчевський розглядав віче (на прикладі Новгорода) як орган станово-представницької демократії, який мав чітко обмежений склад, куди входили багаті «дворовласники» [3; 12, с. 359 – 360].

Визначаючи коло питань, що входили до компетенції віча, М. В. Довнар-Запольський, відносив до їх числа законодавчі, судові, а також питання війни і миру. Стосовно ж внутрішнього

управління, то віче, хоч і мало на нього сильний вплив, відводило головну роль князівській адміністрації [3; 13, с. 32].

Що ж стосується поглядів І. Я. Фроянова, то він не погоджується з думкою П. П. Толочка, що народ на віче був зручним знаряддям в руках знаті. На думку І. Я. Фроянова, навпаки голос народу досить сильно і владно звучав на цих зборах, змушуючи нерідко князів та інших впливових осіб іти на вимушені поступки. Об'єднані на віче «люди» являли собою досить грізну силу, яка часто навіть могла протистояти могутній князівській дружині [3; 14, с. 164].

Полоцьке віче, на думку Л. В. Алексєєва, також мало широкі права. Л. В. Алексєєв, розглядаючи управлінські відносини на Полоцькій землі. Він акцентував увагу на своєрідності державно-політичного устрою, що виражалось «в розвитку вичевого начала в XII веке и в слабости княжеской власти. Отношения полоцкого князя с вечем в XII веке носили характер его подчинения последнему» [3; 15, с. 117].

Таким чином, конституційно-правова відповідальність віче у Київській Русі мала наступні особливості: 1) вона могла бути лише позитивною (перспективною), яка стосувалась вибору напряму розвитку держави, а негативна (ретроспективна) відповідальність віча взагалі не визначалась на нормативному рівні, оскільки до народу неможливо застосувати конституційно-правові санкції; 2) обсяг позитивної конституційно-правової відповідальності віча за колом осіб, які брали у ньому участь, залежно від міста на Русі, міг мати різний характер. Якщо у Києві віче було всенародним, а тому відповідальним за його рішення було все населення (загальна позитивна відповідальність), то у Новгороді така відповідальність була обмеженою (станово-представницькою) внаслідок обмеження кількості осіб, які брали участь у віче; 3) за обсягом і сферою повноважень позитивну конституційно-правову відповідальність народного віча можна диференціювати наступним чином: а) відповідальність за ключові кадрові призначення (наприклад, за вибори князя чи його усунення); б) відповідальність за правосуддя. Віче розглядало окремі судові справи, однак це були, по-перше, одиничні випадки, а по-друге – такі одиничні випадки «народної юстиції» базувались більше на правовому звичаї, ніж на нормативно-правових актах.

Окремим суб'єктом державно-владної діяльності, а відповідно – і суб'єктом конституційно-правової відповідальності, виступала Рада при князі.

Як зауважили В. С. Кульчицький, М. І. Настюк та Б. Й. Тищик, до ради входили наймогутніші феодали-землевласники, які мали посади у державному апараті, а також представники вищого духовенства. Князь разом з ними обговорював питання оголошення війни, укладення миру, встановлення союзів з іншими державами. У галузі внутрішньої політики діяльність ради виражалась в обговоренні та виданні нових законів. Окрім цього, рада виконувала судові функції, брала участь у розв'язанні військових, адміністративних, фінансових та інших питань. При відсутності князя або після його смерті рада ставала основним органом влади, який не тільки розв'язував усі питання внутрішньої та зовнішньої політики, а й встановлював владу майбутнього князя. Разом із князем розглядалися питання зовнішньої політики, укладення союзів, видання нових законів. У разі смерті князя рада тимчасово виконувала функції верховного органу країни [3; 16].

Хоча вона і носила дорадчий характер при князі, проте в окремих випадках брала на себе позитивну відповідальність за державні справи, зокрема: 1) така відповідальність в основному була похідною (а не основною), оскільки Рада при князі носила переважно дорадчий (допоміжний характер); 2) незважаючи на її похідний характер, Рада при князі у рамках визначеного вище статусу несла позитивну похідну конституційно-правову відповідальність: а) у сфері внутрішніх відносин за законодавчу сферу діяльності (участь у обговоренні та виданні нових законів); за реалізацію окремих виконавчо-розпорядчих функцій (вирішення військових, адміністративних,

фінансових та інших питань); за реалізацію правосуддя (з тих судових справ, які виносив на Раду князь); б) за сферу зовнішніх взаємин Русі з іноземними державами (зокрема, князь виносив на розгляд Ради питання оголошення війни, укладення миру, встановлення союзів з іншими державами); 3) отримання у надзвичайних ситуаціях основної конституційно-правової відповідальності за державотворення та реалізацію державної політики (у випадку смерті князя рада тимчасово виконувала функції верховного органу країни, а також могла самостійно визначати обсяг повноважень майбутнього князя – правонаступника).

Як зауважив В. М. Іванов, до структури центральних органів влади належали князівські з'їзди (снєми), які скликалися Великим князем для вирішення питань війни й миру, змін у державному устрої, порядку зайняття столів, ухвалення найважливіших законодавчих актів. Так, на снємах у 1072 р. у Вишгороді було схвалено «Правду Ярославичів», у 1101 р. та у 1103 р. під Києвом вирішувалися питання війни й миру з половцями. Важливі рішення, спрямовані на припинення чвар між Рюриковичами за спадкове право на управління удільними отчими територіями та об'єднання військових сил перед половецькою загрозою прийняв Любецький з'їзд князів 1097 р. З'їзд закріпив два основоположні принципи взаємин між Рюриковичами: а) принцип успадкування земель батьків («хай кожен тримає отчину свою») та принцип суверенітету князів – намісників Великого князя в їхніх володіннях («не переступати межі братньої»). У снємах брали участь місцеві князі, їхні союзники (брати), васали (сини), наймогутніші бояри, інколи – церковна знать. У період послаблення влади Києва значення князівських з'їздів набуло особливої вагомості – їхні рішення певний час мали силу загальнодержавних законів. Але вони не змогли зупинити процес феодалної роздробленості [17, с. 62 – 63; 18, с. 60; 19, с. 25].

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дало можливість зробити наступні висновки про те, що у період Київської Русі конституційно-правова відповідальність мала наступні види: 1) індивідуальна конституційно-правова відповідальність, яка проявлялась у відповідальності київського князя та удільних князів за свою суспільно-політичну діяльність; 2) колегіальна конституційно-правова відповідальність, суб'єктами якої виступало віче, рада бояр, а також інші державні органи, які існували при київському князеві та удільних князях.

Список використаних джерел

1. Захарченко П. П. Історія держави і права України: навчальний посібник. URL: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history/sereda/Microsoft_Word_-_zakharchenko_p__storVya_derzhavi_V_prava_ukra_ni.pdf.
2. Котляр М. Ф. Віче // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2003. 688 с. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Viche>.
3. Петровський А. Віче в київській русі: склад, компетенція, географічне поширення, історіографічні оцінки. URL: <http://kuprienko.info/petrovs-kij-a-viche-v-kiyivs-kij-rusi-sklad-kompetentsiya-geografichne-poshirennia-istoriografichni-otsinki/>.
4. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. К.: Дніпро, 1989. 591 с. URL: <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>.
5. Черепнин Л. В. Пути и формы политического развития русских земель XII - начала XIII в. *Польша и Русь. Черты общности и своеобразие в историческом развитии Руси и Польши XII–XIV вв.* М., 1974. С. 32–35.
6. Пашуто В. Т. В ущерб истине (по поводу книги о русском вече). *История СССР*. 1968. № 5. С. 24 – 28.
7. Греков Б. Д. Киевская Русь. М., 1953. С. 491–494.

8. Тихомиров М. Н. Древнерусские города. М., 1956. С. 185-213.
9. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. К., 1987. С. 224-230.
10. Толочко П. П. Власть в Древней Руси X–XIII вв. СПб., 2011. С. 154-155.
11. Линниченко И. А. Вече в Киевской области. К.: Унив. тип., 1881. 65 с.
12. Брайчевський М. Ю. Твори. К., 2004. Т. 1. С. 359-360.
13. Довнар-Запольский М. В. Политический строй Древней Руси. М., 1909. 136 с.
14. Фроянов И. Я. Киевская Русь: очерки социально-политической истории. – Л., 1980. С. 150-184.
15. Алексеев Л. В. Полоцкая земля в IX – XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии). М.: Наука, 1966. 295 с.
16. Кульчицкий В. С. Історія держави і права України: навч. посібник. Львів: Світ, 1996. 289 с. URL: <https://istoriya-derjprava-books/kulchitskij-vs-nastyuk-mi-tishhik-bj-1997-istoriya-derzhavi-i-prava-ukraini-kniga.html>.
17. Иванов В. М. Історія держави і права України: підручник. К.: КУП НАНУ, 2013. 892 с.
18. Книш В. В. Теоретико-правове дослідження інституту конституційно-правової відповідальності в Україні: дис. д.ю.н. Івано-Франківськ, 2018. 431 с.
19. Книш В. В. Теоретико-правові підходи до удосконалення інституту конституційно-правової відповідальності в Україні: монографія. Івано-Франківськ: Супрун В. П., 2018. 396 с.

References

1. Zakharchenko, P. P. (2005). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [History of the State and Law of Ukraine]. Retrived from: http://sites.znu.edu.ua/ua_statehood_history/sereda/Microsoft_Word_-_zakharchenko_p__storVya_derzhavi_V_prava_ukra_ni.pdf. (in Ukrainian).
2. Kotlyar, M. F. (2003) *Viche* // Encyclopaedia of History of Ukraine: Vol. 1: A-V / Ed.: V. A. Smoly (chairman) and others. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. K.: Scientific Thought. Retrived from: <http://www.history.org.ua/?termin=Viche>. (in Ukrainian).
3. Petrovsky, A. (2008). *Viche v kyivskii rusi: sklad, kompetentsiia, heohrafichne poshyrennia, istoriohrafichni otsinky* [Viche in the Kyiv movement: composition, competence, geographical distribution, historiography estimates]. Retrived from: <http://kuprienko.info/petrovs-kij-a-viche-v-kiyivs-kij-rusi-sklad-kompetentsiya-geografichne-poshirennia-istoriografichni-otsinki/>. (in Ukrainian).
4. Mishanich, O. V. (Ed). (1989). *Litopis rusky* [Chronicle of Rus]; per. from the old Russian. L. E. Makhnovets; K. Retrived from: <http://litopys.org.ua/litop/lit.htm>. (in Ukrainian).
5. Cherepnin, L. V. (1974). *Puti i formy politicheskogo razvitiya russkikh zemel XII — nachala XIII v.* [Paths and forms of political development of Russian lands of the XII – beginning of the XIII century]. Poland and Russia. Community traits and peculiarities in the historical development of Russia and Poland of the 12th – 14th centuries. (pp. 32–35).M. (in Russian).
6. Pashuto, V. T. (1968). *V ushcherb istine (po povodu knigi o russkom veche)* [To the detriment of the truth (about the book on the Russian evening)]. *History of the USSR*, 5, 24-28. (in Russian).
7. Grekov, B. D. (1953). *Kievskaya Rus* [Kyivan Rus]. M., pp. 491–494. (in Russian).
8. Tikhomirov, M. N. (1956). *Drevnerusskie goroda* [Ancient Russian cities]. M., pp. 185–213. (in Russian).
9. Tolochko, P. P. (1987). *Drevnyaya Rus. Ocherki sotsialno-politicheskoy istorii* [Ancient Rus. Essays on socio-political history]. K., pp. 224-230. (in Ukrainian).
10. Tolochko, P. P. (2011). *Vlast v Drevney Rusi X–XIII vv.* [Power in Ancient Russia in the X–XIII centuries]. St. Petersburg, 154-155. (in Ukrainian).

11. Linnichenko, I. A. (1881). *Veche v Kievskoy oblasti* [Evening in the Kyiv region]. K.: Univ. type. (in Russian).
12. Brychevsky, M. Yu (2004). *Tvory* [Works]. K., vol. 1, pp. 359-360. (in Ukrainian).
13. Dovnar-Zapolsky, M. V. (1909). *Politicheskiy stroy Drevney Rusi* [The Political Structure of Ancient Rus]. M. (in Ukrainian).
14. Froyanov, I. Ya. (1980). *Kievskaya Rus: ocherki sotsialno-politicheskoy istorii* [Kyivan Rus: Essays on Socio-Political History]. L., pp. 150-184. (in Russian).
15. Alekseev, L. V. (1966). *Polotskaya zemlya v IX – XIII vv. (Ocherki istorii Severnoy Belorussii)* [Polotsk land in the IX – XIII centuries. (Essays on the History of Northern Belarus)]. Moscow: Science. (in Russian).
16. Kulchitsky, V. S. (1996). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [History of the State and Law of Ukraine: textbook. Manual]. Lviv: World, Retrived from: <https://istoriya-derjprava-books/kulchitskij-vs-nastyuk-mi-tishhik-bj-1997-istoriya-derzhavi-i-prava-ukraini-kniga.html>. (in Ukrainian).
17. Ivanov, V. M. (2013). *Istoriia derzhavy i prava Ukrainy* [History of the State and Law of Ukraine: a textbook]. K.: KUP of NASU. (in Ukrainian).
18. Knysh, V. V. (2018). *Theoretical and legal research of the institute of constitutional legal responsibility in Ukraine*: PhD diss. Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian).
19. Knysh, V. V. (2018). *Teoretyko-pravovi pidkhody do udoskonalennia instytutu konstytutsiino-pravovoi vidpovidalnosti v Ukraini* [Theoretical and legal approaches to improving the institute of constitutional legal liability in Ukraine]. Ivano-Frankivsk: Suprun V. P. (in Ukrainian).

Надійшла до редакції 12 листопада 2019 р.

УДК 314.37

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.30-37

СІМЕЙНІ ЦІННОСТІ ЯК ФУНДАМЕНТАЛЬНА ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Луцький Роман Петрович,

доктор юридичних наук, доцент, директор Науково-дослідного інституту
імені Академіка Івана Луцького, Університет Короля Данила
вул. Коновальця, 35, Івано-Франківськ, 76018, Україна,
e-mail: roman_lutskii@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9558-3699>

Мета. Метою роботи є вивчення особливостей трансформації, що з'явилися у сфері сімейних стосунків у сучасному українському суспільстві. Головна увага концентрується на проблемах асиметрії сімейних статусів. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, порівняльно-правовий. **Результати.** В процесі дослідження визнано, що на сучасному етапі державотворення українська сім'я швидше перебуває у процесі трансформації, ніж у стані занепаду. Вона пройшла тривалий шлях розвитку та адаптації до всіляких умов існування, відрізняється гнучкістю і стійкістю. Одні функції сім'ї під впливом об'єктивних умов зникають, інші – зберігаються, треті – тільки з'являються. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено ряд недоліків та причини в питанні трансформації українських сімей. Нездатність подружжя долати кризову ситуацію при переході сім'ї із однієї стадії на іншу може бути пов'язана з психологічною несумісністю подружжя, неадекватністю вибору шлюбного партнера, нездатністю сім'ї вирішувати проблеми, низьким рівнем соціально-психологічної адаптованості. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності під час вирішення сімейних побутових конфліктів.

Ключові слова: сім'я, трансформація, позитивне право, мораль, сімейні цінності, християнські цінності.

Roman Lutsky

Doctor of Law, Associate Professor, Director of the Research Institute named after Academician
Ivan Lutsk, King Danylo University, Ivano-Frankivsk, st. Konovalets, 35, 76018, Ukraine,
e-mail: roman.lutskiy@iful.edu.ua

FAMILY VALUES AS A FUNDAMENTAL BASIS FOR THE ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE MODERN UKRAINIAN STATE

Purpose. The aim of this work is to study the characteristics of transformation that appeared in the sphere of family relations in the modern Ukrainian society. The main attention is concentrated on problems of asymmetry of family status. **Technique.** The methodology includes a comprehensive analysis and synthesis of existing scientific and theoretical material and formulation of appropriate conclusions and recommendations. During the study, we used the following methods of scientific knowledge:

terminological, semantic, functional, systemic-structural, comparative legal. **Results.** The research process recognized that at the present stage of creation of a Ukrainian state more family is in the process of transformation than in decline. It has passed a long way of development and adaptation to diverse conditions of existence, characterized by flexibility and sustainability. Some family functions under the influence of objective conditions disappear, others persist, still others only appear. **Scientific novelty.** In the research process, a number of faults and reasons in the matter of the transformation of Ukrainian families. The inability of the spouses to overcome the crisis situation in the transition of families from one stage to the other can be connected with the psychological incompatibility of the spouses, the inadequate choice of a marriage partner, the inability of families to solve problems, the low level of socio-psychological adaptation. **Practical significance.** The results of the study can be used in law-making and enforcement activities while solving family household conflicts.

Key words: family, transformation, positive law, morality, family values, Christian values.

Постановка проблеми. У економіці, соціальному житті, культурі багатьох країн світу почали проявлятися риси нового інформаційного суспільства. На жаль, набуваючи нових якостей, соціум не втратив старих негативних явищ: не послаблюються глобальні проблеми сучасності, поширюються й удосконалюються різноманітні форми насильства – тероризм, злочинність, збройні конфлікти та ін. Виходячи із розуміння унікальної еволюційної ролі родини в суспільстві та важливості збереження традиційного інституту сім'ї, велику тривогу у вчених, громадських діячів, громадян України та багатьох країн світу викликає так звана криза сім'ї.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження цієї проблеми представлено значною кількістю праць і статей. Глибокий аналіз проблем технократичної цивілізації міститься в роботах Е. Фромма, інформаційного суспільства – у працях М. Кастельса, І. Валерстайна, С. Грофа, Е. Ласло, П. Рассела, О. Тоффлера, українських учених В. Андрущенко, В. Беха, В. Кременя та ін. Аналізу кризи сучасної сім'ї присвячено праці В. Галецького, О. Малишевої, Ю. Федотової, Н. Хагурової, В. Чечета, А. Мітрікаса та ін. Про проблеми української сім'ї пишуть О. Кляпец, Е. Ліонова, В. Коломерчук, С. Аксьонова, В. Балківська, Д. Касьянова, О. Коломієць та ін. Досліджень в Україні про вплив ІТ-технологій на сім'ю, шлюб, свідомість дітей і батьків небагато.

Постановка завдання. Проаналізувати сучасні тенденції, які породжені невірною гендерною політикою та призводять до кризових явищ в українських родинах, а також можливість їх поглиблення в умовах подальшого розвитку інформаційної цивілізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Багато сучасних реалій викликають тривогу у вчених, громадських діячів, громадян багатьох країн світу та України. Однією з найактуальніших є криза сім'ї. Для того, щоб краще розуміти, про що йде мова, розглянемо трактування терміна «криза». Кризу (від давньогрецького κρίσις – рішення, поворотний пункт) розуміють як переворот, період перехідного стану, перелом, стан, за якого наявні засоби досягнення цілей стають неадекватними, у результаті чого виникають непередбачувані ситуації. Криза проявляє приховані конфлікти, диспропорції і протиріччя. У статті М. Каца «Сучасна українська сім'я: криза чи модернізація?» [6] зроблено спробу узагальнити погляди дослідників і дати визначення поняття «криза сім'ї». Криза сім'ї – це ціннісний конфлікт особистості й суспільства щодо народження та соціалізації дітей, що виявляється в невиконанні репродуктивної та соціалізаційної функцій сім'ї та супроводжується ослабленням сім'ї як союзу родичів, союзу батьків і дітей, союзу подружжя. Іншими словами, криза сім'ї – це послаблення триєдності спорідненості – батьківства – шлюбу – через зникнення сімейного виробництва, спільної діяльності батьків і дітей. Якщо розглядати конкретні риси цього явища, то під сімейною кризою

розуміють перехід від дітоцентриського до подружнього типу сім'ї, зростання фактичних сімей, у яких подружжя живе без реєстрації шлюбу, збільшення кількості неповних сімей, у яких дітей виховують в основному одинокі матері, зростання розлучень, зменшення народжуваності та скорочення появ багатодітних сімей, законодавче визнання в низці країн Західної Європи, США одностатевих шлюбів. Усе це підтверджено фактичним матеріалом. Так, нині в Україні 90% населення країни проживає у складі родин, із них 6,9 млн. мають дітей до 18 років. Однією із традиційних функцій сім'ї є репродуктивна (народження дітей). Про те, як реалізується ця функція сім'ї, яке має значення для продовження роду, йдуть серйозні дискусії. Численні публікації у світовій пресі із проблем демографії ще зовсім недавно вказували на загрозу перенаселення планети. І для цього були певні підстави. Однак на початку XXI століття становище почало змінюватися. Загострення несприятливої екологічної ситуації, збільшення кількості різних природних катастроф, військових конфліктів, епідемій, поява хвороб, політика деяких держав щодо стримування народжуваності, зміна ставлення жителів розвинених країн до проблеми дітонародження – усе це негативно позначилося на темпах народжуваності. Розмови про перенаселення планети завершилися. Нові макропрогнози такі: динаміка річного приросту населення до 2050 року скоротиться в 2,65 рази. До цього часу чисельність жителів на нашій планеті може збільшитися до 9,298 млрд. [5]. Це відбудеться в тому випадку, якщо не будуть загублені темпи приросту населення у країнах Азії, Африки та Латинської Америки.

Цікаві тенденції в зазначеному контексті спостерігаються у країнах пострадянського простору. За рівнем економічного розвитку їх можна прирівняти до країн Азії та Африки, у яких відбувається демографічний бум, а щодо зниження приросту населення – до європейських держав. Ще зовсім недавно, 1991 року, в Україні проживало 52 млн. чоловік. Під гучні тривалі розмови про реформи, підвищення матеріального добробуту населення, зміцнення сім'ї, підвищення якості навчання й виховання дітей не помітили, як крива приросту населення поповзла вниз і на 1 травня 2013 року кількість жителів склала вже 45,495 млн. осіб [2].

Одним із показників кризи сім'ї в Україні стала проблема зменшення кількості багатодітних сімей та низької народжуваності. Відповідно до Закону України «Про охорону дитинства» багатодітною родиною прийнято вважати таку, у якій чоловік і жінка на певний момент часу перебувають в офіційно зареєстрованому шлюбі та виховують троє і більше дітей. Так само багатодітною буде вважатися сім'я, у якій проживає один батько (або одна мати), який або яка самостійно виховує трьох і більше дітей.

Дуже багато пар обмежуються однією дитиною ще й тому, що не впевнені в міцності свого шлюбу. Дослідники відзначають поступове зростання частки свідомо бездітних сімей (47,7%), що викликає стурбованість у суспільстві. Життєву позицію таких сімей соціологи визначили як «подвійний дохід без дітей» («Double Income No Kids» – «DINK»).

Про масштаби кризи батьківства в Україні свідчать дані офіційної статистики про динаміку зареєстрованих шлюбів і розлучень. У більшості країн Європи питома вага розлучень відносно укладених шлюбів помітно зросла, зокрема в Латвії, Естонії, Литві, Фінляндії, Швеції, Данії [12]. Україна за кількістю розлучень на 1000 осіб населення посіла в 2012 році третє місце в Європі після Росії та Білорусії. Співвідношення розлучень і зареєстрованих шлюбів в Україні 2012 року склало 61%; при цьому в західних регіонах пари розлучаються удвічі рідше, ніж на сході країни [7].

Варто зазначити, що розлучення для дитини є стресом, який може привести до антисоціальної поведінки, конфліктів з одним із батьків, бажання швидше подорослішати в умовах ослабленого батьківського контролю. Дослідження показали, що пережите дитиною розлучення більшою мірою впливає на її поведінку, ніж навіть смерть батька або зростання з народження з однією матір'ю. Крім того, експертами відзначено, що діти, які пережили

розлучення, гірше навчаються у школі, раніше починають сексуальне життя та частіше народжують дітей поза партнерського союзу, одружуються в більш молодому віці та швидше розлучаються в результаті раніше сформованих негативних уявлень про сімейне життя. Ситуація, що створилася, пояснюється як економічними проблемами, напруженими відносинами між розведеними батьками, так і фактом проживання в неповній сім'ї. Реальна практика така, що в нашій країні 58% жінок і 42% чоловіків у той чи інший час замислювалися про розлучення. Аналіз ситуації дозволяє зробити висновок, що в Україні нині «криза батьківства» триває, відсутня державна стратегія зменшення кількості неповних сімей, розлучень, підвищення культури регуляції народжуваності.

Широке поширення отримав фактичний шлюб: 10-12% пар офіційно не реєструють подружні відносини, в основному це молодь до 35 років [11]. Феномен зменшення офіційних шлюбів призводить до зростання кількості дітей, народжених поза шлюбом. Їх відсоток збільшився за два десятиліття, починаючи з 1990 року, у два рази і склав більше 20%, тобто такою є кожна п'ята дитина. Характерно, що наявність дітей перестала бути стримувальним фактором у розлученнях – до 50% шлюбнорозлучних процесів припадає на сім'ї з дітьми [12].

Нині наявна велика кількість визначень неповної сім'ї, але всі вони зводяться зрештою до такого: відсутності одного з батьків. Неповні сім'ї традиційно виникають у результаті смерті одного з подружжя, розлучення, позашлюбної народжуваності. Сьогодні кількість неповних сімей в Україні становить шосту частину від загальної кількості. На 95% ці сім'ї складаються з самотніх мам і дітей [3].

Однією із причин збільшення кількості неповних сімей є зростання смертності українських чоловіків. Основними причинами їх передчасної смертності стали такі: стрес через нездатність пристосуватися до швидких соціально-економічних трансформацій кінця минулого століття і втрата звичного соціального та професійного престижу; перебування сильної статі на керівних посадах з високим рівнем стресу й відповідальності (за державу, підприємство, фірму тощо) також підвищує ризик передчасно померти, насамперед від серцево-судинних хвороб; біологічні фактори, які підсилюють низку соціальних: традиційно чоловіки переважають у професіях, пов'язаних із небезпекою для життя та здоров'я (військові, міліція, пожежники, рятувальники і т.д.) і шкідливими умовами виробництва. Українські чоловіки майже вп'ятеро разів частіше за своїх ровесників з ЄС гинуть унаслідок неприродних причин.

У перехідний період в українському суспільстві з'явилися кілька різних моделей сім'ї. Цей феномен пов'язаний із глибокими соціальними змінами, що мають глобальні й національні характеристики та виражаються у зміні ціннісних парадигм. Традиційна парадигма замінюється інноваційною, особистісно орієнтованою, децентралістською, спрямованою на саморозвиток і автономію особистості в питаннях вибору стратегії поведінки. Варіативність, плюралізм типів сімей показує, що повсюдно відбувається процес розмивання стандартної системи сімейно-шлюбних поведінкових норм, сутності сімейних ролей, але разом із тим індивід привчається самостійно вибирати для себе межі буття, сформовані культурою, відокремлювати цінне, вироблене й перевірене від імітації, підробленого, а інколи й руйнівного. У цій ситуації родина з її потенційною стабільністю, традиційністю і навіть деякою консервативністю стає привабливою і значущою. Про важливість сім'ї як цінності в людському житті можна судити з того, яку позицію вона займає у пріоритетах людини. У ході соціологічного опитування, проведеного інститутом Горшеніна в 2011 році, значення сім'ї для українців було досить високим: 83,2% визначили її як головного носія моральних цінностей, що на 9,2% більше ніж у 2007. Це цілком можливо порівняти з середніми європейськими показниками – 84% [9].

Головним протиріччям інформаційної цивілізації є відставання духовно-етичного розвитку культури суспільства від швидко зростаючих темпів науково-технічного прогресу. Е. Фромм на початку 70-х років минулого століття писав про появу «кібернетичної» людини, позбавленої почуттів та емоцій. Для такої розумової особистості морально-естетичні реалії залишаються закритими, вона здатна маніпулювати тільки зовнішнім світом, не проникаючи у глибини культури, не маючи гуманістичного розуміння реальності. Природно, це є однією з важливих причин кризи сім'ї та безпосередньо впливає на процеси, що відбуваються в ній. У 2014 році Маріо Льюса так охарактеризував сучасне суспільство: «Нинішня цивілізація настільки корумпована, настільки низько впала, що в ній не залишається місця законності й людським цінностям. Ідеї нічого собою не представляють, якщо ґрунтуються на чистому прагматизмі. Голий прагматизм народжує чудовиськ. Людство зараз з легкістю відмовляється від традиційної літератури, демократії, критичного духу, ідеї боротьби зі злом» [8].

Люди, залежні від технічних систем життєзабезпечення, підпорядковані техногенним ритмам, змушені вбудовуватися в технологічні процеси, усе рідше помічають красу навколишнього світу, виявляють співчуття, співпереживання громадянам, членам сім'ї, приділяють увагу дітям. Емоційні контакти між людьми послабшали. Стандартизація товарів і послуг, однаковість професійних навичок і прийомів призводять до уніфікації духовного життя людей: електронні засоби масової інформації поширюють серед населення принципи, цінності, стереотипи «масової культури». Статистика підтверджує паралельність розвитку науково-технічного прогресу та біологічної деградації людини, яка не може не позначатися на сучасній сім'ї. Майже кожен її член знайомий із хімічними й хірургічними методами лікування. Відзначаються чинники, які посилюють ймовірність генетичних трансформацій: зростання радіаційного фону, забруднення навколишнього середовища, зміна складу харчування за рахунок хімічних добавок, поширення алкоголізму, наркоманії, суїцидів. За зростанням усіх із перерахованих недуг Україна (за даними ВООЗ) займає місце в першій десятці країн світу або Європи.

Усі вказані негативні явища беруть початок у сім'ї. Причини їх різноманітні: психологічні проблеми, пов'язані з необхідністю освоювати все нові інформаційні технології; утрата роботи багатьма членами сім'ї, невпевненість у завтрашньому дні. Професії в галузі сучасних технологій засвоює молодь, а старші покоління перебувають під загрозою втрати робочих місць, знижується їх соціальна значимість. Усе це впливає на свідомість членів сучасної української родини, призводить до посилення насильства, алкоголізму, наркоманії, суїцидів.

Розширилися можливості знайомств і підтримання стосунків за допомогою мережі Інтернет; дехто проводить у режимі «on-line» церемонію одруження. Усе частіше надмірне захоплення кібер-сексом стає основою новітніх психічних розладів. Те, що деякі комп'ютерні фанати втратили здатність жити в реальному світі й налагоджувати відносини з людьми, уже не дивує. Кібер-зради є приводом для шлюбнорозлучних процесів, що нещодавно почалися у Великобританії і США, хоча в цілому позашлюбні інтимні стосунки сприймаються набагато спокійніше, ніж на початку сексуальної революції. У США кожна 20-а заміжня жінка вважається «комп'ютерної вдовою», чоловік якої весь вільний час проводить біля ноутбука, 3% європейців віддають перевагу віртуальним шлюбам, у кількох країнах світу, зокрема й в Україні, однією із причин розлучень усе частіше називають «віртуальну зраду» [4].

Наступною важливою особливістю пережитого часу є поява сімей, які можна умовно назвати «family interneticus». Мова йде про покоління, яке виросло після появи комп'ютера та Інтернету. Це молоді люди, багатьом із яких віртуальний світ довгий час був ближчим від реального (віртуальний світ або віртуальна реальність – створена комп'ютерними методами модель реального світу й сенсорного досвіду в ньому). У цьому світі вони відчували себе

захищеними. У результаті Інтернет, комп'ютерні ігри стали для багатьох з них ближчими від батьків та інших рідних. Психологи говорять про неможливість або відсутність у частини молодих людей бажання адаптуватися в повсякденність [1]. Інтернет із засобу відволікання від сумнівів і переживань поступово перетворився для них у ціль, став стилем життя, замінив інші види активності. Він настільки поглинув їх час, сили, емоції, що частина з них виявилася нездатною підтримувати рівновагу в житті, включатися до інших форм діяльності, отримувати задоволення від спілкування з людьми, проявляти симпатію, емоційну підтримку навіть відносно членів своєї родини.

Інша частина молодих людей, народжених після 1990 року, що не уявляють своє життя без комп'ютера та Інтернету, знайшла собі подібних. Вони одружилися і утворили «family interneticus». Наскільки буде міцною така сім'я, відповісти сьогодні непросто: усе буде залежати від того, чи виникнуть у цих людей почуття та емоції. Якщо цього не відбудеться, то ці сім'ї перетворяться на сім'ї «кіборгів», члени яких більше люблять комп'ютер, смартфон, Інтернет, ніж один одного.

Захоплення електронними ЗМІ, комп'ютерними технологіями стає в Україні масовим. Проте значна кількість батьків не знає або не розуміє, що неконтрольована інформація, яку отримують їхні діти з мережі, має надзвичайну силу навіювання й наслідування. У результаті живе, людське спілкування членів сім'ї поступається місцем взаємодії з комп'ютером. ІКТ з допомогою оптичних ефектів трансформує дитячу картину світу у віртуальну реальність, нерідко змінюючи свідомість дитини, формуючи нові етичні норми. Наситивши свою фантазію комп'ютерними образами, діти починають лякатися темряви, скаржаться на жахливі сни, не хочуть залишатися на самоті. Деякі психологи вважають, що головна причина комп'ютерної залежності – брак уваги до дитини батьків, які все рідше спілкуються з підлітками та молоддю. Заклопотані вирішенням повсякденних проблем, вони не знаходять часу для спільного проведення дозвілля. Основними темами розмов із дітьми є їх поведінка, результати навчання у школі та виконання доручень батьків. Дослідження показують, що більшості батьків не вистачає педагогічної культури для спілкування, знань із педагогіки і психології, вони часто не знають, про що і як розмовляти з дитиною [10]. Дітям часто не вистачає емоційної підтримки батьків. І тут на «допомогу» родині знову приходять комп'ютер та Інтернет. Значна частина молодих людей постійно спілкується за допомогою Chat-a – багатовимірної спілкування в Інтернеті в режимі «он-лайн». Цим в Україні займаються майже 50% підлітків. У ході такого спілкування в багатьох із них з'являється феномен «уявного друга». Це відбувається в ситуації, коли в дитини немає реальних друзів, можливостей для потаємного спілкування, відсутній постійний контакт із батьками.

Використання новітніх технічних засобів, Інтернету членами величезної кількості родин нерідко призводить до непередбачуваності наслідків. Діти отримують доступ до так званих контентних (не призначених) для них матеріалів, які містять приклади насильства й агресивної поведінки, еротичу та порнографію, нецензурну лексику, інформацію, що розпалює расову ненависть, пропаганду анорексії і булімії, суїциду, азартних ігор, наркотичних речовин, релігійних сект, неетичної реклами, структурованої і недостовірної інформації. Статистичні дані свідчать, що 9 з 10 дітей у віці від 8 до 15 років знайомляться з порнографією в Мережі; 17% регулярно зазирають у заборонені сайти; приблизно 5,5% готові використовувати побачене.

Таким чином, в умовах переходу до інформаційної цивілізації криза сім'ї набуває нових рис. З одного боку, сімейні традиції вступають у протиріччя з прагненнями «багатовимірної людини», часом перешкоджаючи її самореалізації. З іншого, деякі сім'ї не витримують навантажень, пов'язаних із функцією накопичення «людського капіталу». Зростають витрати на

самовдосконалення, освіти й виховання дітей, що потребує збільшення заробітків, а необхідність більше заробляти відволікає людей від домашніх справ. Виникає проблема вибору. Дехто вирішує його, руйнуючи сім'ю. Усе це доповнюється складнощами політичної, економічної, соціальної ситуації як на рівні окремої країни, так і всього світу, посилюється глобалізацією. Необхідність витримувати конкуренцію, невід'ємну складову інформаційного суспільства, величезні потоки інформації, що обрушується на людину, прискорення темпів змін також посилюють стреси, що призводять до депресії.

Висновки. Варто зазначити, що сьогодні значна кількість членів суспільства усвідомила, що світ і психіка керуються не тільки еротикою, що чуттєвість, сексуальність не замінять і не скасовують потреби в любові, у психологічній інтимності, які припускають тривалий союз не тільки тіла, а й душі. Традиційні старовинні романтичні ідеали ніжності, вірності, любові стали знову усвідомлюватися як неминущі цінності. Повернулося або повертається розуміння традиційних цінностей шлюбу. Як показали численні дослідження, людські почуття формуються під впливом соціальних норм і правил. Отже, нині сім'я швидше перебуває у процесі трансформації, ніж у стані занепаду. Вона пройшла тривалий шлях розвитку та адаптації до всіляких умов існування, відрізняється гнучкістю і стійкістю. Одні функції сім'ї під впливом об'єктивних умов зникають, інші – зберігаються, треті – тільки з'являються. Так, монополія сім'ї на регулювання інтимних відносин дорослих, дітонародження і догляд за маленькими дітьми збережеться і в майбутньому. Проте відбудеться частковий занепад навіть цих порівняно стійких функцій. Функція відтворення, притаманна родині, здійснюватиметься й незаміжними жінками. Функція соціалізації реалізується не тільки сім'єю, а й іншими інститутами (дошкільними та загальноосвітніми навчальними закладами тощо). Дружне відношення й емоційну підтримку можна знайти не тільки в сім'ї. Однак родина займає та буде займати основне місце серед інших соціальних структур, що керують відтворенням, соціалізацією і регулюванням інтимних взаємин. Думки про її зникнення свідчать швидше про тривогу дослідників, а не про реальність майбутнього. Зрештою, думка більш 80% європейців і українців про неминущу цінність сім'ї говорять про її життєздатність.

Список використаних джерел

1. Абраменкова В. Ребенок в «закране». Кромешный мир компьютерных игр. М.: Лепта Книга, 2009. 112 с.
2. Законы выживания неполной семьи. URL: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY/zakony_vyzhivaniya_nepolnoy_semi.html.
3. Исакова Т.А. Интернет-зависимость как новый феномен современного мира: сущность и проблемы. К.: Институт стратегических исследований, 2011. 47 с.
4. Каждая шестая семья в Украине – неполная. URL: <http://focus.ua/society/118641/>.
5. Капица С.П. Гиперболический путь человечества. Через демографическую революцию к обществам знаний. М.: Издательский Дом ТОНЧУ, 2018. 128 с.
6. Кац М.Н. Современная украинская семья: кризис или модернизация? URL: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65029/37-ac.pdf?sequence=1>.
7. Лионова Е. Топ-5 причин разводов в украинских семьях URL: <http://www.bagnet.org/news/raitings/219780>.
8. Льюис Марио Варгас. В нынешней цивилизации не остается места человеческим ценностям URL: <http://fakty.ua/191067-mario-vargas-losa-v-nyneshnej-civilizacii-ne-ostaetsya-mesta-chelovecheskim-cennostya>.
9. Митрикас А. Семья как ценность: состояние и перспективы изменений ценностного выбора в странах Европы URL: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0229/analit01.php>.

10. Палкин В.А. Семья в условиях информационного общества. *Имідж сучасного педагога*. 2014. №6. С. 49-52.

11. Слюсарь Л.И. Украинская семья в условиях глобализации. *Демографическое развитие: вызовы глобализации (Седьмые Валентеевские чтения): материалы Международной конференции*. М.: МАКС Пресс, 2012. С. 474-479.

12. Федотова Ю.В. Проблема понимания кризиса семьи. *Социологические исследования*. 2003. №11. С. 137-141.

References

1. Abramenkova, V. (2009). *Rebenok v «zaekrane»*. *Kromeshnyy mir kompyuternykh igr* [The child in the "screen". The amazing world of computer games]. M.: Lepta Kniga. (in Russian)

2. Zakony vyzhivaniya nepolnoy semi [Single-Family Survival Laws]. Retrieved from: http://gazeta.zn.ua/SOCIETY /zakony_vyzhivaniya_nepolnoy_semi.html (accessed 30 June 2019) (in Russian)

3. Isakova, T.A. (2011). *Internet-zavisimost kak novyy fenomen sovremennogo mira: sushchnost i problem* [Internet addiction as a new phenomenon in the modern world: essence and problems]. K.: Institut strategicheskikh issledovaniy. (in Russian)

4. Kazhdaya shestaya semya v Ukraine – nepolnaya [Every sixth family in Ukraine is incomplete]. Retrieved from: <http://focus.ua/society/118641/>. (accessed 18 September 2019) (in Russian)

5. Kapitsa, S.P. (2018) *Giperbolicheskiy put chelovechestva. Cherez demograficheskuyu revolyutsiyu k obshchestvam znaniy* [The hyperbolic path of humanity. Through the demographic revolution to knowledge societies]. M.: Izdatelskiy Dom TONChU. (in Russian)

6. Kats M.N. Sovremennaya ukrainskaya semya: krizis ili modernizatsiya? [Modern Ukrainian family: crisis or modernization?] Retrieved from: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/65029/37-ac.pdf?sequence=1> (accessed 15 September 2019) (in Russian)

7. Lionova Ye. Top-5 prichin razvodov v ukrainskikh semyakh [Top 5 reasons for divorces in Ukrainian families]. Retrieved from: <http://www.bagnet.org/news /raitings/219780> (accessed 07 October 2019) (in Russian)

8. Losa Mario Vargas. V nyneshney tsivilizatsii ne ostaetsya mesta chelovecheskim tsennostyam [In today's civilization there is no place for human values]. Retrieved from: <http://fakty.ua/191067-mario-vargas-losa-v-nyneshnej-civilizacii-ne-ostaetsya-mesta-chelovecheskim-cennostya> (accessed 06 October 2019) (in Russian)

9. Mitrikas A. Semya kak tsennost : sostoyanie i perspektivy izmeneniy tsennostnogo vybora v stranakh Yevropy [Family as a value: state and prospects of changes in value choices in Europe]. Retrieved from: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0229/analit01.php> (accessed 06 October 2019) (in Russian)

10. Palkin, V.A. (2014). Semya v usloviyakh informatsionnogo obshchestva [Family in the Information Society]. *Imidzh suchasnogo pedagoga*, 6, 49-52 (in Russian)

11. Slyusar, L.I. (2012). Ukrainskaya semya v usloviyakh globalizatsii [Ukrainian family in the context of globalization]. Abstracts of Pape. *Demograficheskoe razvitie: vyzovy globalizatsii (Sedmye Valenteevskie chteniya): materialy Mezhdunarodnoy konferentsii* (pp. 474-479). M.: MAKSS Press. (in Russian)

12. Fedotova, Yu.V. (2003). Problema ponimaniya krizisa semi [The problem of understanding the crisis of the family]. *Sotsiologicheskie issledovaniya*, 11. S. 137-141 (in Russian)

Надійшла до редакції 30 вересня 2019 р.

УДК 281.81:348.71(075)

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.38-47

РОСІЙСЬКА ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА ЦЕРКВА: ІСТОРІЯ, КАНОНІЧНИЙ СТАТУС І ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ

Онищук Ігор Ігорович,

доктор юридичних наук, доцент, завідувач кафедри теорії та історії держави і права
ПВНЗ Університету Короля Данила, Академік Міжнародної академії інформатизації,
м. Івано-Франківськ, вул. Коновальця, 35, Україна,
e-mail: revival.if.ua@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9472-5472>

Мета дослідження – розкрити історію Російської греко-католицької церкви та розвиток державно-конфесійних відносин. **Методика.** Методологічною основою дослідження послугував, зокрема, діалектичний метод наукового пізнання. Діалектична логіка забезпечила дотримання загальних принципів наукового пізнання. **Метод** порівняння застосовано при встановленні подібностей і відмінностей історично-юридичних явищ та законотворчих процесів в середовищі Російської греко-католицької церкви, а також при віднайденні загальних рис досліджуваних проблематик. Застосовано ще й історичний метод. **Результати.** Російська греко-католицька церква виникла та розвивалася завдяки турботі таких визначних ієрархів Української греко-католицької церкви як митрополит Андрей Шептицький та патріарх Йосиф Сліпий. Роки комуністичних гонінь не стали перешкодою на шляху до збереження Російської греко-католицької церкви як у Росії, так і у вигнанні. А після падіння комуністичного режиму Російська греко-католицька церква вийшла з підпілля. **Наукова новизна** дослідження полягає у розкритті історії розвитку Російської греко-католицької церкви та формування державно-конфесійних відносин в контексті екуменічного діалогу між католиками та православними.

Практична значимість. Для Росії її власні уніати – натяк на можливість «альтернативної історії» в якій немає жорсткого протиставлення себе Заходу. Розвиток позитивних тенденцій у сфері державно-церковних відносин останніми роками буде тим успішніший, що швидше Російська Федерація (на федеральному і регіональному рівнях) зможе відмовитися від інерції минулих десятиліть, коли державно-церковні відносини розглядалися як щось третьорядне в ієрархії її інтересів.

Ключові слова: Російська греко-католицька церква, Андрей Шептицький, Йосиф Сліпий, Віктор Новиков, Йосиф Верт, державно-конфесійні відносини, правове регулювання.

Ihor Onyshchuk

Doctor of Science of Law, Associate Professor, Head of the Department of Theory and History of State and Law at the University of King Danylo University, Academician of the International Academy of Informatization, Ivano-Frankivak, Konoval'tsja St., 35, Ukraine
e-mail: revival.if.ua@gmail.com

RUSSIAN GREEK-CATHOLIC CHURCH: HISTORY, CANONICAL STATUS AND LEGAL REGULATION OF ACTIVITIES

The purpose of the study is to reveal the history of the Russian Greek Catholic Church and the development of state-confessional relations. **The methodological** basis of the research was provided, in particular, by the dialectical method of scientific knowledge. Dialectical logic ensures observance of the

general principles of scientific knowledge. The **method** of comparison is used to establish similarities and differences between historical and legal phenomena and legislative processes in the environment of the Russian Greek Catholic Church, as well as in identifying common features of the problems studied. There is also a historical method applied.

Results. For Russia, its own uniates – a hint of the possibility of "alternative history" in which there is no rigid opposition to the West itself. The development of positive trends in the field of state-church relations in the last years will be the more successful, the sooner the Russian Federation (at federal and regional levels) will be able to abandon the inertia of the past decades, when state-church relations were seen as something third in the hierarchy of its interests.

The scientific novelty of the study is to uncover the history of the development of the Russian Greek Catholic Church and the formation of state-confessional relations in the context of ecumenical dialogue between Catholics and Orthodox Christians.

Practical significance. The Russian Greek Catholic Church originated and evolved through the care of such prominent hierarchs of the Ukrainian Greek Catholic Church as Metropolitan Andrey Sheptytsky and Patriarch Joseph Slipyj. The years of communist persecution did not become an obstacle to the preservation of the Russian Greek Catholic Church in Russia and in exile. And after the fall of the communist regime, the Russian Greek Catholic Church emerged from the underground.

Key words: Russian Greek Catholic Church, Andrew Sheptytsky, Joseph Slipy, Viktor Novikov, Joseph Verte, state-confessional relations, legal regulation.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у висвітленні маловідомих фактів, пов'язаних із Російською греко-католицькою церквою, яка пройшла через випробування ХХ ст. і зберегла себе як у Росії, так і у вигнанні. У російських греко-католиків складна історія. Перші греко-католики з'явилися на території Росії в ХVIII в. в результаті поділів Речі Посполитої. Переважно російські греко-католики як і українські та білоруські переходили в російське підданство разом зі своїми територіями, коли до Російської імперії були приєднані частина білоруських земель і території українського Правобережжя. У південних районах Псковської, частини Смоленської і Тверської областей в той час налічували десятки парафій греко-католицької церкви, а в столиці Російської імперії діяла греко-католицька духовна колегія.

Для деякої частини російських земель, що не входили до складу Російської імперії, зв'язок зі Святим Престолом не здавався протиприродним як для всіх інших проявів Російської імперії, яка будувала свою ідентичність на протиставленні Ватикану і Західному католицькому світу. З цією прихованою лояльністю Заходу і його релігійними поглядами нещадно боролася Москва в усі часи – від епохи «збирання російських земель» до нинішнього дня. Від геноциду новгородців з боку Івана Грозного до «російської православної армії» на Донбасі. Пов'язані діловими і культурними інтересами з Європою, західноросійські землі не були схильні до політичного антикатолицтва, яке культивувалося Московією. Тому унія на цих територіях приживалась відносно легко. Особливо з огляду на той факт, що вона часто отримувала політичну підтримку.

Коли Російська імперія приєднала ці землі, почалася жорстка і послідовна боротьба з греко-католицизмом. Остаточо «греко-католицьке» питання було вирішено в 30-х роках ХІХ століття, коли унію на території Російської імперії просто офіційно ліквідовано.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання про екуменічну діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії розробляв М. Вавжонек (2006). Проблематику історії католицької церкви в Росії, зокрема її взаємовідносини з Російською православною церквою досліджували В. Задворний та А. Юдін (1995), Т. Малкіна (2001), І. Соломатін (2003) та ін. А. Шестакова (2016) займалася розробкою історико-політичних аспектів

Римсько-католицької церкви XIX століття, С. Лукьянов (2018) досліджував питання про державно-правове регулювання церкви в Росії. Вивченням проблем державно-церковних відносин та моніторингу релігійності росіян займалися М. Зеленков (2004), Є. Кофанова та М. Мchedлова (2010).

На даному етапі суспільного розвитку через недослідженість проблематики розвитку Російської греко-католицької церкви та відсутність опрацьованої джерельної бази важко досягнути масштаб і сутність екуменічної програми, започаткованої митрополитом Андреем Шептицьким.

Постановка завдання. Мета дослідження – розкрити історію Російської греко-католицької церкви, канонічний статус та правове регулювання діяльності. Відповідно до мети виокремлено такі завдання дослідження: розкрити історично-юридичний контекст (обставини, суспільно-політичні процеси початку XX – початку XXI ст.) розвитку Російської греко-католицької церкви; з'ясувати роль і значення екуменічної діяльності А. Шептицького в центрі якої була ідея оживлення та пристосування до умов зламу XIX і XX ст. київської моделі візантійсько-слов'янської традиції; висвітлити етапи відродження Російської греко-католицької церкви та розвиток правового регулювання державно-конфесійних відносин у сучасній Росії.

Методологічною основою дослідження послуговував, зокрема, діалектичний метод наукового пізнання, за допомогою якого всебічно досліджено рішення та постанови собору, скликаного 28-31 травня 1917 р. митрополитом Андреем Шептицьким у Петербурзі, зокрема щодо прийняття конституційних положень правового, канонічного статусу, визначено напрямки церковно-державних відносин тощо. Діалектична логіка забезпечила дотримання загальних принципів наукового пізнання. Метод порівняння застосовано при встановленні подібностей і відмінностей історично-юридичних явищ та законотворчих процесів в середовищі Російської греко-католицької церкви, а також при віднайденні загальних рис досліджуваних питань. Історичний метод застосовано при дослідженні виникнення, формування та розвитку процесів, подій у хронологічній послідовності.

Наукова новизна дослідження полягає у розкритті історії розвитку Російської греко-католицької церкви, її канонічного та правового статусу в контексті екуменічного діалогу між католиками та православними.

Виклад основного матеріалу дослідження. Російська греко-католицька церква (Російська католицька церква слов'яно-візантійського обряду) є екзархатом російських католиків візантійського обряду, який засновано у 1917 р. Церква складається з вірян – православних християн, що належать до слов'яно-візантійської богослужбової традиції та обряду, перебувають в сопричасті з Апостольським Римським Престолом.

До знищення унії царським урядом 1839 р. у Російській імперії було чимало греко-католицьких громад, зокрема греко-католицька консисторія та парохія Св. Миколая Чудотворця в Санкт-Петербурзі (до 600 парохіян). Після насильницького приєднання греко-католиків до Російської православної церкви низку духовних осіб і мирян було заслано в різні регіони Російської імперії.

Початок виникнення Російської католицької церкви східного обряду було покладено переходом у католицизм двох православних священиків – о. Миколи Толстого (1894 р.) та о. Олексія Зерчанінова (1896 р.). Їх рішення збігалося із загальним прагненням до оновлення повноти церковного життя в різних східних обрядах католицької церкви, яке виражалось енциклікою *Orientalium dignitas* Папи Лева XIII. Однак у Росії ці перші російські католицькі священики виявилися у важкому становищі, оскільки їх не приймала латинська ієрархія, а православна церква та уряд піддавали переслідуванню. Справу реального «воцерковлення» розпочатого російського католицького руху взяв на себе греко-католицький Митрополит Львівський граф Андрей Шептицький. У 1907 р. він отримав від Папи Пія X усні повноваження

для унійної роботи в Росії, прийняв о. А. Зерчанінова до своєї юрисдикції та відправив його до Росії як власного делегата [1, с. 36].

Римсько-католицька церква для російських правителів була не просто однією із течій християнства, а квінтесенцію західного мислення. У зв'язку з цим до об'єднавчої, екуменічної ідеї, яка захопила всі гілки християнства в останній чверті XIX століття, в Росії ставилися з великою підозрою. Для православних найбільш яскравим свідченням його агресивності була практика уніатства, поширювана на західнослов'янських територіях (Польща, Білорусія, Україна). Однією з конфесійних уній є Берестейська (1596 р.), яка і сьогодні не визнана православними вірянами як легітимна [2, с. 76].

Наприкінці XIX ст. завдяки впливу поглядів філософа Володимира Соловйова, викладених у книзі «Росія і Вселенська Церква», а також низки інших російських мислителів – прихильників церковної єдності із Вселенською церквою, серед російських мирян і духовництва зародився рух за єднання з Римом. До революції 1905 р. будь-яка діяльність і навіть існування греко-католицьких спільнот у межах Росії було поставлено поза законом. Після опублікування царського указу про релігійну толерантність у Росії сформувались невеликі громади російських православних у єднанні з Римом (греко-католиків). У 1909 р. у Санкт-Петербурзі заснована перша російська католицька церква східного обряду [3, с. 224-225].

Утім, навіть після опублікування маніфесту про віротерпимість існування католиків східного обряду в імперії не було повністю легалізовано, а становище цієї церкви постійно було під загрозою ліквідації, що й відбулося 1913 р.

У 1917 р. на території Росії було близько 2 тис. вірян і понад десять священників Російської греко-католицької церкви. Існували жіночі чернечі громади в Москві та Санкт-Петербурзі, були засновані парохії.

Апостольський екзархат для католиків візантійського обряду (Esarcato Apostolico per i catholici di rito bizantino), церкву свого права, було утворено на соборі, скликаному 28-31 травня 1917 р. митрополитом Андреем Шептицьким у Петербурзі. На соборі було розглянуто такі питання: прийняття конституційних положень правового, канонічного статусу, визначено напрямки церковно-державних відносин, богослужбово-літургійний аспект і дисципліну таїнств, збереження чистоти обряду від латинізації, розроблені норми поведінки кліру, усе це показано у відповідних постановах. Папа Бенедикт XV 24 лютого 1921 р. підтвердив компетентність дій Кир Андрея Шептицького, юрисдикція якого в силу його титулу Митрополита Київського поширювалася на області, що входили до складу Росії. Святіший Отець 1 березня 1921 р. затвердив поставленого екзархом протопресвітера Леоніда Федорова (1879-1935 рр.), наділеного єпископською владою з підпорядкуванням йому всіх єпархій в межах Російської держави, за винятком єпархій України та Білорусі в їх етнографічних межах. Тимчасовий уряд, як вищий законодавчий і виконавчий орган державної влади, що діяв у період між Лютневою і Жовтневою революціями 1917 р. в Росії, визнав рішення собору [4].

Екуменічна думка Галицького митрополита базувалася на положенні, що зв'язок між східними християнами та католицькою церквою можна відновити через католицьку християнську, візантійську традицію, зокрема її візантійсько-слов'янський зразок. Щоб досягнути цієї мети, Шептицький застосував первинну етимологію слова «католицький» (вселенський), а також, посилаючись на східнохристиянську спадщину на українських землях, трактував походження її природної форми з часів Київської Русі. На переконання Галицького митрополита, пізніше ця спадщина була деформована російською церквою [5, с. 193].

А. Шептицькому належить власна концепція єдності церкви у дусі києво-могилянської традиції. В особливий спосіб його інспірувала постать унійного митрополита В. Рутського. Треба

також відзначити вплив думки православного Київського Митрополита П. Могили. Очільник греко-католицької церкви безпосередньо звертався до Могили у своїх писаннях. Спосіб, у який засновник Київської академії розумів стосунки між східним та західним християнством, а також модель єдності Вселенської церкви, розроблена києво-могилянським середовищем, показано в концепціях, які 300 років пізніше пропагував А. Шептицький [5, с. 193].

У 1928 р. засновано екзархат для російських греко-католиків у Харбіні. У 1929 р. у Римі була створена колегія «Русікум», що готувала священників для російської католицької місії (Російська греко-католицька церква).

Галицький митрополит вніс свою лепту у процес формування нової мови в екуменічному діалозі між католиками та православними. Діалог наповнений ідеями примирення, почуттям любові до ближнього та потенційної рівноцінності християнських традицій. Зі змісту праць Шептицького на екуменічні теми відомо, що розробка нової мови діалогу й примирення була нелегким завданням. Деякі окреслення відносно православних, яких вживає Митрополит Андрей, можуть, із сучасної перспективи, звучати контрверсійними. Однак, щоб віднайти сенс екуменічних ідей, цих висловів не можна виймати з усього контексту діяльності А. Шептицького для єдності християнства [5, с. 194].

Після Жовтневого перевороту і встановлення радянської влади було прийнято Декрет від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви». У цьому Декреті вперше проголошувалося, що всі релігії повинні бути в рівному становищі, а кожен громадянин має право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної. Тож у цьому документі вперше принцип свободи совісті одержав сучасну форму – він означав не тільки свободу вибору віросповідання, а й свободу не сповідувати жодної релігії. Принцип свободи совісті в СРСР значною мірою залишався декларацією. Усупереч конституційним гарантіям, держава втручалася у внутрішні справи релігійних організацій, прагнула відтіснити вірян на периферію суспільного життя. У реальній практиці існували великі обмеження на різні форми діяльності для вірян, релігійних активістів. Для них, по суті, була закрита можливість кар'єри в організаціях управління, в армії, в системі освіти, охорони здоров'я тощо. В ідеології та практиці радянської держави був реалізований так званий «державний атеїзм» [6, с. 11].

Після встановлення радянської влади та проголошення нової концепції державно-конфесійних відносин потреба в управлінні духовними справами католиків підтримки зв'язків з Ватиканом відпала [7, с. 38].

Головним завданням Російської греко-католицької церкви було встановлення взаєморозуміння з Російською православною церквою, яка звільнилася від державного контролю та нормалізувала своє канонічне положення на помісному соборі 1917-1918 рр. 1 серпня 1921 р. Леонід Федоров зустрівся з Патріархом Тихоном (Белавіним). Також він спілкувався з іншими православними ієрархами, прагнучи до зближення з духівництвом, старався поширювати здорові ідеї про католицизм. У великих містах Росії на запрошення східних католиків з радістю відгукувалися православні; спільно організовували з'їзди, читали реферати, влаштовували бесіди та диспути. У Москві, Петрограді та інших містах засновувались парохії та чернечі громади, однак у 1922-1923 рр., внаслідок відкритого переслідування з боку атеїстичної держави, діяльність католицької церкви була взагалі заборонена, духівництво та миряни фізично знищені внаслідок репресій, церковне майно втрачено. 5 грудня 1922 р. всі католицькі церкви латинського та візантійського обряду були закриті [6, с. 11].

Упродовж 1923–1924 рр. було завдано нищівного удару по громадах російських католиків східного обряду. 16 лютого 1931 р. було заарештовано віце-екзарха Сергія Соловйова (1885–1942 рр.), призначеного на цей пост 1926 р. єпископом Пієм Неві. До нього застосовували незаконні

методи дізнання, як наслідок – він перебував на примусовому лікуванні в психіатричній спецлікарні в Казані [1, с. 36].

У 1932 р. до російської церкви приєднався православний владика Варфоломій (1888-1935 рр.). Йому вдалося організувати підпільний чоловічий монастир. У 1933 р. Папою Пієм XII його було затверджено вікарним єпископом для російських католиків візантійського обряду з титулом Архієпископа Сергіївського. У лютому 1935 р. архієпископ Варфоломій був заарештований, а згодом і розстріляно через зв'язки з Ватиканом.

Переслідуючи церкву в Росії, радянською владою було знищено всі парохії російських греко-католиків. У 1935 р. помер екзарх Леонід Федоров. 9 жовтня 1939 р. наступним екзархом Росії став ігумен студитів отець Климентій Шептицький (1869–1951 рр.), його призначив митрополит Андрей у Львові, отримавши підтвердження Папи Пія XII 22 грудня 1941 р. У 1941 р. було внесено територіальне уточнення екзархату – етнографічна Великоросія, Фінляндія і Сибір. У 1942 р. на зборах екзархів у Львові розглядали питання поділу на російський і сибірський екзархати [8, с. 228-229].

1 травня 1951 р. Климентій Шептицький помер у радянській в'язниці у Володимирі [1, с. 36].

На територію СРСР з місіонерськими цілями було направлено віце-екзарха Віктора Новикова (1905–1979 рр.). Пізніше митрополит Андрей Шептицький благословив його бути католицьким екзархом Сибіру. Новиков був у сані єпископа, про що не розголошувалося. Після арешту 23 червня 1941 р. він перебував у таборі в Джесказгане. 1 січня 1950 р. Віктор Новиков таємно висвятив у сан диякона майбутнього єпископа УГКЦ Павла Василика (1926-2004 рр.).

Справу російських католиків візантійського обряду продовжили в середовищі російської еміграції. Опинившись в Західних країнах, багато росіян, випробувавши стан свободи совісті, свій релігійний вибір зупиняли на католицтві візантійського обряду, що дозволяло їм збагатити свою віру універсальною єдністю із Вселенським Апостольським Престолом зі збереженням звичних традиційних форм релігійного культу в так званому російською синодальному обряді. Ієрархічне та церковно-адміністративне служіння серед них здійснював Петро Бучіс (1872-1951 рр.), у 1930-1933 рр. Апостольський візитатор для російських католиків в Центральній і Західній Європі. 8 лютого 1931 р. він співслужив в Римі з Єпископом Станіславівським Григорієм Хомишиним під час архієрейської хіротонії Миколая Чарнецького.

Наступний – Олександр Євреїнов (1877-1959 рр.), єпископ з 6 грудня 1936 р. Уперше в історії собору Святого Петра в Римі він відслужив 21 травня 1938 р. урочисту літургію св. Івана Золотоустого з нагоди святкування урочистості 950-річчя Хрещення Київської Русі. З ним співслужили ректор Львівської богословської академії о. Йосиф Сліпий та ігумен студитів о. Климентій Шептицький.

Архієпископ Болеслав Слосканс (1893-1981 рр.) – колишній адміністратор Могилевської римсько-католицької митрополії, член Вищої ради у справах еміграції при Священній консисторіальній Конгрегації. За кордоном опинився 1933 р. після багатьох років радянських таборів і в'язниць, зокрема й на Соловках, де був разом з Леонідом Федоровим. Апостольським візитатором для російських і білоруських католиків у Західній Європі він призначений 9 грудня 1952 р.

Єпископ Павло Мелетьєв (1880–1962 рр.) був ігуменом в Соловецькому монастирі, 1920 р. заарештований радянською владою, багато років провів у таборах, в'язницях, на засланні, 1937–1941 рр. був катакомбним православним священиком. Під час німецької окупації брав участь у відродженні церковного життя в Смоленській, Брянській і Могилевській областях. 12 липня 1943 р. висвячений в сан єпископа з титулом Рославльський, брав участь у соборі Білоруської

автокефальної православної церкви в Мінську 12 травня 1944 р. Згодом опинився на Заході, жив у Чехословаччині, Австрії та Мюнхені. 1946 р. Павло Мелетьєв разом з рідною сестрою ігуменею Серафимою возз'єднався з католицькою церквою. З 1948 р. єпископ оселився в Бельгії, спочатку в Шеветонському монастирі (Monastere de la Sainte Croix, Chevetogne, Belgique), а з 1951 р. – у Брюсселі. У 1955 р. Мелетьєв висвятив у сан диякона російського емігранта Василя фон Бурмана, автора відомої книги «Леонід Федоров», яку опублікував Йосиф Сліпий у Римі 1966 р. [8, с. 229-230].

Архієпископ Андрій Катков (1916–1995 рр.) народився в Іркутську, був в еміграції в Харбїні, де в російській діаспорі було створено католицький екзархат Маньчжурії. Наступним Повноважним Візитатором Конгрегації Східних церков з питань керівництва російським католицьким служінням у світі був призначений з 1978 р. протопресвітер Георгій Рошко (1915–2003 рр.). У 1955 р. він приїхав до Москви, щоб зустрітися з патріархом Алексієм I (Симанським) і митрополитом Миколаєм (Ярошевичем).

Для координації роботи російських греко-католицьких парохій, що діяли в різних країнах, проводилися з'їзди духовництва і мирян: у Римі 1930-го і 1933 рр. (брав участь єпископ Миколай Чарнецький) і 1950 р., 1956 р. – у Брюсселі.

Російський екзархат виник завдяки турботі Української греко-католицької церкви. Роки комуністичних гонінь та спільне страждання за Христа ще більше зблизили священнослужителів. Так, у ході ліквідації УГКЦ її митрополит, єпископи, духовництво, чернецтво та віряни пройшли через табори ГУЛАГу, тисячі людей залишили в Росії свої молитви, біль, сльози, кров мучеництва та свідчення віри.

З 1945 р. по 1963-й Кир Йосиф Сліпий (1892-1984 рр.) був в'язнем у Сибіру, Мордовії та на Камчатці. 4 лютого 1963 р. в Москві він таємно висвятив Василя Величковського (1903-1973 рр.) у сан єпископа, відновивши тим самим ієрархію в катакомбній церкві.

Після падіння комуністичного режиму Російська греко-католицька церква вийшла з підпілля. Так, виявилось, що вона жива, хоч і дещо переформатована. По-перше, вона стала однією з церков російського закордоння, по-друге, на території Російської Федерації вона частково підживилась переважно українськими та білоруськими депортованими греко-католиками. У всякому разі на це вказує той факт, що серед мов богослужінь в громадах Російської греко-католицької церкви значаться український і білоруський поряд з російським і церковнослов'янським [9].

Відродження Російського екзархату відбувається слідом за легалізацією католицьких структур в Російській Федерації. У Сибірі, завдяки увазі прибулого сюди 1991 р. римсько-католицького єпископа Йосифа Верта, було засновано декілька католицьких парохій візантійського обряду.

З 1992 р. папський прелат Йосиф Свидницький (1936 р.н.), колишній римо-католицький декан центрального Сибіру, став здійснювати пастирську опіку над греко-католиками, депортованими з Галичини. У 1995 р. в Омську було створено парохію Покрови Пресвятої Богородиці, що отримала юридичну реєстрацію 30 червня 1999 р. На цій парохії служив священник Сергій Голованов (1968 р.н.), випускник Івано-Франківської духовної семінарії, до 2005 р. – декан. На даному етапі регіон обслуговують священники громади Воплоченого Слова й сестри Службениці Господа і Діви Марії з Матару.

У 2004-му почався рух російських греко-католиків за відродження повноцінного церковного життя. 20 грудня 2004 р. Папа Іван Павло II призначив ординарієм (ordinarius pro fidelibus Ritus Byzantini in Russia) єпископа Йосифа Верта, про що оголосив Апостольський нунцій у РФ архієпископ Антоніо Менніні 22 лютого 2005 р. в Новосибірську на зустрічі католицьких священників візантійського обряду на території Російської Федерації. Окрім впорядкування ситуації

в європейській частині Росії та у власній єпархії, єпископ Верт створив церковні округи, що відповідні територіям римо-католицьких єпархій Святого Климента в Саратові та Святого Йосифа в Іркутську, координатором яких став ієромонах Теодор (Андрій) Мацапула. Ієромонах Андрій Старцев координує округ відповідної території Преображенської єпархії в м. Новосибірську [8, с. 231].

У Росії регулярно проводяться пастирські конференції греко-католицького духовництва. Одна з них відбулася 19–22 жовтня 2010 р. в Челябінську. У конференції взяли участь Апостольський нунцій Архієпископ Антоніо Менніні, і Апостольський Делегат Східної та Центральної Азії отець Василь Говера. Офіційно два російські екзархати й надалі існують, хоча на практиці їхні реальні структури не функціонують. Навіть за умов сучасної лібералізації функціонування екзархату не було відновлено. На сьогодні єдиним реальним виявом активності російської греко-католицької церкви є існування кількох парохій – 4 у США та 1 – в Австралії.

Коли 1993 р. була прийнята Конституція РФ, закріпивши відповідні демократичні принципи як основу правової системи, здавалося, що Росія взяла курс на формування громадянського суспільства та побудову правової демократичної держави. Сьогодні стає очевидно, що ідеали громадянського суспільства зазнають нищівної поразки. Влада переглядає проголошені раніше принципи: найвищою цінністю пропонується вважати не кожну людину загалом з її правами та свободами, а тільки якусь «традиційно-російсько-православну», тобто ту, яка належить до РПЦ. Закон «Про свободу совісті та релігійні організації» має радше рамковий характер. З нього держава не може почерпнути відомостей про те, як вибудовувати відносини з церквою, вибраною в ролі ексклюзивного партнера, що наділений неформалізованими особливими правами та обов'язками [3].

Наприкінці 80-х – на початку 90-х років XX ст. відцентрові тенденції в радянському суспільстві, практика розігрування «релігійної карти», розпалюючи ненависть і ворожнечу між вірними і невірними, представниками різних конфесій, безумовно, пришвидшила розпад Радянського Союзу. І хоча це стало вже історичним фактом, але наслідки такої практики обернулися загостренням міжконфесійних і міжнаціональних відносин мало не в кожній з колишніх радянських республік [10].

Відносини держави і релігійних організацій у багатьох країнах не спираються на чітко сформульовану концепцію, не визначено пріоритетів, цілей і завдань цих відносин. Контакти держави і релігійних організацій найчастіше є спонтанними, формуються, як правило, під впливом миттєвих політичних інтересів, визначаються прагненням політичних діячів використовувати релігію, авторитет її лідерів для розв'язання конкретних завдань. Наприклад, становлення відносин держави і релігійних організацій з моменту розпаду Радянського Союзу, по суті, відбувалося стихійно [11, с. 22-23].

Дослідження релігійності в Росії підтвердило її амбівалентний характер. Росія залишається країною світською, а прихильність до певних конфесій часто є способом ідентифікації з певною культурною традицією, а не виявом віри в Бога, тому і кордон між вірянами і невірянами є здоланим. Це дозволяє Росії зберігати свою цивілізаційну стійкість [12, с. 228–229].

Висновки. Російська греко-католицька церква виникла та розвивалася завдяки турботі таких визначних ієрархів Української греко-католицької церкви як митрополит Андрей Шептицький та патріарх Йосиф Сліпий. Роки комуністичних гонінь не стали перешкодою на шляху до збереження Російської греко-католицької церкви як у Росії, так і у вигнанні. А після падіння комуністичного режиму Російська греко-католицька церква вийшла з підпілля.

Для Росії її власні уніати – натяк на можливість «альтернативної історії» в якій немає жорсткого протиставлення себе Заходу. Де немає сенсу стояти на сторожі Великої Схизми, яка,

єдина, виправдовує це жорстке протистояння, перетворене Москвою в сенс життя та перетворює християнську релігію в фактор цивілізаційного поділу.

Присутність у Росії греко-католиків має довгу історію і греко-католицька церква належить до цілком традиційних для Росії релігійних об'єднань. Розвиток позитивних тенденцій у сфері державно-церковних відносин останніми роками буде тим успішніший, що швидше Російська Федерація (на федеральному і регіональному рівнях) зможе відмовитися від інерції минулих десятиліть, коли державно-церковні відносини розглядалися як щось третьорядне в ієрархії її інтересів.

Список використаних джерел

1. Задворный В. Л., Юдин А. В. История Католической церкви в России. М.: Изд. колледжа катол. теологии имени св. Фомы Аквинского, 1995. 36 с. URL: <http://krotov.info/history/20/tsypin/zavdorn.html>
2. Шестакова А. Г. Российские дореволюционные исследования Римско-католической церкви XIX столетия в контексте истории и политики. Связь времен: история обществ и цивилизаций. *Вестник Тамбовского университета. Серия Гуманитарные науки* (Т. 21), 2016, 1, 153, С. 75–79. doi: 10.20310/1810-0201-2016-21-1(153)-75-79
3. Малкина Т. Титульная церковь РФ. Российская власть в поисках утраченного. *Отечественные записки*, 1 (1), 2001. Режим доступа: <http://www.strana-oz.ru/2001/1/titulnaya-cerkov-rf-rossiyskaya-vlast-v-poiskah-utrachennogo>
4. Российская католическая церковь византийского обряда (краткий исторический очерк). URL: <http://www.rkcvo.ru/node/390>
5. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії. *Записки ЧСВВ. (Сер. II. Т. 52.)*. Рим, 2006. 229 с.
6. Соломатин И. В. Проблемы обеспечения свободы совести в Российской Федерации: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституционное право; муниципальное право». Сургут, 2003. 22 с.
7. Лукьянов С. А. К вопросу о государственно-правовом регулировании деятельности Римско-католической церкви в России. *Государственная служба и кадры*, 2, 2018. С. 33-39. doi: 10.24411/2312-0444-2018-10003
8. Онищук І. І., Онищук С. В. Східні церкви: державно-конфесійні відносини: навч. посіб. Дрогобич: «Коло», 2014. 476 с.
9. Щеткина Е. Подарок Шептицкого. Кто такие российские греко-католики. 2017. URL: <http://www.dsnews.ua/society/podarok-sheptitskogo-kto-takie-rossiyskie-greko-katoliki-11062017140000>
10. Одинцов М. И. Государственно-церковные отношения в России (на материалах отечественной истории XX века). URL: <http://www.rusoir.ru/president/works/80>
11. Зеленков М. Ю. Государственно-религиозные отношения: правовой аспект: учеб. пособие. М.: Юрид. ин-т МИИТа, 2004. 157 с.
12. Кофанова Е. Н., Мchedlova М. М. Религиозность россиян и европейцев. *Мониторинг общественного мнения*. М.: ВЦИОМ, 4 (98), 2010. С. 228–229.

References

1. Zadvornyj, V. L. & Judin, A. V. (1995). *Istorija Katolicheskoy cerkvi v Rossii* [History of the Catholic Church in Russia]. M.: Izd. kolledzha katol. teologii imeni sv. Fomy Akvinskogo. Retrieved from: <http://krotov.info/history/20/tsypin/zavdorn.html> (in Russian).
2. Shestakova, A. G. (2016). *Rossijskie dorevoljucionnye issledovanija Rimsko-katolicheskoy cerkvi*

XIX stoletija v kontekste istorii i politiki. Svjaz' vremen: istorija obshhestv i civilizacij [Russian pre-revolutionary studies of the nineteenth-century Roman Catholic Church in the context of history and politics. Connection of times: the history of societies and civilizations]. *Vestnik Tambovskogo universiteta. Serija Gumanitarnye nauki*, 21, 1(153), 75-79. (in Russian). [https://doi: 10.20310/1810-0201-2016-21-1\(153\)-75-79](https://doi: 10.20310/1810-0201-2016-21-1(153)-75-79).

3. Malkina, T. (2001). Titul'naja cerkov' RF. Rossijskaja vlast' v poiskah utrachenogo [Title Church of the Russian Federation. Russian authorities in search of lost]. *Otechestvennye zapiski*, 1(1). Retrieved from: <http://www.strana-oz.ru/2001/1/titulnaya-cerkov-rf-rossiyskaya-vlast-v-poiskah-utrachenogo> (in Russian).

4. Rossijskaja katolicheskaja cerkov' vizantijskogo obrjada (kratkij istoricheskij ocherk) [Russian Catholic Church of the Byzantine Rite (brief historical sketch)]. Retrieved from <http://www.rkcvo.ru/node/390> (in Russian).

5. Vavzhonek, M. (2006). Ekumenichna dijal'nist' mytropolita Andrija Sheptyc'kogo v Ukrai'ni ta Rosii' [Ecumenical activity of Metropolitan Andriy Sheptytsky in Ukraine and Russia]. *Zapysky ChSVV*. (Ser. II. T. 52.). Rym, 229 p. (in Ukrainian).

6. Solomatin, I. V. (2003). Problemy obespechenija svobody sovesti v Rossijskoj Federacii [Problems of ensuring freedom of conscience in the Russian Federation]: PhD thesis abstract. Surgut (in Russian).

7. Luk'janov, S. A. (2018). K voprosu o gosudarstvenno-pravovom regulirovanii dejatel'nosti Rimsko-katolicheskoi cerkvi v Rossii [On the issue of state-legal regulation of the Roman Catholic Church in Russia]. *Gosudarstvennaja sluzhba i kadry*, 2, 33-39. (in Russian). <http://doi: 10.24411/2312-0444-2018-10003>

8. Onyshchuk, I. I. & Onyshchuk, S. V. (2014). Shidni cerkvy: derzhavno-konfesiyni vidnosyny: navch. posib. [Eastern Churches: State-Confessional Relations: a Textbook]. Droboych: «Kolo». (in Ukrainian).

9. Shhetkina, E. (2017). Podarok Sheptickogo. Kto takie rossijskie greko-katoliki [Sheptytsky's gift. Who are the Russian Greek Catholics]. Retrieved from: <http://www.dsnews.ua/society/podarok-sheptitskogo-kto-takie-rossiyskie-greko-katoliki-11062017140000> (in Russian).

10. Odincov, M. I. (1996). Gosudarstvenno-cerkovnye otnoshenija v Rossii (na materialah otechestvennoj istorii XX veka) [State-church relations in Russia (on the materials of the national history of the twentieth century)]. Retrieved from: <http://www.rusoir.ru/president/works/80> (in Russian).

11. Zelenkov, M. Ju. (2004). Gosudarstvenno-religioznye otnoshenija: pravovoj aspekt: ucheb. posobie [State-Religious Relations: Legal Aspect: Textbook]. M.: Jurid. in-t MIITa. (in Russian).

12. Kofanova, E. N. & Mchedlova M. M. (2010). Religioznost' rossijan i evropejcev [The religiosity of Russians and Europeans. Monitoring public opinion]. *Monitoring obshhestvennogo mnenija*. M.: VCIOM, 4, 98, 228-229. (in Russian).

Надійшла до редакції 10 жовтня 2019 р.

УДК 340.12 (045)

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.48-54

НЕОСУДНІСТЬ ТА ОБМЕЖЕНА ОСУДНІСТЬ: ПРАКТИКА АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКОЇ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Полонка Іванна Анатоліївна,

кандидат юридичних наук,

заступник завідувача кафедри професійних та спеціальних правових дисциплін

ПВНЗ «Буковинський університет»

вул. Дарвіна, 2-А, Чернівці, 58000, Україна,

e-mail: ivanka.polonka@gmail.com

Мета. Метою роботи є вивчення норм англо-американської правової сім'ї щодо критеріїв неосудності неделіктоздатних суб'єктів об'єктивно-протиправного діяння, а саме: медичний та юридичний критерії. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, порівняльно-правовий. **Результати.** В процесі дослідження визнано, що законодавство країн, які входять до англо-американської правової системи характеризується явними проблемами із формулюванням і юридичного, і медичного критеріїв неосудності. Основною причиною такого упущення є застосування на практиці норм судових прецедентів, що були прийняті ще поза минулого століття. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено ряд недоліків англо-американської правової сім'ї щодо визначення критеріїв неосудності, а саме: повністю відсутня вольова ознака юридичного критерію; їх беззаперечний характер унеможливорює виведення проміжних станів психіки людини; не враховуються ті обставини, що злочини можуть вчинятися особами, у яких «дефект розуму» має місце не в результаті психічного захворювання; тягар доведення неосудності перекладається на самого підсудного. Медичний критерій неосудності у англо-американській правовій сім'ї також викликає ряд зауважень, основним з яких є досить розширений перелік форм психічних захворювань і відхилень, що провокує за собою безкарність потенційних злочинців. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності під час здійснення правосуддя над недеїздатними особами.

Ключові слова: об'єктивно-протиправне діяння, неосудність, обмежена осудність, медичний критерій неосудності, юридичний критерій неосудності.

Ivanna Polonka

Doctor of Law, Associate Professor,

Department of Professional and Specialized Legal Disciplines PHEI "Bukovinian university"

st. Darwin, 2A, Chernivtsi, 58000, Ukraine,

e-mail: ivanka.polonka@gmail.com,

INNOCENCE AND LIMITED INNOCENCE: THE PRACTICE OF THE ANGLO-AMERICAN LEGAL SYSTEM

Purpose. The purpose of this paper is to study the norms of the Anglo-American legal family regarding the criteria for innocence of the incapacitated subjects of objectively unlawful acts: medical

and legal criteria. **Methodology.** The methodology includes a comprehensive analysis and a synthesis of available scientific and theoretical information. It includes the formulation of relevant conclusions and recommendations. Such methods of scientific knowledge were used: terminological, logical-semantic, functional, systemic-structural, comparatively legal. **Results:** In the course of the study, it was recognized that the law of countries within the Anglo-American legal system was characterized by clear problems with the formulation of both legal and medical criteria of insanity. The main reason for this omission is the application in practice of judicial precedents that have been adopted since the last century. **Originality.** The study identified a number of shortcomings of the Anglo-American legal family in determining the criteria of insanity, namely: there is no strong-willed character of the legal criterion; their indisputable character makes it impossible to deduce the intermediate states of the human psyche; the circumstances that the crimes may be committed by persons whose "defect of mind" does not take place as a result of mental illness are not taken into account; the burden of proving insanity is transferred to the defendant himself. The medical criterion of insanity in the Anglo-American legal family also raises a number of remarks, the main of which is a fairly extensive list of forms of mental illness and abnormalities, which provokes impunity for potential criminals. **Practical significance.** The results of the study can be used in law-making and enforcement activities in the administration of justice against incapacitated persons.

Key words: objective unlawful act, insanity, limited insanity, medical criterion of insanity, legal criterion of insanity.

Постановка проблеми. Актуальною проблемою сучасності є інтеграція України у світовий правовий простір та визначення можливостей адаптації зарубіжного досвіду до умов українських реалій. Даний процес включає не тільки дослідження і осмислення загальних уявлень про право та його роль у суспільстві, а прагнення сприйняти основні здобутки світових правових систем та інтегруватися в єдину правову дійсність. Безумовно, облік зарубіжних правових традицій дає нові ідеї та напрямки для розвитку перспективної, комплексної моделі оптимізації українського законодавства.

Особливий інтерес для дослідження являє практика англо-американської правової системи з її унікальними поняттями і джерелами права та існуванням у ній оригінальних у науковому плані й позитивно оцінених у реальному житті норм та інститутів, які вже були ратифіковані багатьма країнами, у тому числі європейськими.

На даний момент вивчення цієї правової сім'ї, і, зокрема, прецедентного права, є особливо актуальним у ракурсі можливості використання у вітчизняній правовій системі такого джерела права як правовий прецедент, і про те, ким повинен бути суддя – устами закону або творцем права.

Цікавість викликає позиція англо-американської правової сім'ї щодо визнання та нормативного закріплення інституту неделіктоздатних суб'єктів об'єктивно-протиправного діяння. На тлі безперервного розвитку юриспруденції і медицини, у світі пропонують все нові і нові критерії для виявлення психічних розладів і розкриття ступеня їх впливу на відповідальність за вчинення неправомірних діянь. Зважаючи на масштабність та авторитетність цієї правової системи логічним є вивчення її досвіду щодо урегульованості досліджуваного інституту задля удосконалення вітчизняного законодавства.

Крім того, порівняння кримінального законодавства України та країн англо-американської правової сім'ї є дієвим етапом впровадження євроатлантичних інтеграційних процесів, так як створює необхідні умови для зближення, гармонізації та взаємозбагачення двох різних правових систем – романо-германської та англо-американської.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як вітчизняна, так і зарубіжна юридична наука приділяє увагу інституту неделіктоздатних суб'єктів, у тому числі і неосудних. На дисертаційному рівні досліджували наведені категорії наступні учені: В. М. Бурді, А. А. Васильєва, В. В. Леня, Р. І. Міхєєва, Г. В. Назаренка, А. В. Савченко та ін. Однак наявні наукові досягнення безпосередньо не висвітлюють англо-американське кримінального законодавства у сфері критеріїв неосудності неделіктоздатних суб'єктів об'єктивно-протиправного діяння.

Постановка завдання. Проаналізувати норми англо-американської правової сім'ї щодо критеріїв неосудності неделіктоздатних суб'єктів об'єктивно-протиправного діяння, а саме: медичний та юридичний критерії та вивести пропозиції, які можуть бути корисними для України при удосконаленні інституту об'єктивно-протиправного діяння.

Виклад основного матеріалу дослідження. Історичний розвиток визнання осіб неосудними в англо-американському праві має досить неоднозначний характер. Це зумовлено популярністю стереотипу у свідомості громадян та суддів про сильну ймовірність симуляції психічних розладів для уникнення заслуженого покарання. Тому, і судді, і народні засідателі досить скептично були налаштовані щодо наявності психічного розладу як підстави для звільнення від кримінальної відповідальності.

Вперше почали визнавати осіб психічно хворими в 1247р., коли монастир святої Марії при Віфлеємській лікарні у Лондоні відкрив свої двері для божевільних. Потім він перетворився у спеціалізовану установу для психічно хворих людей, яку почали називати: «Психіатрична лікарня Бедлам». Через досить короткий період часу після свого заснування ця установа отримала репутацію місця страждання і скорботи. Умови життя для пацієнтів були жахливі. Душевно хворих людей часто приковували до стіни і піддавали тортурам під приводом того, що це робиться для їхнього власного блага. Кругом була суцільна антисанітарія, головними «лікарами» для таких людей, було залишення їх у темряві і повній самоті. Через деякий час серед лондонської знаті увійшли у моду розважальні поїздки у цю лікарню, а заповзятлива адміністрація встановила плату за екскурсії та перегляд людей з аномальною психікою. Лікарня, якщо це можна так назвати, пізніше стала ототожнюватися з хаосом і безладом.

Зі сказаного вище стає зрозуміло, що термін «захист по неосудності» у першій своїй варіації в англо-американському праві не має ніякого правового змісту, а захист психічно хворих людей носить бездушний характер.

Спробуємо дослідити яке ж місце зараз займає інститут неосудності у англо-американській правовій системі та чи вдалося їй досягти справедливості під час здійснення правосуддя над душевно хворими особами.

Англо-американська правова сім'я на сучасному етапі розвитку правової науки в основному проблему визнання особи неосудною не вирішує на офіційному рівні досить повно та аргументовано, чим і вносить певні суперечності при розгляді юридичних справ у реальному житті.

У кримінальному законодавстві США, як і в праві більшості країн англо-американської системи права, ці обставини мають назву «захистів» (defenses), тобто захистами проти пред'явлення обвинувачення. До «захисту» тут відносяться обставини, при яких: 1) виключається кримінальна відповідальність; 2) виключається винність; 3) виключається караність діяння. Перелік їх досить великий, а кожна з цих обставин юридично прописана, особливо правомірність застосування насильства при захисті різних правоохоронних благ.

Так, КК штату Нью-Йорк та модельний КК США (1962 р.) до першої групи обставин відносить незрілість (недосягнення встановленого віку) і психічну хворобу (неповноцінність).

У законодавстві Англії немає чіткого переліку обставин, що виключають кримінальну відповідальність за злочинні діяння, тому про систему таких обставин можна судити лише на

основі положень кримінально-правової доктрини і судової практики у конкретних кримінальних справах заснованих на прецедентах.

Відповідно до вчення проф. К. Кенні, до обставин, що виключають кримінальну відповідальність можна віднести три групи: а) коли воля відсутня; б) коли воля не спрямована на скоєне; в) коли воля пригнічена примусом [1, с. 52-85]. До першої групи відносяться діяння, які є предметом нашого дослідження – це душевна хвороба (неосудність).

Перелік обставин, що виключають кримінальну відповідальність не зважаючи на хаотичний характер свого вираження є досить об'ємним. Багато із них не є суспільно корисними і доцільними, і, з точки зору української доктрини кримінального права і чинного законодавства, не можуть називатися обставинами, що виключають протиправні діяння.

До англо-американської системи права відноситься і законодавство Австралії. КК Австралії називає приблизно ті ж самі обставини, що закріплені у згаданих КК США і КК штату Нью-Йорк, але вони в останніх представлені більш системніше, і, як правило, юридично аргументованіше.

Медичний та юридичний критерій неосудності не отримав свого чіткого визначення і закріплення в англо-американському кримінальному праві. Розглянемо їх у Таблиці 1.

Охарактеризовуючи дану таблицю, слід вказати, що у країнах англо-американського права поняття неосудності здебільшого, визначається так, як це було зроблено ще у правилах Макнатена більше 170 років тому (1843 р.). Суть їх полягає у наступному: для створення захисту в силу неосудності має бути точно доведено, що під час вчинення діяння обвинувачуваний знаходився під впливом такого дефекту розуму, який став наслідком душевного захворювання, що він не розумів природу (характер) скоєного ним діяння; або якщо він розумів це, то не розумів, що чинить неправильно. Основним недоліком цього правила є те, що акцент робиться на інтелектуальній ознаці психологічного критерію неосудності (здатність усвідомлювати), а вольова ознака (здатність керувати своїми діями) взагалі не вказана.

Таблиця 1

Критерії неосудності та обмеженої осудності у країнах англо-американської правової сім'ї

Країни	Медичний (біологічний) критерій		Юридичний (психологічний) критерій	
	Неосудність	Обмежена осудність	Неосудність	Обмежена осудність
США	наявність душевного захворювання (амнезія, автоматизм, недоумство, фугізм, алкоголізм, манія, ідіотизм, параноя), сексуальна психопатія, сомнамбулізм та ін.).	у кримінальному законодавстві США відсутні статті, в яких би йшла мова про обмежену осудність, хоча приблизно у половині штатів застосовується захист з посиланням на зменшену осудність. До факторів, які зменшують осудність, відносять розумову незрілість, котра є наслідком того, що особа ще не досягла певного віку, дефекти свідомості, що виникли у зв'язку із душевною хворобою, нерозвиненою психікою, іншими розладами психіки	нездатність усвідомлювати протиправність діяння	

Продовження таблиці 1

Англія	наявність душевного захворювання (амнезія, автоматизм, недоумство, алкоголізм, фугізм, ідіотизм, манія, мономанія (параноя), сексуальна психопатія, сомнамбулізм та ін.).	у кримінальному праві Англії поняття обмеженої осудності було введено ст. 2 Закону «Про вбивство» 1957 р. Пункт 1 цієї статті говорить: «У випадках, коли особа вбиває або є співучасником у вбивстві іншої особи, її не можна засудити за тяжке вбивство, якщо вона страждає такою ненормальністю психіки, що суттєво ослаблювало її психічну відповідальність за вчинене діяння» [2, с. 62].	нездатність усвідомлювати протиправність діяння	відображає психічний стан особи під час вчинення діяння і охоплює не тільки сприйняття фізичних дій і предметів, а й «здатність провадити раціональні судження про правильність або неправильність певних дій, а також здатність проявляти, не відступаючи від раціонального судження, волю для контролю фізичних дій»
Австралія	_____	У КК Австралії 1995 р. в частині 2.3. передбачена ст. 7.3. «Психічне ослаблення», хоча буквальный переклад «mental impairment» означає психічна ушкодженість, що не досягла ступеня неосудності. Під психічним ослабленням розуміється у зазначеній статті «старість, інтелектуальна неієздатність, розумове захворювання, ушкодження мозку та істотна дезорганізованість особи»	_____	а) особа не усвідомлювала характеру і властивостей своєї поведінки; б) особа не усвідомлювала, що ця поведінка є протиправною (тобто ця особа не могла мислити із достатнім ступенем розумності і володіння собою про те, чи є така поведінка протиправною з погляду сприймаючих людей); в) особа була не здатна контролювати власну поведінку

Хоча, у США у декількох штатах виправити це упущення спробували за допомогою введення у правовій доктрині категорії «непереборного імпульсу». Останній полягає у тому, що особа, яка вчиняє злочин під впливом подібного імпульсу, викликаного психічним захворюванням або дефектом, не може контролювати свою поведінку, хоча і усвідомлює, що вчиняє «неправильно».

Проблема у країнах англо-американського типу виникла не тільки із чітким формулювання юридичного критерію неосудності, а й медичного. До прикладу, судова практика Англії і США до душевного захворювання відносить досить різноманітні форми психічних захворювань і відхилень, а саме: амнезію, автоматизм, недоумство, алкоголізм, фугізм, ідіотизм, манію, мономанія (параноя), сексуальну психопатію, сомнамбулізм тощо. Відсутність чіткого загального поняття хворобливого стану психіки призводить до того, що нерідко у судах при розгляді конкретних справ в якості підстави для постановки питання про неосудність висуваються такі форми душевних розладів, які свідомо не можна вважати хворобливими. Залежно від спритності адвоката, його красномовства ці розлади можуть бути визнані хворими, а їхні носії неосудними.

На відміну від Англії і США у кримінальному законодавстві Австралії медичний і юридичний критерії неосудності взагалі не зазначені. Хоча, у КК Австралії у частині 2.3 «обставини, що виключають кримінальну відповідальність», є розділ «обставини, пов'язані з недоліком правоздатності», де зазначена категорія «психічне ослаблення». Значення її у кодексі не тлумачиться, однак, на думку перекладача КК – це психічна неповноцінність, яка не досягла

ступеня неосудності, і до неї закон відносить старість, інтелектуальну недієздатність, розумові захворювання, пошкодження мозку та істотну дезорганізацію особи [3, с. 61]. У даному випадку, мова йде про обмежену осудність, де вказано на її медичний та юридичний критерії.

Обмежена осудність у Англії є обставиною, що пом'якшує відповідальність тільки у справах з обвинуваченням у тяжкому вбивстві, за яке передбачене довічне тюремне ув'язнення. У випадку ж застосування положень про обмежену осудність особа відповідає за просте вбивство, за яке довічне тюремне ув'язнення є тільки максимально можливим покаранням.

Англійській судовій практиці притаманна гіпотеза, що для застосування положень про обмежену осудність необхідне сполучення трьох елементів: а) обвинувачений повинен страждати від такої «аномалії свідомості» у момент вчинення злочину, яку звичайна розумна людина визначить як «ненормальність»; б) «аномалія свідомості» повинна виникати від однієї з певних причин, а саме, від затримання або відставання у розвитку або від будь-якої вродженої причини, викликаній захворюванням або ушкодженням; в) «аномалія свідомості» повинна суттєво зменшити психічну відповідальність обвинуваченого за його дії або бездіяльність.

Що розуміється під словами «суттєво» пояснити досить складно. Судова практика дотримується позиції, що зазвичай мова йде про нездатність обвинуваченого контролювати свої дії та імпульси [4, с. 143].

На стан обмеженої осудності констатовано у судовому рішенні 1960 р. у справі Бірна, який був психопатом і обвинувачувався у вбивстві молодої дівчини. Формулювання прецеденту у цій справі є надто розпливчастим та юридично не умотивованим. Так, зокрема, суд зауважив, що ненормальним буде такий стан, який настільки відрізняється від стану свідомості звичайної людини, що будь-яка розумна особа визнала б це [4, с. 143–144].

Питання про неосудність в англо-американській правовій системі вирішується складом журі присяжних, однак саме суддя визначає допустимість доказів, значить та їх істотність, відповідність іншим доказам. Одна справа приймати рішення на основі діючих законів, а зовсім інша, брати на себе відповідальність щодо долі людей, тим паче душевно хворих. Можливо, саме тому, відомі випадки, коли для одних суддів тягар відповідальності ставав непосильним, що призводило до спроб самогубства. Інші судді занадто широко тлумачили свій суддівський розсуд і при наявності найменшої правдивості звільняли від відповідальності людей, які явно вчинили неправомірні діяння, або навпаки, не беручи до уваги виправдовуючі факти, засуджували людей, чия вина викликала серйозні сумніви.

Висновки. У процесі проведеного дослідження ми з'ясували, що поняття неосудності у англо-американській правовій сім'ї здебільшого визначається за правилами Макнатена. Для свого часу прийняття вони були значним кроком у сфері урегульованості інституту неосудності. Однак, їх зміст не відповідає сучасному рівню розвитку як психіатрії, так і кримінального права, а ряд недоліків істотно впливають на проведення чесного правосуддя над душевно хворими людьми. Серед останніх слід виділити: повністю відсутня вольова ознака юридичного критерію; їх беззаперечний характер унеможливорює виведення проміжних станів психіки людини, так як експерт зобов'язаний у своєму висновку вказати тільки одне із двох можливих варіантів рішення: особа при здоровому глузді чи ні; не враховуються ті обставини, що злочини можуть вчинятися особами, у яких «дефект розуму» має місце не в результаті психічного захворювання, а, наприклад, від народження. Крім цього, тягар доведення неосудності перекладається на самого підсудного, так як витрати на проведення експертизи є обов'язком психічно хворої особи. Особливо явно це проявляється в ступені аргументованості психічного захворювання, бо, чим вища кваліфікація фахівця-психіатра, тим вища вартість його послуг.

Медичний критерій неосудності у англо-американській правовій сім'ї також викликає ряд зауважень, основним з яких є досить розширений перелік форм психічних захворювань і відхилень, що провокує за собою безкарність потенційних злочинців. Як-от, наприклад, норма про стан сп'яніння, яка може служити підставою для виправдання поведінки особи, якщо здатність до самоконтролю у неї внаслідок вживання алкоголю чи наркотиків була послаблена. Хоча, поодинокі спостерегається позивна тенденція вирішення цієї проблеми. На законодавчому рівні у деяких штатах США активно розробляється гіпотеза виключення можливості звільнення від покарання по неосудності, що настала в результаті добровільного введення себе у неадекватний психічний стан.

Наостанок, слід вказати, що законодавство країн, які входять до англо-американської правової системи характеризується явними проблемами із формулюванням і юридичного, і медичного критеріїв неосудності. Основною причиною такого упущення є застосування на практиці норм судових прецедентів, що були прийняті ще поза минулого століття. Хоча новітні технології та сучасні дослідження у даній галузі мають всі підстави для реформування цього інституту відповідно до досягнень ХХІ ст.

Разом з тим слід виділити і позитивні моменти, властиві судовій практиці у цих справах у Англії і США, а саме: створення наглядових рад, що здійснюють опіку над неосудними особами, які перебувають на лікуванні; дуже невелика кількість випадків визнання неосудними осіб, які симулюють психічні розлади з метою звільнення від кримінальної відповідальності; пріоритетна охорона інтересів безпеки суспільства від незаконних дій осіб, які страждають психічними захворюваннями та ін..

Список використаних джерел

1. Кенни К. С. Основы уголовного права. М.: Изд-во иностр. лит., 1949. 600 с.
2. Никифоров А.С. Ответственность за убийство в современном континентально-европейском и англо-американском уголовном праве. *Право и политика*. 2000. №8. С. 62.
3. Уголовный кодекс Австралии 1995 г. / Научн. ред. и предисл. И.Д. Козочкина. Е.Н. Трикоз; перевод с англ. Е.Н. Трикоз. Изд-во «Юридический центр Пресс», 2002. 388 с.
4. Есаков Г.А. Уголовное право зарубежных стран. М.: Проспект, 2008. 336 с.
5. Кримінальне право США: збірник нормативних актів / Упоряд. відп. ред. і автор. вступ. ст. І.Д. Козочкин. М.: Вид-во РУДН, 1985. 160 с.

References

1. Kenny, K. S. (1949). *Osnovy ugovnogo prava* [Fundamentals of Criminal Law]. Moscow: Yzdatelstvo Ynostrannoi lyteratury. (in Russian)
2. Nykyforov, A.S. (2000). *Otvettvennost za ubyystvo v sovremennom kontynentalno-evropeiskom y anhlo-amerykanskom uholovnom prave*. [Responsibility for murder in modern continental European and Anglo-American criminal law]. *Pravo y polityka*. 2, 62. (in Russian)
3. Kozochkyna, Y.D., Trykoz, E.N. (2002). *Ugolovnyy kodeks Avstralii 1995 g.* [Australian Criminal Code. (1995)]. Sankt-Peterburh: Izd-vo «Yuridicheskiy tsentr Press». (in Russian)
4. Esakov, H.A. (2008). *Ugolovnoe pravo zarubezhnykh stran* [Criminal law of foreign countries]. Moscow: Prospekt. (in Russian)
5. Kozochkyn, I.D. (1985). *Kryminalne pravo SShA: Zbirnyk normatyvnykh aktiv* [US Criminal Law: Collection of legal acts]. Moscow: Vydavnytstvo RUDN. (in Ukrainian)

Надійшла до редакції 24 вересня 2019 р.

УДК 340.11

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.55-61

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ПИТАНЬ ОСВІТИ ТА КУЛЬТУРИ В ГАЛИЧИНІ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст.

Сем'яник Оксана Василівна,

кандидат історичних наук, доцент кафедри методики викладання образотворчого і декоративно-прикладного мистецтва та дизайну Навчально-наукового інституту мистецтв Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, вул. В. Чорновола, 1, м. Заліщики, Тернопільська обл., 48601, Україна

oksanasemyanik@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8927-1787>

ResearcherID: <http://www.researcherid.com/rid/E-2204-2019>

Мета. Метою статті є аналіз нормативно-правових актів імперії Габсбургів XIX ст., які регулювали питання культури та освіти, а також специфіки реалізації цих норм у Галичині. **Методика.** Методика включає аналіз теоретичної та джерельної бази з подальшим узагальненням і формулюванням відповідних висновків та рекомендацій. З огляду на міждисциплінарність проблеми, в роботі використано комплекс загальнонаукових, спеціально-юридичних, спеціально-історичних та філософських методів і підходів, а також принципів об'єктивності, історизму, системності і всебічності. **Результати.** Встановлено, що початком до позитивних змін стали реформи в дусі «освіченого абсолютизму», які в кінці XVIII ст. проводили імператриця Марія Терезія та імператор Йосиф II. Реформи започаткували світський характер культури, оскільки вилічили з під відання церкви питання цензури. Окремі того, бажання використати національне питання для забезпечення цілісності монархії, призвело до підвищення статусу і ролі греко-католицької церкви, представники якої на початку XX ст. взяли на себе провід національно-політичного руху. Важливі зміни відбулися під час революційних подій 1848-1849 рр., а також конституційних реформ 1860-х рр., які гарантували широкі національні та культурні права народів імперії, в тому числі й українців Галичини. **Наукова новизна.** В роботі виокремлено систематизовано нормативно-правові акти імперії Габсбургів, які регулювали питання культури та освіти у Галичині XIX ст., а також виокремлено специфічні риси, що впливали на розвиток «національного питання». **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у подальших історико-правових дослідженнях, підготовці спецкурсів.

Ключові слова: Австро-Угорщина, Конституція, нормативно правові акти, правове регулювання, освіта, культура, Галичина.

Oksana Semyanyk

PhD (History), Associate Professor of the Department of Visual Arts, Decorative and Applied Arts, and Design Methods of Teaching Education-Scientific Institute of Art Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 1 V. Chornovola Street, Zalizchyyky, Ternopil region, Ukraine
oksanasemyanyk@gmail.com

LEGAL REGULATION OF THE ISSUES OF EDUCATION AND CULTURE IN THE HALICY OF THE FIRST HALF OF THE XIX c.

Purpose. The purpose of the article is to analyze the normative legal acts of the 19th-century Habsburg Empire, which regulated the issues of culture and education, as well as the specifics of implementation of these norms in Galicia. **Method.** The methodology involves the analysis of theoretical and source bases, followed by generalization and formulation of relevant conclusions and recommendations. In view of the interdisciplinary nature of the problem, the complex of general scientific, special-legal, special-historical and philosophical methods and approaches, as well as the principles of objectivity, historicism, systematic and comprehensive, were used in the work. **Results.** It is established that the reforms to the spirit of "enlightened absolutism" began at the end of the positive changes, which at the end of the eighteenth century. was conducted by Empress Maria Theresa and Emperor Joseph II. Reforms initiated the secular nature of culture, as it eliminated censorship under the authority of the church. In addition, the desire to use the national question to ensure the integrity of the monarchy led to an increase in the status and role of the Greek Catholic Church, whose representatives in the early twentieth century. took over the lead of the national-political movement. Important changes occurred during the revolutionary events of 1848-1849, as well as the constitutional reforms of the 1860s, which guaranteed the broad national and cultural rights of the peoples of the empire, including the Ukrainians of Galicia. **Scientific novelty.** The paper highlights the systematic normative acts of the Habsburg Empire, which regulated the issues of culture and education in Galicia in the nineteenth century. **Practical significance.** The results of the study can be used in further historical and legal studies, preparation of special courses.

Key words: Austro-Hungary, Constitution, regulations, legal regulation, education, culture, Halychyna.

Постановка проблеми. Перебування Галичини у складі імперії Габсбургів супроводжувалося активною трансформацією політичних процесів. Особливо активними вони були у XIX ст., коли імперія поступово відійшла від «освіченого абсолютизму» до конституційної монархії з широким декларуванням прав і свобод громадян, окрім з яких навіть не були притаманні монархіям.

Згадані трансформаційні процеси вплинули на Австрійську, а згодом Австро-Угорську імперію тільки позитивно. Прикладом можуть слугувати архітектурні ансамблі Відня, Львова, Кракова, Праги, Братислави та інших міст і містечок країни, які перетворилися в аристократичні провінційні столиці, зберігаючи свій шарм по сьогодні. Оновити міста можна було тільки двома шляхами: 1) активізувати економічну сферу; 2) чітким правовим регулюванням, яке не розглядало культуру, як щось другорядне чи непотрібне.

З огляду на зазначене, наукова актуальність дослідження обґрунтовується потребою аналізу нормативно-правових актів і державної політики імперії Габсбургів у сфері регулювання культури та освіти, які для Галичини мали вагомий вплив на розвиток «національного питання». Останнє постійно актуалізувалося з огляду на польсько-українське протистояння і боротьбу українців за дотримання конституційних прав і свобод.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розвитку культури та освіти в Галичині XIX ст. розглядалося українськими та іноземними істориками, правниками, культурологами та філософами, але виключно у вузьких межах окремої спеціальності. При цьому серед правників акцент робився виключно на загальній характеристиці норм права та регулюванні українсько-польських стосунків, проблеми освіти та мови. При цьому питання впливу норм права на розвиток сакральної архітектури, формування традиції бережного ставлення до пам'яток архітектури не розглядалося

Методологічною основою нашого дослідження стали праці українських та іноземних вчених: І.Бойка, Н.Гриб, І.Іванова, Л.Ілина, М.Мозера, В.Олейникова, Н.Паламарчук, І.Райківського, О.Седляра, Б.Тищика та інших. У цих працях аналізується як специфіка розвитку українського національного руху Галичини, так і зміст нормативно-правовий, насамперед конституційних актів імперії Габсбургів.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз нормативно-правових актів імперії Габсбургів XIX ст., які регулювали питання культури та освіти, а також специфіки реалізації цих норм у Галичині.

Виклад основного матеріалу дослідження. Включення Галичини до складу імперії Габсбургів у кінці XVIII ст. мало важливі політичні, соціальні та культурні наслідки. Процес розпаду Речі Посполитої співпав у часі з початком реформ у дусі освіченого абсолютизму, які проводили австрійські монархи Марія-Терезія та Йосиф II. Проведені ними реформи стали поштовхом до розгортання українського національно-культурного відродження, центром якого спершу був Перемишль, а згодом Львів. Серед ряду реформ, найбільший вплив на культурну та освітню сфери мали три: реформування відносин у сфері цензури; реформування освіти; церковна реформа [1, с. 46].

Важливість цих реформ полягала в тому, що запровадження цензури було вилучено із підпорядкування церкви та передано світським органам, які мали жорстко контролювати антиімперські настрої усіх підданих. Не зважаючи на те, що цензура залишилася, карання винних покладалося на спеціальні Цензуральні уряди [2]. Якщо в церковному суді, людина, яка порушила норми моралі чи цензури, не могла себе захистити з правової точки зору, то цивільне судочинство передбачало таку можливість. Отже, процес осуду за цензуру став публічним і держава продемонструвала, що вона готова була до критики та реакції з боку невдоволених.

Світського характеру набула також і система шкільної освіти, яка вилучалася з юрисдикції церкви. У грудні 1774 р. був прийнятий «Загальний шкільний порядок», яким запроваджувалася обов'язкова освіта, започатковувалися однокласні церковно-парафіяльні, трикласні «тривіальні», а також чотирикласні школи у містах з німецькою мовою навчання [3]. Для новоприєднаних українських земель, важливим був пункт про те, що в однокласних церковно-парафіяльних школах навчання велося рідною мовою. Це дозволило українцям Галичини отримувати початкову освіту українською мовою, що в перші десятиліття XIX ст. сприяло активізації національного руху в краї. Іншим позитивом стало те, що для українських греко-католицьких священників у Відні був заснований заклад вищої освіти «Barbareum», випускники якого взяли на себе провід національним рухомі очолили національно-культурне відродження в західноукраїнських землях.

Така увага духовенству, зокрема українському, пояснюється тим, що Марія Терезія провівши церковну реформу, підпорядкувала церкву державі і використовувала її як інструмент для розв'язання міжнародного протистояння. Для цього, у 1774 р. уніатську церкву було перейменовано в «українську католицьку церкву візантійського обряду» [1, с. 130]. У 1867 р. українську церкву перейменовано в «греко-католицьку церкву» [4, с. 139]. Церковна реформа мала для українців надзвичайно велике значення, оскільки підтримка греко-католицької церкви

призвела і до провадження української мови у її діловодстві. Це був крок вперед, оскільки за словами М.Мозера, діловодство українських «єпископських консисторій першої половини XIX ст. велося польською, латинською або німецькою мовами» [5, с. 478].

Державна підтримка греко-католицької церкви стала причиною того, що саме духовенство взяло на себе роль провідника національного руху. У липні 1816 р. перемишльський єпископ М.Левицький заснував культурно-просвітницьке «Товариство галицьких греко-католицьких священиків для поширення письмами просвіти і культури серед вірних на основі християнської релігії») [6, с. 192]. Статут товариства затвердив імператор.

Наступник М.Левицького, І.Снігурський, у своєму посланні від 30 серпня 1818 р. заявив, що тільки підвищення освітнього рівня віруючих може посилити релігійні почуття [6, с. 193]. Наслідком такої заяви стала організація друкарні, що почала видавати книги і руською (українською) мовою. Найбільша заслуга у популяризації української мови належить І.Могилянському, який у перші десятиліття XIX ст. опублікував українською ряд праць: «Буквар», «Катехизм», «Грамматика языка словено-руського» та ін. За словами І.Райківського, І.Могилянський «став першим ученим, що науково обґрунтував самостійність «русської» мови, на відміну від польської, російської і церковнослов'янської» [6, с. 195].

Наступним етапом активізації українського руху стала діяльність «Руської трійці», але їх бажання активно відстоювати українську розмовну мову галичан і публікація нею брошури «Русалка Дністрова», призвів до заборони і ліквідації майже усіх примірників останньої. Такий крок офіційної влади пояснювався побоюванням активізації національного руху українців, а з іншого боку, польська адміністрація краю усвідомлювала загрозу від стрімкого зростання рівня освіченості та самосвідомості галичан. Ряд українських вчених, аргументовано доводять, що М.Шашкевич, Я.Головацький та І.Вагилевич усвідомлювали потребу єдності усіх українських земель, оскільки їхнім гаслом були слова М.Максимовича «Світи, зоре, на все поле, закінь місяць зійде» [7, с. 34]. Окрім того члени «Руської трійці» підтримували тісні контакти з відомими наддніпрянськими громадськими та культурними діячами М. Максимовичем, О. Бодянським, І. Срезневським та ін., на підставі чого сформували ідею воз'єднання всіх українських земель у складі майбутньої федерації [7, с. 35]. У 1848 р. колишній «трійчанин» Я.Головацький у «Зорі галицькій» опублікував відозву у якій зазначав, що «Ми, русини галицькі, належимо до великого руського народу, котрий одним говорить язиком і 15 мільйонів виносить, з котрого півтретя мільйона землю Галицьку замешкує» [8, с. 29].

Зі слів Я. Головацького зрозуміло, що основним чинником який він розглядав у власній концепції соборності була мова. І це закономірно, оскільки українська (русська) мова вказувала на етнічну відмінність українців і поляків Галичини, яку останні всіляко заперечували. Власне у 1848-1849 рр. в умовах «Весни народів» було прийнято ряд конституційних актів (Конституції 1848 та 1849 рр.), які з поміж іншого давали можливість розширити культурні, національні та освітні права народів імперії. Імперські конституції хоч і не містили окремих розділів, що регулювали питання культури, але передбачали розширення національних та громадських прав народів імперії. Це дало поштовх до створення у Львові культурного товариства Галицько-руска матиця, яке було офіційно легітимізоване у жовтні 1848 р. під час проведення «з'їзду руських вчених» [9, с. 669]. Товариство ставило собі за мету розвиток народної мови і писемності, піднесення загального освітнього і культурного рівня жителів Галичини.

Лібералізація суспільного життя в імперії Габсбургів, що відбулася у 1848-1849 рр. мала далекосяжні наслідки, оскільки вона надала українському руху виразних національних рис, започаткувала його внутрішню структуризацію, що базувалася на мовному питанні. Згодом чітко виокремляться напрямки старорусинів (русофілів) та москвофілів, які будуть відстоювати старослов'янське «язичіє» та фонетичну українську «кулішівку», відповідно.

Протистояння між русофілами та народовцями вдало використала польська адміністрація Галичини та імперська влада, які в кінці 50-х рр. XIX ст. ініціювали так звану «азбучну війну», в якій галицьким українцям намагалися накинати латинський шрифт для письма. Так звана «азбучна війна» велася в кілька етапів. У 1852 р. цісар Франц-Йосип I наказав адміністрації відповідати на звернення українців українською мовою але латинськими літерами. Однак найбільш реальну можливість впровадження латинки мала ініціатива видатного чеського вченого і політика Йозефа Їречека (1825–1889 рр.) у 1859 р. З метою збереження власної національної ідентичності Й.Їречек пропонував галицьким українцям переорієнтуватися з мертвої церковнослов'янської мови та російської термінології на народну, чому, на його думку, сприяв би латинський правопис. За підтримки намісника Галичини графа Агенора Голуховського та прихильника цього проекту міністра культури та освіти графа Леопольда Тхуна, Й.Їречек скликав 1859 р. комісію по цій справі. На голосуванні сім українських членів одностайно висловилися «проти», два німецькі урядники утрималися, а «за» були лише Й.Їречек та полонізований русин Євсебій Черкавський [10, с. 45]. Не призвівши до жодних практичних наслідків, ця подія активізувала тогочасне суспільно-політичне життя Галичини.

Певні відголоски «азбучна війна» мала у 1860-х рр. коли українські послы Галицького сейму протистояли полякам, які здійснювали стенографування засідань латинкою, а на звернення українських депутатів відповідали по-польськи [10, с. 45].

У виданій 1867 р. Конституції Австро-Угорської імперії гарантувалися національні та мовні права усім народам імперії [11], а отже, національна культура могла розвиватися мовою народу, що її продукував. Вся друга половина XIX ст. пов'язувалася із боротьбою українців за дотримання своїх конституційних прав, забезпечення рівноправного статусу української та польської мови, субвенції для українських культурних установ (товариства «Просвіти»), створення окремого українського університету.

Висновки. Таким чином, австрійське законодавство, яке у XIX ст. пройшло процес активної трансформації, містило норми, що регулювало розвиток культурного життя народів імперії. Початком до позитивних змін стали реформи в дусі «освіченого абсолютизму», які в кінці XVIII ст. проводили імператриця Марія Терезія та імператор Йосиф II. Реформи започаткували світський характер культури, оскільки вилічили з під відання церкви питання цензури. Окремі того, бажання використати національне питання для забезпечення цілісності монархії, призвело до підвищення статусу і ролі греко-католицької церкви, представники якої на початку XX ст. взяли на себе провід національно-політичного руху. Важливі зміни відбулися під час революційних подій 1848-1849 рр., а також конституційних реформ 1860-х рр., які гарантували широкі національні та культурні права народів імперії, в тому числі й українців Галичини.

Список використаних джерел

1. Іванов І. В., Олейников В. В. Особливості розвитку освіченого абсолютизму в Австрійській імперії. *Європейські перспективи*, 2014. № 3. С. 45-50.
2. Тищик Б. Й. Історія держави і права Австрії та Австро-Угорщини (X ст. – 1918 р.): навч. посібник. Львів: юридичний факультет Львівського національний університет імені Івана Франка, 2003. 80 с.
3. Романова Ж. Початок реформування Австрійської системи освіти та педагогічна діяльність Я.І. Фельбігера. *Вісник Львівського університету. Сер. педагог.*, 2003. Вип. 17. С. 247–252.
4. Бойко І.Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського королівства (1349–1569 рр.): монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.

5. Мозер М. Уживання української мови греко-католицькою Церквою в Галичині (1772–1859 рр.). *Причинки до історії української мови* / За заг. ред. С.Вакуленка. Харків, 2008. С. 474-651.
6. Райківський І. Я. Ідея української національної єдності в громадському житті Галичини XIX століття. Івано-Франківськ: Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2012. 932 + 16 с.
7. Паламарчук Н.І. Роль «Руської трійці» у пробудженні національної свідомості західних земель України. *Сторінки історії* : зб. наук. пр. 2016. Вип. 41. С. 32-43.
8. Лін Л. М. Традиційне правосприйняття ідеї державотворення українцями середини XIX – початку XX ст. *Наука та освіта XXI століття: матеріали звітної викладацької та студентської науково-практичної конференції* (м. Івано-Франківськ, 21 квітня 2016 року). Івано-Франківськ, 2016. С. 28-33.
9. Седляр О. "Галицько-руська матиця": завдання, організація, члени товариства (1848-1870 рр.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2012. Вип. 21. С. 668-692. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uks_2012_21_60.
10. Ілун Л. М. Aspekt prawny kwestii języka nauczania w działalności Galicyjskiego Sejmu Krajowego w latach 1870-1876. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія: Право, 2016. Вип. 2. С. 44-50.
11. Гриб Н. Прийняття, структура та основні положення австрійської конституції 1867 року. *Вісник Львівського університету. Серія юридична*. 2006. Випуск 43. С. 50–55.

References

1. Ivanov, I.V., Oleinykov, V.V. (2014). *Osoblyvosti rozvytku osvichenoho absoliutyzmu v Avstriiskii imperii* [Features of the development of enlightened absolutism in the Austrian Empire]. *Yevropeiskii perspektyvy*, 3, 45-50. (in Ukrainian)
2. Tyshchuk, B.I. (2003). *Istoriia derzhavy i prava Avstrii ta Avstro-Uhorshchyny (X st. – 1918 r.)* [History of the State and Law of Austria and Austria-Hungary (X. – 1918)]. Lviv: yurydychnyi fakultet Lvivskoho natsionalnyi universytet imeni Ivana Franka. (in Ukrainian)
3. Romanova, Zh. (2003). *Pochatok reformuvannia Avstriiskoi systemy osvity ta pedahohichna diialnist Ya.I. Felbihera* [Beginning of the reform of the Austrian education system and pedagogical activity Ya.I. Felbiger]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Ser. pedahoh.*, 17, 247–252. (in Ukrainian)
4. Boiko, I.I. (2009). *Orhany vlady i pravo v Halychyni u skladi Polskoho korolivstva (1349–1569 rr.)* [Authorities and Law in Galicia within the Polish Kingdom (1349-1569)]. Lviv: Vydavnychi tsentr LNU imeni Ivana Franka. (in Ukrainian)
5. Mozer, M. (2008). *Uzhyvannia ukrainskoi movy hreko-katolytskoiu Tserkvoiu v Halychyni (1772–1859 rr.)* [Use of the Ukrainian language by the Greek Catholic Church in Galicia (1772–1859)]. *Prychynky do istorii ukrainskoi movy*. Kharkiv, 474-651. (in Ukrainian)
6. Raikivskyi, I. Ya. (2012). *Ideia ukrainskoi natsionalnoi yednosti v hromadskomu zhytti Halychyny XIX stolittia* [The idea of Ukrainian national unity in the public life of Galicia in the nineteenth century]. Івано-Франківськ: Vydavnytstvo Prykarpatskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stefanyka. (in Ukrainian)
7. Palamarchuk, N.I. (2016). *Rol «Ruskoj triitsi» u probudzhenni natsionalnoi svidomosti zakhidnykh zemel Ukrainy* [The role of the Russian Trinity in awakening the national consciousness of the western lands of Ukraine]. *Storinky istorii*, 41, 32-43. (in Ukrainian)
8. Ілун, Л.М. (2016). *Tradytiine pravospriyniattia idei derzhavotvorennia ukrainsiamy seredyny XIX – pochatku XX st.* [Traditional perception of the idea of state formation by Ukrainians in the mid-19

th – early 20th centuries.]. *Nauka ta osvita XXI stolittia: materialy zvitnoi vykladatskoi ta studentskoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp. 28-33). Ivano-Frankivsk. (in Ukrainian)

9. Sedliar, O. (2012). «*Halytsko-ruska matytsia*»: *zavdannia, orhanizatsiia, chleny tovarystva (1848-1870 pp.)* [«Galicia-Russian mother»: tasks, organization, members of the society (1848-1870 pp.)]. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 21. 668-692. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uks_2012_21_60. (in Ukrainian)

10. Ілун, Л.М. (2016). *Aspekt prawny kwestii języka nauczania w działalności Galicyjskiego Sejmu Krajowego w latach 1870-1876* [Law contents of the question of language teaching in the regional Galician Sejm (1870-1876)]. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Serii: Pravo*, 2. 44-50. (in Ukrainian)

11. Hryb, N. (2006). *Pryiniattia, struktura ta osnovni polozhennia avstriiskoi konstytutsii 1867 roku* [Adoption, structure and main provisions of the Austrian constitution of 1867]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii yurydychna*, 43. 50–55. (in Ukrainian)

Надійшла до редакції 23 жовтня 2019 р.

УДК 340.12

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.62-70

ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ І ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ СЛУЖБИ БЕЗПЕКИ ОУН (б)

Спосіб Дмитро Павлович,

аспірант кафедри теорії та історії Юридичного інституту Прикарпатський
національний університет імені Василя Стефаника, м. Івано-Франківськ, 76000, вул.
Незалежності, 136, кв. 5,
e-mail: dmytro.sposib@gmail.com

Мета. Завданням дослідження є аналіз сутності і специфіки організації СБ ОУН, а також визначити перелік документів, що врегульовували його компетенцію та діяльність. **Методологічною** основою дослідження є діалектичний підхід до аналізу співвідношення загального, особливого і окремого, загальнонаукові та спеціально-наукові методи дослідження: історичний, логічний, порівняльно-правовий, системно-структурний, формально-юридичний, функціональний методи. **Результати.** Організаційна структура СБ ОУН формувалася відповідно до завдань, які ставилися перед нею. Розбудова структури спеціалізованого підрозділу відбувалася переважно за територіально-функціональним принципом. Вертикальна побудова організації: відображає її ієрархічну систему, побудовану на принципі цілкового підпорядкування нижчих організаційних клітин вищим. Референтури СБ входили до складу територіальних проводів, однак мали окремий організаційний апарат. Підрозділи СБ ОУН за покладеними на них функціями поділялися на управлінські, розвідувально-інформаційні, контррозвідувальні, поліційно-слідчі, бойові, диверсійно-слідчі, начальні-виховні та технічні. **Наукова новизна.** Основи організації та діяльності СБ ОУН, за умов відсутності власної державності, регулювалися не правовими актами, а широким колом інструкцій та наказів і навіть усних вказівок. Основними формами наказів були: інструкції, доручення, інструктаж. Від кінця 1945 р. листування між провідниками ОУН (б) набуло ролі наказової, інструкційної та звітної документації. **Практична значимість.** Результати, висновки та наукові положення, сформульовані автором можуть бути використані в подальшій науковій розробці порушених питань з метою вдосконалення чинного законодавства, діяльності органів Служби безпеки України.

Ключові слова: Служба безпеки ОУН, референтура, контррозвідка, розвідка, бойовик.

Dmytro Sposib

postgraduate of Department of Theory and History of State and Law Educational Scientific Law
Institute of the Precarpathian National University named after Vasyl Stefanyk,
76000, Ivano-Frankivsk, Nezaleznosti Street, 136/5, Ukraine,
e-mail: dmytro.sposib@gmail.com

LEGAL OPINION AND ORGANIZATION OF SECURITY SERVICE ACTIVITIES OUN (b)

Purpose. The purpose of the study is to analyze the nature and specifics of the organization of the Security Service of OUN as well as to determine the list of documents that governed its competence and activities. **The methodological** basis of the study is the dialectical approach to the analysis of the ratio of general, special and separate, general scientific and special scientific methods of research: historical, logical, comparative-legal, system-structural, formal-legal, functional methods. **Results.** The

organizational structure of the Security Service OUN was formed in accordance with the tasks that were set before it. The construction of the structure of the special unit was mainly based on the territorial-functional principle. Vertical Construction of an Organization: It reflects its hierarchical system, built on the principle of wholly subordination of lower organizational cells to higher ones. The WB referents were part of the territorial wires, but had a separate organizational unit. According to the functions assigned to them, the Security Service OUN divisions were divided into administrative, intelligence, counterintelligence, police-investigative, combat, sabotage-investigative, elementary-education and technical units. **Scientific novelty.** The foundations of the organization and activities of the Security Service OUN, in the absence of its own statehood, were governed not by legal acts, but by a wide range of instructions and orders, and even verbal instructions. The main forms of orders were: instructions, instructions, coaching. From the end of 1945 correspondence between the leaders of the OUN (b) took on the role of command, instruction and reporting documentation. **Practical importance.** The results, conclusions and scientific provisions formulated by the author can be used in the further scientific development of the issues raised in order to improve the current legislation and activities of the Security Service of Ukraine.

Key words: OUN Security Service, Refereeing, Counterintelligence, Intelligence, Fighter.

Постановка проблеми. Стабільне функціонування держави прямо залежить від ефективної діяльності Служби безпеки (СБ). Зовнішні та внутрішні загрози, які постали перед нашою країною викликали потребу максимального удосконалення діяльності СБ за всіма напрямками, допомогти чому може досвід організації та діяльності як спецструктур інших країн, так і вітчизняних. Розробка обґрунтованого механізму організації і діяльності системи органів служби безпеки в Україні можлива не тільки на нормативній основі, але з врахуванням історичного досвіду, про що неодноразово згадували керівники СБ України. Більш як 15 річна діяльність Служби безпеки Організації українських націоналістів (СБ ОУН) у край несприятливих умовах окупації, відсутності власної держави, засвідчила ефективність організації цієї структури, яка будувалася виключно на основі доцільності та може стати взірцем використання досвіду її організаційної побудови для сучасних спецслужб України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Серед сучасних досліджень даної проблеми переважають історичні, які дають дуже неоднозначну оцінку цій структурі. Зокрема слід відзначити монографічні праці та наукові дослідження Д.Ведєєв, С.Биструхіна, І.Патриляка, В.Єфименка, які прослідковують зародження та еволюцію цієї структури в історичній ретроспективі, розкривають основні напрями діяльності спецслужби, її структуру. Незважаючи на наявні окремі роботи з дослідження організації та діяльності органів Служби безпеки ОУН, окремого дослідження, присвяченого правовим засадам організації та функціонування цієї структури проводилося.

Постановка завдання. Метою дослідження є аналіз організаційно-правових засад будівництва СБ ОУН.

Виклад основного матеріалу дослідження. У лютому 1939 р. мережу ОУН на західноукраїнських землях (ЗУЗ) очолив М.Тураш, який поставив метою активізацію діяльності організації як легальним шляхом, так і в підпіллі. Він заснував нову Крайову Екзекутиву ОУН в регіоні (КЕ ОУН на західноукраїнських землях), де на базі бойової та розвідувальної референтури вперше було запроваджено референтуру Служби безпеки як окремий підрозділ [1]. Його основним завданням була контррозвідувальна діяльність та захист лідерів націоналістичного підпілля від радянських та польських спецслужб [2, с. 50-51].

Основи організації та діяльності СБ ОУН, за умов відсутності власної державності, регулювались не правовими актами, а широким колом інструкцій та наказів і навіть усних вказівок на певний хронологічний відтинок (звітний період, рік), які визначили компетенцію цієї структури та регламентували роботу спецпідрозділу певного організаційного рівня. Окремо розроблялися інструкції для окремих категорій працівників (інформаторів, технічних працівників) [3, с. 34]. Від кінця 1945 р. листування між провідниками ОУН (б) набуло ролі наказової, інструкційної та звітної документації [2, с. 75].

Основними формами наказів були:

Інструкція – широке, переважно письмове роз'яснення, яке визначало напрям роботи та її виконання. В межах інструкції для кращої її реалізації, дозволявся прояв ініціативи.

Доручення – вказівки щодо виконання об'ємнішої роботи, яку слід виконати у зазначений час і відповідному порядку. Доручення могло бути усним і письмовим, одноразовим або для тривалої роботи.

Наказ – одноразове, переважно усне, стисле доручення, яке належить виконувати без змін. Ця форма застосовувалася на нижчому рівні при дрібнішій роботі.

Інструктаж – повинен бути вичерпний і стислий, зрозумілий і можливий для виконання. При його побудові не повинно бути двозначностей.

Однією із вимог до наказів була посиленість для виконавця, оскільки в іншому випадку нівелював роботу останнього, а також подальшу роботу [4, арк. 14].

Потреба розвідувальної і контррозвідувальної діяльності українського націоналістичного руху, особливо у сфері протидії спецслужбам держав-противників наблизили окремі характеристики спецпідрозділів ОУН до спецслужб державного характеру. Водночас особливості СБ ОУН відзначалася наступними чинниками:

1. Відсутністю власної державності та екстремальні умови діяльності націоналістичного руху.
2. Потребою оперативного забезпечення діяльності націоналістичного руху та його збройних формувань [3, с. 32-33].

Ці фактори визначали певні особливості структури СБ ОУН щодо її функціонального призначення та повноважень.

У 1941 р. після II Великого збору ОУН (б) було видано інструкцію «Боротьба та діяльність ОУН під час війни», де окремим параграфом було окреслено діяльність СБ. Центральною фігурою СБ був референт куща, району, області, які звітували перед Крайовим референтом, а той у свою чергу перед Головою СБ. Останній підпорядковувався Проводу ОУН.

В основу побудови структури СБ ОУН було взято приклад спецслужб Німеччини, Польщі та СРСР. Розбудова структур СБ розпочалася з березня 1941 р. [5, с. 469-470] і тривала до жовтня цього ж року. Впродовж цього періоду відбувався підбір та навчання кадрів, і, вдалося створити два обласні СБ та укомплектувати регіональні СБ (надрайонні та районні) [2, с. 59].

Формами спеціальних підрозділів ОУН були:

- Референтура СБ крайової ексекутиви ОУН на Західній Україні (1939-1941 рр.).
- Розвідка Повстанського штабу ОУН (б) та націоналістичного підпілля на Західній Україні (1939-1941 рр.).
- Служба безпеки Проводу та територіальних формувань підпілля ОУН (б) в Україні (1940-х-1950-х рр.).
- Розвідувальні, оперативно-бойові підрозділи, Служба Безпеки, військово-польова жандармерія УПА (1943-1949 рр.).
- Розвідка і Служба Безпеки Проводу українських націоналістів А.Мельника, його збройних формувань в Україні та закордоном (1940-х рр. – повоєнні роки).

- Служба безпеки та розвідувальні підрозділи закордонних частин ОУН [3, с. 33-34].

Організаційна структура СБ ОУН формувалася відповідно до завдань, які ставилися перед нею. Їх можна виокремити у три напрями:

1. Протидія радянзації західноукраїнських земель, що обумовлювало потребу у розвідувальній і контррозвідувальній діяльності.

2. Оперативно-розшукова та військова діяльність радянських силових структур: органів держбезпеки (НКДБ-МДБ-КДБ) та внутрішніх справ (НКВС-МВС) та потреба протидіяти їм.

3. У зв'язку з розгортанням «холодної війни» та протистоянням Схід – Захід, а тому акцент на розвідувально-підривній діяльності [5, с. 48-53].

Деталізуючи ці завдання їх можна розділити на наступні напрями діяльності СБ:

- збір розвідувальної інформації, як передумови для реалізації усіх інших завдань;
- контррозвідка та забезпечення захисту конспіративності повстансько-підпільних структур;
- охорона провідних членів ОУН (б);
- військово-поліційна діяльність;
- слідча діяльність (розслідування кримінальних злочинів, які скоїли члени ОУН (б));
- оперативно-бойові акції;
- диверсійна та терористична діяльність;
- пропагандистська діяльність;
- судові функції (стосувалися передусім членів ОУН);
- взаємодія з іноземними спецслужбами [3, с. 35].

Розбудова структури спецпідрозділу відбувалася переважно за територіально-функціональним принципом. Організаційна мережа підпілля визначалася Проводом ОУН і мала наступну структуру:

1. Провід ОУН на чолі з Р.Шухевичом.
2. Крайові проводи «Галичина» (Станиславівська область, Буковина, Закарпаття, Львівська і Дрогобицька області), «Північно-західних українських земель» (ПЗУЗ) (Волинська і частково Рівненська області, часткова Тернопільська),
3. Окружні проводи (10-15 районів).
4. Над районні проводи (по 3-6 в окружному).
5. Районні проводи (по 3-5 у надрайонному).
6. Кушові (по 2-4 у районному), що складалися зі «станичних організацій» (населений пункт).

Хоча референтури СБ і входили до складу територіальних проводів (крайових, окружних, надрайонних і районних проводів ОУН(б)), референтура СБ будувалася як окремий організаційний апарат і включала підреферентури з конкретними функціями: управлінські, розвідувально-інформаційні, контррозвідувальні, поліційно-слідчі, бойові, диверсійно-слідчі, начальово-виховні та технічні елементи [6, с. 91-93].

У 1942 р. у зв'язку з активізацією ворожої розвідки запрацював оперативно-слідчий апарат. Завдання цього напрямку діяльності СБ були конкретизовані проводом ОУН і включали: виявлення агентури радянських спецслужб; контррозвідувальна протидія репресіям німецької окупаційної влади проти націоналістичного підпілля; нейтралізація осередків ОУН (м); стеження за польським підпіллям; контроль за середовищем ОУН (б) [7, с. 485-486].

Після III Надзвичайного великого збору ОУН(б) у 1943 р., завдяки домовленостям М.Арсенича з керівництвом ОУН(б) на ЗУЗ, референтури СБ були непідконтрольними регіональним провідникам і перебували у безпосередньому підпорядкуванні референтів СБ

ОУН(б). На початку 1944 р. за ініціати́ви Р.Шухевича (голови ОУН(б)) контроль за діями СБ передавалися керівникам територіальних проводів ОУН(б) [2, с. 67].

Служба безпеки ОУН, відповідно до основних напрямів праці, складалася з підреферентур (субреферентур) слідчої, бойової, вишкільної і технічної.

Умовно, виходячи зі структури спецпідрозділу його можна поділити на вищу і нищу ланки. Районному референту СБ підпорядковувалися за вертикальним принципом підрайонна референтура (включала референта і слідчого), кушовий або станичний перед яким передусім стояло завдання збору розвідувальної інформації [8, с. 5].

Вертикальна побудова організації відображала її ієрархічну систему, побудовану на принципі цілковитого підпорядкування нижчих організаційних клітин вищим. Керівний центр визначав напрям роботи. Вважалося, що організація тим краща, чим менше має ієрархічних ступенів у побудові і чим ближчий контакт керівного центру з нижчими ланками [4, арк. 29].

Спецпрацівники, району, надрайону, округу, області належали до вищої ланки. До їх компетенції крім агентурно-оперативної роботи на відповідній території, входив контроль за виконанням обов'язків нижчою ланкою, а також організація та проведення навчання. Контроль передбачав систематичну перевірку на місцях низових ланок, правильність дії організаційного механізму, якість і рівень виконання організаційних завдань, працю окремих членів та на місці виправлення окремі недоліки. Контроль був плановий і випадковий. Плановий контроль передбачав систематичну, підготовлену дію, що проводилася на всіх організаційних рівнях конкретного терену, а її метою – зрозуміти справжній стан організації, ліквідувати недоліки та покращити роботу. Правильно організований контроль також виконував інформативно-виховну функцію, оскільки контрольовані відчують зв'язок з цілою організацією.

Технічний підреферент (також субреферент, референт) керував технічною роботою, тобто переписуванням звітів, протоколів, керував зв'язком. Бойовий підреферент був командиром боївки СБ, займався охороною і господарським забезпеченням. Слідчі провадили розслідування правопорушень, вишкільники – навчали. За цією схемою діяли референтури СБ на рівні округи, надрайонів і районів. Натомість у кущах були інформатори СБ. Референт СБ, як і всі інші, організаційно підпорядковувався провідникові відповідного терену, а функціонально – референту СБ вищого проводу [9, арк. 22].

Керування і координацію діяльності Крайових референтур СБ здійснювала референтура СБ ОУН(б) [3 с. 201-202, 206]. За рішеннями Української Головної визвольної ради від 1948 р. референтури СБ мали окремі лінії зв'язку і плани роботи [5, с. 56].

Як і в інших підрозділах, у референтурі СБ частими були суміщення посад, наприклад, слідчого і технічного референта. За браком слідчих, їх роботу міг виконувати будь-який працівник референтури [9, арк. 23].

В більшості випадків структура референтури СБ була наступною:

1. Референт – керував підрозділом і відповідав за протидію агентурі противника.
2. Заступник референта – розстановка співробітників СБ у нижчих проводах, організація навчання есбістів, відповідальність за слідчу роботу та ведення архіву.
3. Бойовий субреферент – комплектування і навчання особового складу та керівництво поточною роботою боївок СБ нижчих проводів.
4. Технічний субреферент – фактично виконував функції діловода, упорядкування звітів та іншої документації, тиражування навчальної літератури.
5. Слідчий – проведення допитів.
6. Секретарка.

Основною виконавчою ланкою в організації СБ була районна референтура СБ до якої входили: референт, його заступник (завідував інформаційно-розвідувальною роботою), технічний

референт (ведення архіву), зв'язківець, три слідчих і боївка [5, с. 75]. Залежно від чисельності співвідношення кадрів могло бути різним. Станом на 1943-1944 рр. кожна референтура СБ складалася з референта СБ ОУН(б), слідчих (2-3), бойовиків СБ (10-20), архіваріуса, який здійснював облік документів референту СБ. [3, с. 201-202, 206].

У тих проводах, де не було проблем з кадрами, спецпідрозділ мав два відділи: розвідувально-інформаційний та поліційно-слідчий. При них діяла т.зв. довідкова ланка, де зберігалася вся здобута інформація. Розвідувально-інформаційний відділ займався добуванням необхідної інформації, за допомогою своїх таємних помічників. Отримані від них матеріали, за якими необхідно було проводити розслідування або перевірку, передавалися до другого відділу. Поліційно-слідчий відділ також здійснював арешти, затримання підозрілих осіб та тих, хто знаходився в розшуку, їхню охорону та виконання вироків.

На нараді Центрального Проводу 1-15 липня 1948 р. відповідальність за діяльність СБ покладалася на теренового провідника. До СБ повинні були відбиратися кращі підпільники. Обмежувалося переведення кадрів з СБ до інших підрозділів [5, с. 73].

Розвідувально-інформаційна робота, яка була передумовою ефективної протидії радянським силовим структурам потребувала розгалуженої мережі інформаторів сформованої за територіальною ознакою. Це обумовило розвиток апарату негласних помічників, який складався з агентів та інформаторів. Під час другої більшовицької окупації СБ ОУН мала широко розгалужену структуризовану агентурну сітку. На території Західної України не було жодного населеного пункту без її агентів. До сітки агентів СБ ОУН входили навіть працівники офіційних радянських державних органів [10, с. 138].

Агентура поділялася на внутрішню та зовнішню. До внутрішньої, яка вважалася найбільш цінною, належали агенти, що мали можливість безпосереднього вивчення середовища, яке цікавило працівників спецпідрозділу. До зовнішньої агентури належали ті, які не мали можливості безпосереднього вивчення і контролювання того середовища, що було об'єктом уваги з боку спецпідрозділу. Така агентура, як правило, підбиралася з мешканців тієї місцевості, де діяло підпілля.

Агентурні групи діяли передусім на районному рівні й у своєму складі мали районного агента та підпорядкованих йому 5–6 агентів. Така агентурна група, за допомогою своїх інформаторів, вирішувала завдання зі збирання необхідних відомостей [8, с. 7-8].

До розвідувальної діяльності активно залучалися у вигляді інформаторів місцеве населення [5, с. 81]. Особливістю інформаторської мережі, на початкових етапах існування СБ, була масовість, що передбачала включеність всіх соціальних верств, вікових та професійних груп. Труднощі масовості інформаторів обумовлювалися складністю перевірки їхньої лояльності щодо організації і, як наслідок, – численними викриттями. Тому, починаючи з 1946 р. відбувається ретельний підбір кадрів з врахуванням їх відданості та кваліфікованості. Оскільки основою руху опору була сільська місцевість, основу розвідувальної мережі становили інформатори «кущів». В інструкції для кушової мережі в Станиславській області (травень 1946 р.) зазначалося, що вона складається з кушового інформатора, заступника та 2-3 інформаторів. Інструкція карпатського крайового провідника «Роберта» (1946 р.) вказує, що ведення розвідки входить в обов'язки кожного учасника ОУН. Мережа інформаторів теж будувалася за територіальним та вертикальним принципом. Інформатори були наступних категорій: всього району, районного центру та окремих середовищ.

Інформатори поділялися на дві категорії: «принагідні» – випадкові свідки (рядові члени ОУН) і вишколені – спеціально підготовлені, які мали збирати інформацію цілеспрямовано [5, с. 81]. Перша категорія об'єднувала тих осіб, які мали можливість пересуватися районом, не

привертаючи уваги свого оточення та органів влади. До структури інформаторів входили завербовані члени органів МВС і МДБ та райпартапаратів або запроваджені до низових ланок правоохоронних органів члени НКВС. Інформатори, які працювали і мешкали в райцентрі, займались збиранням відомостей виключно в райцентрі. Окрему категорію складали інформатори, які працювали в установах, закладах, підприємствах, що перебували в полі зору ОУН (б) (школах, сільрадах, клубах). В окружних, обласних та інших вищих ланках спецпідрозділу залучати до роботи інформаторів з низових кадрів підпілля (кушових, станичних або бойовиків) заборонялося, оскільки в умовах підпілля такі заходи могли спричинити появу взаємної недовіри між самими учасниками організації [8, с. 11].

Збір інформації вівся за чіткою структурою, а інформатори зобов'язувалися подавати відомості двічі на тиждень [5, с. 82].

Починаючи з 1950 р. у рамках СБ твориться окрема інформаційна служба, про що свідчать інструкції Оса та Муха. Відповідно до них кожен референт СБ повинен був налагодити мережу інформаторів у населених пунктах, державних закладах, підприємствах [5, с. 87].

Контрозвідувальну діяльність здійснювали оперативні співробітники референтури СБ. Посередниками були слідчі, учасники підпілля, населення. Оскільки одним із основних завдань контрозвідувальної діяльності було знешкодження агентури противника у структурі СБ діяв спеціальний оперативний апарат. Кожен організаційний осередок підпілля мав перевіряти учасників [5, с. 99]. Перед референтами СБ ставилися чіткі завдання щодо конспірації, яка передбачала використання синонімів, криптонімів та кодових назв. У середовищі СБ діяла субординація, військові звання.

Окремий напрям становила слідча робота, яку проводили окремі працівники, що діяли на підставі та у спосіб, передбачений наказами та інструкціями, а інколи й усними розпорядженнями вищої ланки СБ.

Оскільки накопичення інформаторами розвідінформація потребувала впорядкування, окрему ланку у структурі СБ ОУН становило ведення документації, чим займався технічний працівник (архіваріус-канцелярист). Працівники вищої ланки спецпідрозділу комплектували картотеку за територіальним принципом (район, надрайон, округ, область і т.п.).

Бойові, диверсійні та терористичні акції покладалися на боївки СБ. У середньому кількість учасників боївки складала 10-15 чоловік. Різновидом боївок були міські спецбоївки [5, с. 104]. З 1943 р., у зв'язку з проникненням радянської агентури на Західну Україну на пропозицію М.Арсенича збільшується особовий склад боївок СБ, а крім охоронних та поліційних функцій, вона починає виконувати бойові та терористичні акції [2, с. 61].

До обов'язків охоронної БСБ входило: 1) гарантувати безпеку осіб доручених проводом; 2) забезпечення провіантом доручених керівників Проводу.

Зберігалася заасада партійності, що полягала в тому, що працівники Служби безпеки ОУН апріорі мали передусім стати членами ОУН.

Службі безпеки надавалися великі повноваження і права, зокрема винесення та виконання смертного вироку [11, арк. 33].

З 1950 р. терористична діяльність була визнана ОУН (б) недоцільною у боротьбі з радянською владою, тому у 1951 р. СБ було розпущено, а керівні кадри переведено на інші організаційні посади в референтурах ОУН (б).

Отже СБ ОУН була складовою частиною ОУН і виконувала спеціальні завдання. Її організаційна побудова була схожою із подібними спецрозділами сусідніх держав та визначалася покладеними на неї завданнями. Специфічні умови діяльності визначили ряд особливостей. Задачі, функції, права, відповідальність структурних ланок СБ визначаються окремими наказами і

інструкціями ОУН (б). Структура СБ ОУН будувалася за вертикальним принципом і передбачала сувору субординацію.

Список використаних джерел

1. Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб. Нотатки до історії Служби безпеки Організації Українських Націоналістів. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 1998. № 1-2(6-7). С. 365-389.
2. Іщук О., Огороднік В. Генерал Микола Арсенич: життя і діяльність шефа СБ ОУН. Коломия: ВПТ "Вік", 2010. 196 с.
3. Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...». Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940-1950-і роки. К. : К.І.С., 2006. 568 с
4. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13. спр. 376. Т. 50.
5. Веденєєв Д. В., Биструхін Г. С. Двобій без компромісів. Протиборство спецпідрозділів ОУН та радянських сил спецоперацій. 1945-1980-ті роки: [моногр.]. К. : [К.І.С.], 2007. 504 с.
6. Матеріали та документи Служби безпеки ОУН (б) у 1940-х рр. / Упоряд.: О. Є. Лисенко, І. К. Патриляк. К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. 254 с.
7. Веденєєв Д., Єгоров В. Меч і тризуб. Нотатки до історії СБ ОУН. *З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ*. 2000. № 2/4. С. 485-503.
8. Єфименко В. Організація діяльності спецпідрозділу ОУН(б) на західноукраїнських землях після Другої світової війни. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2001. № 2(17). С. 502-519.
9. ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, Т. 9, 334 арк.
10. Ільницький В. Бойова діяльність Дрогобицької Округи ОУН (перша половина 1945 р. – початок 1952 р.). *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія Історія*. 2009. № 24. С. 134-145.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 3833, оп. 1, спр. 225, 152 арк.

References

1. Viedienieiev, D., Yehorov, V. (1998). Mech i tryzub. Notatky do istorii Sluzhby bezpeky Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv. [The sword and the trident. Notes on the History of the Security Service of the Organization of Ukrainian Nationalists]. *Z arkhiviv VUCHK-HPU-NKVD-KHB*, 1-2(6-7), 365-389. (in Ukrainian)
2. Ishchuk, O., Ohorodnik, V. (2010). Heneral Mykola Arsenych: zhyttia i diialnist shefa SB OUN [General Nikolai Arsenyev: life and work of the OUN SS chief]. Kolomyia: VPT "Vik". (in Ukrainian)
3. Viedienieiev, D. V., Bystrukhin, H. S. (2006). «Povstanska rozvidka diie tochno y vidvazhno...». *Dokumentalna spadshchyna pidrozdiliv spetsialnoho pryznachennia Orhanizatsii ukrainskykh natsionalistiv ta Ukrainskoi povstanskoï armii. 1940-1950-i roky* ["Insurgent intelligence works accurately and boldly ...". The documentary legacy of the special forces units of the Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. 1940-1950s]. K. : K.I.S. (in Ukrainian)
4. Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine, Fund. 13. Right. 376. Vol. 50. (in Ukrainian)
5. Viedienieiev, D. V., Bystrukhin, H. S. (2007). *Dvobii bez kompromisiv. Protyborstvo spetspidrozdiliv OUN ta radianskykh syl spetsoperatsii. 1945-1980-ti roky* [Duel without compromise.

Confrontation of OUN Special Forces and Soviet Special Operations Forces. 1945-1980 years]. K. : [K.I.S.]. (in Ukrainian)

6. Lysenko, A.E., Patryliak, I.K. (Comps.). (2003). *Materialy ta dokumenty Sluzhby bezpeky OUN (b) u 1940-kh rr.* [Materials and Documents of the OUN Security Service (b) in the 1940 s.]. K. : Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine. (in Ukrainian)

7. Viedienieiev, D., Yehorov, V. (2000). *Mech i tryzub. Notatky do istorii SB OUN* [Sword and trident. Notes on the History of the Security Service of the Organization of Ukrainian Nationalists]. *Z arkhiviv VUChK, HPU, NKVD, KHB*, 2/4, 485-503. (in Ukrainian)

8. Yefymenko, V. (2001). *Orhanizatsiia diialnosti spetspidrozdilu OUN(b) na zachidnoukrainskykh zemliakh pislia Druhoi svitovoi viiny* [Organization of OUN (b) Special Forces Subdivision in Western Ukraine after the Second World War]. *Z arkhiviv VUChK–HPU–NKVD–KHB*, 2(17), 502–519. (in Ukrainian)

9. Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine, Fund. 13. Right. 372. Vol. 9. (in Ukrainian)

10. Ilnytskyi, V. (2009). *Boiova diialnist Drohobyskoi Okruhy OUN (persha polovyna 1945 r. – pochatok 1952 r.)* [Fighting activities of the OUN Drohobych District (first half of 1945 - beginning of 1952)]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii Istorii*, 24, 134-145. (in Ukrainian)

11. Central State Archives of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Foundation. 3833, Description. 1, Case 225. (in Ukrainian)

Надійшла до редакції 18 жовтня 2019 р.

УДК 340.11

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.71-78

ГЕНЕЗА ПОГЛЯДІВ НА ДЕРЖАВУ І ПРАВО К.ЛЕВИЦЬКОГО

Стечишин Алла Василівна,

кандидат юридичних наук, викладач кафедри теорії та історії держави і права

ПВНЗ Університету Короля Данила,

м.Теребовля, вул. Зазамче, 17, Тернопільська область, Україна, 48100,

e-mail: agroprogrester@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8653-3876>

Мета. Метою статті є виокремлення основних етапів та чинників, що впливали на державно-правові погляди К. Левицького. **Методика.** Методика включає аналіз наративної бази, а також епістолярної спадщини К. Левицького, з подальшим узагальненням і формулюванням відповідних висновків та рекомендацій. Для об'єктивності дослідження, використано комплекс загальнонаукових, спеціально-юридичних, спеціально-історичних та філософських методів наукового пізнання, а також принципів об'єктивності, історизму, системності і всебічності. **Результати.** Встановлено, що К. Левицький зробив для розвитку українських громадських організацій і створення фізичних і юридичних осіб сільського підприємництва дуже багато вагомих справ, а в низці своїх розробок норм виборчого, цивільного, податкового права вніс чимало поправок і домогся їх прийняття в парламенті, що значно полегшило життя галицьких українців. Головним змістом його освітньої, громадської, економічної, політичної, адвокатської і парламентської діяльності було домогтися, щоб українці Східної Галичини не застигли у своїй етнографічній самоідентифікації, не зупинилися у своєму політичному національному самоусвідомленні, а піднялися до правового розуміння шляхів розбудови української національної ліберально-демократичної держави європейського взірця. **Наукова новизна.** В роботі виокремлено об'єктивні та суб'єктивні фактори впливу на погляди К. Левицького на державу і право, його адвокатську діяльність та парламентські ініціативи у стінах імперського парламенту. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у подальших історико-правових дослідженнях, підготовці спецкурсів.

Ключові слова: державно-правові погляди, К. Левицький, погляди на державу і право, правотворча діяльність, адвокатська діяльність.

Alla Stechyshyn,

candidate of jurisprudence, associate professor,

assistant professor of the theory and history of state and law,

University of King Danylo, Terebovliа, street Zazamche, 17, Ternopil region, Ukraine,

e-mail: agroprogrester@ukr.net

GENESIS OF VIEWS ON THE STATE AND THE LAW OF K. LEVITSKY

Purpose. The purpose of the article is to highlight the main stages and factors that influenced the state-legal views of K. Levitsky. **Method.** The methodology includes an analysis of the narrative base as well as the epistolary heritage of K. Levitsky, with further generalization and formulation of relevant conclusions and recommendations. For the objectivity of the study, a set of general scientific, special-

legal, special-historical and philosophical methods of scientific cognition, as well as the principles of objectivity, historicism, systematicity and comprehensiveness were used. **Results.** It is established that K. Levytsky has made a lot of important cases for the development of Ukrainian public organizations and the creation of individuals and legal entities of rural entrepreneurship, and in a number of his developments of the norms of electoral, civil, tax law he made many amendments and achieved their adoption in the parliament, which greatly facilitated the lives of Galician Ukrainians. The main content of his educational, social, economic, political, advocacy and parliamentary activity was to ensure that the Ukrainians of Eastern Galicia did not stiffen in their ethnographic self-identification, did not stop in their political national self-awareness, but rose to the legal understanding of the ways of building the Ukrainian-democratic national liberation European model. **Scientific novelty.** The article highlights the objective and subjective factors influencing K. Levitsky's views on the state and law, his advocacy and parliamentary initiatives within the walls of the imperial parliament. **Practical significance.** The results of the study can be used in further historical and legal studies, preparation of special courses.

Key words: state-legal views, K. Levitsky, views on the state and law, law-making activity, advocacy.

Постановка проблеми. Дослідження державотворчої діяльності К. Левицького є актуальним з огляду на активні трансформаційні процеси сучасного політичного простору сучасної України. Постійний пошук оптимальних шляхів вирішення буденних і складних політичних, соціально-економічних, культурних та інших питань, завжди цікавив людей. Практичні кроки, які застосовувалися з метою вирішення цих проблем є важливими, а їх повторення в наші дні закономірне. Процеси національного відродження в Галичині другої половини XIX ст. та державотворення на початку XX ст. виносили на поверхню політичного життя різні погляди, зокрема й критичні, різні оцінки щодо тактики домагання української автономії та самостійництва. Але в ході запеклих дискусій провідні діячі вміли знаходити компроміс заради реалізації національної ідеї. На наш погляд, в сучасній Україні бракує державних діячів, які б підпорядковували власні інтереси інтересам загальнонародним та самовіддано працювали на благо народу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наукова спадщина, а також громадсько-політична діяльність К. Левицького активно вивчається українськими правниками та істориками. Однак, поза увагою дослідників, досі залишалися питання еволюції та факторів зовнішнього впливу на державні та правові погляди відомого галицького правника кінця XIX – початку XX ст.

Методологічною основою нашого дослідження стали праці Н. Артикуца, І. Андрухів, М. Грушевського, Л. Ілина, В. Ковалика, І. Макуха, С. Сворака та ін.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є розкриття та аналіз основних етапів та чинників, що впливали на державно-правові погляди К. Левицького

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідники державотворчої діяльності К. Левицького відзначають, по-перше, його високий юридичний професіоналізм; по-друге, досить стійку і неперевершену моральність у повсякденному житті; по-третє, він посідав унікальне місце в історії відродження української національної держави. Власне К. Левицький був одним із тих, хто заклав підвалини для державницького розуміння національного руху українців. Він надав чітких рис національним та міжнаціональним ідеям, які активно розвивалися у Галичині з другої половини XIX ст. та активно впливали на правосвідомість населення [1, с. 60-61].

Одним із перших, хто влучно охарактеризував К. Левицького, як особистість був о. І. Сохоцький, який зауважував, що «широке знання і велика роботящість робила участь його (К. Левицького – А.С.) в провіді різних національних організацій не лише корисною, але не раз прямо необхідною» [2, с. 137].

Власне виховання та освіта сформували в К.Левицького швидкість професійного правового мислення, залізну волю, хист до адвокатської роботи, енергійність у поширенні правових знань в середовищі галицького українства. Найвиразніше в його характеристиці виявився хист до громадської роботи серед селян. Це була людина, відкрита своїми знаннями і вміннями для служіння українству. Він вмів з'єднувати своїми ідеями і пропозиціями людей і буквально спалахував ентузіазмом у намаганні пробудити в українському селянському середовищі потяг до правових знань та сформувані, зрушити у їх почуттях і волі український національний патріотизм, поєднаний у світоглядну перспективу на державотворення.

Першим на що звернув увагу К.Левицький була відсутність у Східній Галичині освітніх юридичних видань. Спадком К. Левицького є його подвижницька праця у справі видання журналу «Часопись правнича», в якому доктор права започаткував систематичну працю «правнича термінологія». Часопис виходив у світ із 1889 до 1900 р. за підтримки О. Огоновського, А. Горбачевського, Є. Олесницького і С. Федака. К. Левицький працював незмінним редактором, сам із номера в номер подавав до друку власні наукові розвідки. Співпрацюючи тривалий час з громадською організацією «Просвіта», він надавав цілу низку правових порад як для керівників цих інституцій, так і для читачів, оскільки на той час у Східній Галичині було впроваджене конституційне право, цивільне, господарське, кримінальне, норми якого друкувалися в основному німецькою і польською мовами, в українських перекладах залишалися латинські назви або польські, що не завжди було зрозуміло широкому загалу.

Зауважимо, що увага до юридичної термінології та її розбудови на власній національній основі, стан і глибина її вивчення – це показники рівня розвитку держави, суспільства, нації, національної свідомості і правосвідомості, національної духовної культури у різних її проявах [3, с. 56]. Важливу роль у формуванні української юридичної термінології відіграв укладений К. Левицьким у 1893 р. «Німецько-український правничий словар», над яким він працював майже 10 років (1920 р. перевидано у Відні). Особливо активною була робота над словником у 1883 р., коли було створено комітет, до якого увійшли перекладачі та правники, які спільно займалися перекладами австрійських законів українською мовою. Під керівництвом К. Левицького австрійські закони перекладали також члени львівського товариства «Кружок правників» [4, с. 78–79]. З огляду на те, що імперське законодавство, за словами Л.Ліна, було половинчастим, і не забезпечувало дотримання прав усіх соціальних прошарків населення імперії загалом, та Галичини зокрема [5, с. 18], робота К.Левицького над правничою термінологією мала важливе практичне значення. Важливість полягала в тому, що малоосвічені галичани не розуміли норм права, яке було сповнене спеціалізованою термінологією іншомовного (німецького) походження.

Одним із перших політичних виступів К. Левицького була його участь в якості секретаря «Народної Ради» у конференції намісника гр. Казимира Бадені з українськими представниками, що започаткувала так звану «нову еру». В дискусії К. Левицький стверджував, що «ми стоїмо на становищі, що ми маємо право заступати український нарід, а ніхто інший, і готові порозумітися з австрійським урядом на основі рівноправності нашого народу» [6, с. 237].

У 1907 р. К. Левицький став послом до Віденського парламенту, а в 1908 р. – послом до галицького сейму [2, с. 139]. З 1910 р. саме К.Левицький очолював українську фракцію імперського парламентарну. Це були «розважні політики, що своєю довголітньою працею привикли були нагромадженням громадських сил здобувати еволюційним шляхом все нові осяги. Вони намагалися надавати виступам українських послів поважного характеру, щоб цим способом здобувати прихильність і зрозуміння в парламенті й уряді та поволі добиватися зміни режиму в Галичині» [2, с. 160]. Таку тактику радив українцям парламентарний посол, а пізніше творець чехословацької держави Т. Масарик. В одній із своїх промов він сказав, що українська

парламентська фракція «виказує добрі прикмети, але має теж деякі хиби. Членам партії, що в короткім часі через добру організацію й агітацію дійшли до такої сили, нелегко приходиться стати добрими парламентарними політиками. В політиці треба мати терпеливість і зачинати від малої політичної роботи» [6, с. 481–482]. Одним із наслідків парламентської діяльності К. Левицького стало те, що «українська репрезентація здобувала собі симпатії в парламенті і українців почали вважати за зрілий, конструктивний елемент» [2, с. 140].

Цісар Франц Йосиф поважав К. Левицького як ерудованого, толерантного, виваженого політика й законослухняного громадянина і нагородив його лицарським орденом – «Хрестом Леопольда» [4, с. 27]. К. Левицький під час зустрічей із прем'єр-міністром Карлом Штірком переконував його, що «через нужду народу терпить і держава». Прем'єр-міністр підтримав пропозиції К. Левицького, і для економічного розвитку краю було виділено 1 млн. крон [7].

Під впливом парламентської та сеймової діяльності К. Левицький сформулював кредо своєї політичної і державотворчої діяльності, що в «політиці треба брати що можна і поки час, щоб не було запізно» [8, с. 13]. Представники окремих політичних сил критикували парламентську діяльність К. Левицького та очолюваної ним партії за надмірну миролюбність до австрійської держави. Радикали та представники опозиції називали політику К. Левицького «політикою малих діл», що придушує пафос боротьби розворушених мас та заступає конечну мету, до якої має змагати народ. Проти політики К. Левицького виступав також М. Грушевський у «Літературно-науковому віснику» [9]. К. Левицький відповідав на такі закиди, що передусім треба невпинною органічною працею піднести народ на вищий щабель, виховати широкі кадри фахової інтелігенції, добитися її входження до всіх державних і самоврядних інститутів, і тоді домагатися національної автономії.

Залишаючись найвпливовішим представником адвокатської групи українських парламентаріїв у Галицькому сеймі та австрійському сенаті, К. Левицький був тією постаттю, яку підтримували широкі кола ліберально налаштованих державних і політичних діячів в його пропозиціях з удосконалення виборчого та податкового законодавства. Доктор права І. Макух вказував, що К. Левицький дуже тонко і дипломатично вів переговори з представниками польської парламентської групи, надихаючи їх до співпраці з українськими парламентарями, щоб спільними зусиллями розробити нормативно-правову базу для взаємного зростання національних, культурних, освітніх і економічних структур, орієнтованих на майбутню незалежність обох держав.

Часом він не повідомляв своїм товаришам про утаємничені розмови з польською елітою, аби не загострювати відносини між українською і польською фракціями та між представниками різних політичних партій в середовищі українських парламентаріїв [10, с. 171]. Як парламентар Галицького сейму та посол від Галичини у Палаті панів Австро-Угорщини К. Левицький знаходив нові знайомства з юристами австрійської і польської парламентських фракцій та демонстрував широкий горизонт правових поглядів майбутнього народів імперії, розкривав свої плани від реформування виборчого права до розробки нормативно-правової бази для розвитку сільського господарства і громадських організацій. Усе це окрилювало його громадську і політичну діяльність, якій він приділяв левову частку свого часу і праці.

Сучасники К. Левицького звернули увагу на те, що йому довелося відстоювати свої правові погляди на майбутній національно-державний устрій України з огляду на проникнення в Східну Галичину драгоманівської ідеології народницького соціалізму, в якій не було місця для центральних інститутів державної влади, а проповідувався ідеал широкого федеративно-«безначальницького» устрою.

Заслугою К. Левицького було те, що він вчасно усвідомив загрозу ідей комунізму, які активно набували популярності в останній третині XIX ст. і разом з галицькими націонал-

демократами докладав зусиль, щоб в Східній Галичині, навіть незначний відсоток пролетаріату не вівся на пропаганду комуністичних і соціалістичних партій. У Галичині досить нечисленний міський і сільський пролетаріат зберігав свою національну самосвідомість та виробив політичну несприйнятливості до російських соціалістичних ідей.

За часів активної адвокатської, громадської, політичної і парламентської діяльності К. Левицького відбулися істотні зрушення в структурі інститутів місцевого самоврядування Східної Галичини, зокрема були майже усунуті представники польської шляхти з їх складу. Новий закон про вибори, ухвалений 26 січня 1914 р., відкривав українцям Східної Галичини шлях до політичної і культурної автономії. Крім 62 гарантованих місць у Галицькому сеймі, українці отримували постійні місця в депутатських комісіях та крайових установах. Це, звичайно, був успіх української депутатської фракції та її голови, без якого на той час не було «ніякої області нашого публічного народного життя, на якій би не працював для нашого народу Кость Левицький» [11].

Працюючи адвокатом у цивільних справах, К. Левицький помічав, що інколи суди розглядають справи, які є наслідком честолюбства, злостивості, жадібності, невігластва, і добачав, що в обох сторін судового розгляду не вистачає людської мудрості, доброчесності, моральності. Тож К. Левицький прагнув піднести не лише правовий рівень свідомості галицького українства, але і його моральність. Він навчав людей, які зверталися до нього за адвокатською допомогою, дивитися тверезим поглядом на факти та дії самих позивачів. К. Левицький в ході юридичної практики не лише здобув досвід налагодження конфліктів, але й глибше пізнав своєрідність конкретного реального людського життя і дійшов висновку, що одним із основних завдань юридично освіченої інтелігенції є надання правової допомоги та забезпечення українства знанням конституційних прав і свобод, адже норми конституційного права стають інтегральним складником розуміння того, в який спосіб реалізувати українську національну ідею.

Найбільшою складністю для К. Левицького та його соратників було те, що між нормами конституційного права та залишеними у спадку нормами цивільного, господарського і кримінального права існувала суперечність. Тож потрібно було виробити нове законодавство, щоб «цілий наш народ мав право сам рішати свою долю» [12].

Подальші події на міжнародній арені, політичне становище Австрії та Східної Галичини уможливили «створення національної конституанти, яка буде покликана іменем українського народу австрійсько-угорської монархії виконати право національно-демократичного самовизначення» та «проголосити Українську державу на територіях Східної Галичини, Буковини і Угорської України» [13, с. 106, 112]. Оцінюючи значення національно-демократичної революції, К. Левицький відзначав, що «день 1 листопада 1918 р. не прийшов нам з ласки сильних побідників, а прийшов з вашої постанови і організації. Ми самі піднялися силою нашого національного духа та права на життя української нації. Цей день перемоги українства ми підготовлювали десятками років, усвідомлюючи і піднімаючи наш нарід та маємо право сказати: ми не лукавили з ніким, а просто йшли!» [13, с. 149].

Учасники «листопадового зриву» відзначають, що К. Левицький умів бачити невлесний зв'язок між політичною діяльністю партії, якою він керував, і формуванням громадських організацій Східної Галичини як інституцій конституційної республіки ЗУНР. Він прагнув максимально використати політичні здобутки у розвитку українського народу в складі Австро-Угорщини та досвід розбудови громадянського суспільства для провадження в його життєдіяльність екзистенції конституційного права.

За словами М. Ковальського, який мав розмову з К. Левицьким у січні 1919 р., «Кость Левицький, який не раз провадив бої на терені австро-угорського парламенту, не міг пристосуватись до нових обставин. Йому було тяжко починати політичну працю наново, після

стількох років політичної боротьби, в якій витворив він свої власні методи, і тому в Станіславові був він ніби на узбіччі політичного життя, хоч і користався великим авторитетом. Провідні місця зайняли політики молодшої генерації, які приходили на зміну «старим» [14, с. 271].

Висновки. Підсумовуючи сказане, можемо стверджувати, що К. Левицький зробив для розвитку українських громадських організацій і створення фізичних і юридичних осіб сільського підприємництва дуже багато вагомих справ, а в низці своїх розробок норм виборчого, цивільного, податкового права вніс чимало поправок і домогся їх прийняття в парламенті, що значно полегшило життя галицьких українців. Але головним змістом його освітньої, громадської, економічної, політичної, адвокатської і парламентської діяльності було домогтися, щоб українці Східної Галичини не застигли у своїй етнографічній самоідентифікації, не зупинилися у своєму політичному національному самоусвідомленні, а піднялися до правового розуміння шляхів розбудови української національної ліберально-демократичної держави європейського взірця.

Список використаних джерел

1. Глин Л. М. Еволюція правосприйняття українців починаючи з середини XIX ст. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького*. Серія: Право. Вип. 1., 2016. С. 59-64.
2. о. Ізидор Сохоцький. Будівничі новітньої української державности в Галичині. Д-р Кость Левицький. *Історичні постаті Галичини XIX–XX ст.* / Наукове товариство ім. Шевченка. Бібліотека українознавства, Ч. 8. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1961. 247 с.
3. Артикуца Н. Проблеми і перспективи вивчення юридичної термінології. *Право України*. 1998. №4. С. 56–57.
4. Андрухів І., Сворака С., Ковалик В. Кость Левицький: політик, громадський діяч, правник (1859–1941): монографія. Надвірна: Надвінян. друк. 2009. 104 с.
5. Глин Л. М. Окремі питання реалізації імперського та крайового законодавства у Галичині останньої третини XIX ст. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*, №3. 2017. С. 16-19.
6. Левицький К. Історія політичної думки галицьких українців 1848–1914 рр. Львів : Друкарня оо. Василян у Жовкві, 1926. 737 с.
7. Українські послы проти правительства. *Свобода*. 1913. 9 жовтня.
8. Левицький К. Українські політики Галичини. Тернопіль, 1996. 176 с.
9. Грушевський М. С. Наша політика / Упоряд.: Л. Р. І. Винар, Є. Пшеничний; Українське іст. т-во. Нью-Йорк ; Дрогобич : Коло, 2003. 241 с.
10. Макух І. На народній службі. Детройт : Видання Української Вільної Громади Америки, 1958. 628 с.
11. Український Клуб і правительство. *Діло*. 1912. 15 квітня.
12. Свобода. 1913. 25 червня.
13. Левицький К. Великий зрив (до історії Української Державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). Л. : [б. в.], 1931. 152 с.
14. Альманах Станиславівської землі: зб. матеріалів до історії Станиславова і Станиславівщини. Т. 2 / ред. кол.: Д. Бойчук, О. Бойчук, Р. Крохмалюк та ін.; ред.-упоряд. М.Климишин. Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1985. 900 с.

References

1. Hlyn, L. M., (2016). Evoliutsiia pravospriyniattia ukraintsiiv pochynaiuchy z seredyny XIX st. [Evolution of understanding Ukrainians since the mid XIX century]. *Naukovo-informatsiynyi visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho. Serii: Pravo*, 1, 59-64. (in Ukrainian)

2. o. Sokhotskyi, I. (1961). Budivnychi novitnoi ukrainskoi derzhavnosti v Halychyni. D-r Kost Levytskyi [*Construction of the newest Ukrainian statehood in Galicia. Dr. Kost Levitsky*]. Istorychni postati Halychyny XIX–XX st. Niu-York–Paryzh–Sidnei–Toronto. (in Ukrainian)
3. Artykutsa, N., (1998). Problemy i perspektyvy vyvchennia yurydychnoi terminolohii. [Problems and prospects of studying legal terminology]. *Pravo Ukrainy*, 4, 56–57. (in Ukrainian)
4. Andrukhiv, I., Svorak, S., Kovalyk, V. (2009). *Kost Levytskyi: polityk, hromadskyi diiach, pravnyk (1859–1941)* [Kost Levytsky: politician, public figure, lawyer (1859–1941)]. Nadvirna. (in Ukrainian)
5. Ilyn, L. M. (2017). Okremi pytannia realizatsii imperskoho ta kraiovoho zakonodavstva u Halychyni ostannoi tretyny XIX st. [*Selected Issues of Implementation of Imperial and Provincial Legislation in Galicia in the Last Third of the XIX century*]. *Aktualni problemy vitchyznianoï yurysprudentsii*, 3, 16-19. (in Ukrainian)
6. Levytskyi, K. (1926). *Istoriia politychnoi dumky halytskykh ukraintsiv 1848–1914 rr.* [History of Political Thought of Galician Ukrainians 1848-1914]. Lviv. (in Ukrainian)
7. Ukrainski posly proty pravytelstva [*Ukrainian ambassadors against the government*]. *Svoboda*. 1913. 9 zhovtnia. (in Ukrainian)
8. Levytskyi, K. (1996). *Ukrainski polityky Halychyny* [Ukrainian politicians of Galicia]. Ternopil. (in Ukrainian)
9. Hrushevskyi, M. S. (2003). *Nasha polityka* [Our policy]. Niu-York ; Drohobych : Kolo (in Ukrainian)
10. Makukh, I. (1958). *Na narodnii sluzhbi* [In the People's Service]. Detroit. (in Ukrainian)
11. Ukrainskyi Kliub i pravytelstvo [*Ukrainian Club and Government*]. *Dilo*. 1912. 15 kvitnia. (in Ukrainian)
12. *Svoboda*. 1913. 25 chervnia. (in Ukrainian)
13. Levytskyi, K. (1931). *Velykyi zryv (do istorii Ukrainskoi Derzhavnosti vid bereznia do lystopada 1918 r. na pidstavi spomyniv ta dokumentiv)* [The big breakdown (to the history of Ukrainian Statehood from March to November 1918 based on memories and documents)]. L. (in Ukrainian)
14. Klymyshyn, M. (Comps.). (1985). *Almanakh Stanyslavivskoi zemli : zb. materiialiv do istorii Stanyslavova i Stanyslavivshchyny* [Almanac of the Stanislavsky Land: Coll. materials to the history of Stanislavov and Stanislaviv region]. (Vol. 2). Niu-York ; Toronto ; Miunkhen. (in Ukrainian)

Надійшла до редакції 31 жовтня 2019 р.

УДК 349.6

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.78-87

ТРАНСФОРМАЦІЯ РЕЛІГІЙНИХ СВІТОГЛЯДІВ КРІЗЬ ПРИЗМУ ФІЛОСОФСЬКИХ ПАРАДИГМ НА ШЛЯХУ ДО ГУМАНІЗАЦІЇ ФАУНІСТИЧНОГО ЗАКОНОДАВСТВА

Шеховцов Володимир Володимирович,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри екологічного права Національного
юридичного університету імені Ярослава Мудрого,

м. Харків, вул. Пушкінська, 77, 61024, Україна,

e-mail: shehovtsov2004@ukr.net

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9101-7160>

Мета. Метою роботи є висвітлення релігійної та світоглядної парадигм у контексті ставлення людини до тваринного світу, виявлення основних позицій цього впливу та віднаходження шляхів зміни існуючої парадигми. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались такі **методи** наукового пізнання: історичний, історико-правовий, діалектичний, системно-структурний, герменевтичний. **Результати.** В процесі дослідження встановлено, що єдиним шляхом до зміни правової парадигми, принципів правового регулювання як екологічної, так і фауністичної сфери, має стати комплексний підхід з удосконалення організаційно-правових механізмів, у взаємозв'язку з духовним відродженням нації, закріпленням у менталітеті та правосвідомості народу бережливого ставлення до дикої фауни, усвідомленням цінності тварин та наявності в них прав, зокрема права на життя. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено, що морально-етичні обов'язки кожної людини справляли первісний вплив на формування світоглядних позицій кожної нації по відношенню до фауністичного світу. Цього, в першу чергу, потребує суспільство і сьогодні – перехід від панування ідеології антропологічних концептів до концепту біоцентризму шляхом зміни ціннісних орієнтацій в аспекті ставлення людей до тварин, є сучасною необхідністю у відновленні природних прав тварин та досягнення їх спільного гармонійного розвитку. Зауважено на необхідності виникнення нових світоглядних концепцій та відродження духовної культури людини, які б не суперечили морально-етичним засадам ставлення людини до фауни. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності під час розробки та впровадження оновлених норм екологічного законодавства.

Ключові слова: дика фауна, охорона тваринного світу, антропоцентризм, біоетика, довкілля, релігія.

Volodymyr Shekhovtsov

PhD, Associated Professor, Department of Environmental Law,
Yaroslav the Wise National Law University,
77 Pushkinska Street, Kharkiv, 61024, Ukraine,
e-mail: shehovtsov2004@ukr.net

TRANSFORMATION OF RELIGIOUS WORLDVIEWS THROUGH THE PRISM OF PHILOSOPHICAL PARADIGMS ON THE WAY TO THE HUMANIZATION OF FAUNISTIC LAW

Purpose. The purpose of this paper is to highlight the religious and ideological paradigms in the context of human attitude to the animal world, to identify the main positions of this influence and to find ways to change the existing paradigm. **Methodology.** The methodology involves a comprehensive analysis and generalization of available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. During the research the following **methods** of scientific cognition were used: historical, historical-legal, dialectical, systemic-structural, hermeneutic. **Results.** The research revealed that the only way to change the legal paradigm, the principles of legal regulation of both environmental and faunistic sphere, should be a comprehensive approach to improve the organizational and legal mechanisms, in connection with the spiritual revival of the nation, consolidation in the mentality and justice of the people careful treatment of wild fauna, awareness of the value of animals and their rights, including the right to life. **Originality.** The study found that the moral and ethical responsibilities of each person exerted a primary influence on the formation of the outlook of each nation in relation to the faunistic world. This is what society needs, first and foremost, and today, the transition from the domination of the ideology of anthropological concepts to the concept of biocentrism by changing the value orientations in the aspect of human attitude to animals, is a modern necessity in restoring the natural rights of animals and achieving their joint harmonious development. It is emphasized the need for new worldview concepts and the revival of the spiritual culture of man, which would not contradict the moral and ethical principles of man's attitude to fauna. **Practical significance.** The results of the study can be used in law-making and enforcement activities in the development and implementation of updated environmental legislation.

Key words: wild fauna, wildlife protection, anthropocentrism, bioethics, environment, religion.

*Величчя нації та її моральний прогрес оцінюється по тому,
як вона відноситься до свого тваринного світу.*

Махатма Ганді

Постановка проблеми. Прогресивний розвиток технологічних відносин та вдосконалення засобів виробництва, збільшення темпів споживання природних ресурсів призвели до знищення або навіть вимирання деяких видів дикої фауни, руйнування природних екосистем, які є середовищами їх існування.

У сучасному цивілізаційному світі суспільні відносини регулює право, як комплекс інтегрованих юридичних норм, однак вектор розвитку та фактор впливу на формування правових засад регуляції цих відносин визначають ідеологічні принципи, твердження, моральні норми та уявлення про закономірності буття, відображені у суспільній свідомості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти морально-етичного ставлення людини до тварини протягом еволюційних процесів у різних релігіях та культурах досліджували:

Е. Сюч (Szűcs E.), Р. Гірс (Geers R.), Т. Єжерський (Jezierski T.), Д. Брум (Broom D.), Дж. Барстоу (Barstow G.), П. Леcco (Lecso P.), Е. Лінзі (Linzey E.) та ін.

Філософсько-методологічні засади відносин людини із тваринним світом містять праці таких видатних філософів, як: Аристотель, Піфагор, Ж.Ж. Руссо, Т. Гоббс, Р. Декарт, А. Бергсон та ін.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення релігійної та світоглядної парадигм у контексті ставлення людини до тваринного світу.

Виклад основного матеріалу дослідження. Подолання екологічної кризи як цілеспрямованої, скерованої та скоординованої діяльності суспільства та держави, повинно відбуватися на комплексних засадах з удосконаленням не лише організаційно-правових механізмів, але й корелюватися із необхідністю духовного відродження нації, закріплення у менталітеті та правосвідомості народу бережливого ставлення до дикої фауни, усвідомлення цінності тварин та наявності в них прав, зокрема права на життя.

Як зауважує В. Є. Борецько: «Природа цінна як місце, що дозволяє відновити контакт із її творчою силою, вродженими цінностями Землі, знайти екологічну мудрість, спокій і духовність, мати в природі свого співрозмовника, довіряти їй таємниці, ділитися переживаннями, досягаючи таким чином відчуття близькості і єднання, ставати чистіше і благородніше [1, с. 59].

Людина здавна має певні морально-етичні обов'язки перед представниками фауни, які впливають із істинних уявлень про цінність тварин та із вірувань, що закріплені у релігії тієї чи іншої нації. І сьогодні люди вірять у святість диких тварин, закріплюючи їх образи як символ країни (в Таїланді любов'ю та повагою користується слон, в Індії корова визнається святою твариною, посягання на життя якої суворо карається не лише законом, але й тягне невідворотність покарання перед Богом).

Східні релігії підкреслюють два аспекти відносин між людьми та тваринами: заборона наносити шкоду всім живим істотам (ахімса) та повторюване, циклічне перевтілення (реінкарнація) (сансара) [2, с 1501].

Буддизм. Тибетські буддисти впевнені, що тварини – розумні істоти, хоча й менш розумні ніж люди, однак мають багате внутрішнє життя, оскільки здатні відчувати біль та переживати емоції (любов, страх, бажання тощо) [3]. Виходячи з того, що тварина має моральні якості, також як і людина, за своєю сутністю вона має бути позбавлена від страждань та захищена людиною, як істотою більш розумною.

Згідно теорії буддизму, під істотою, яка має почуття та є розумною розуміється будь-яка така істота, яка володіє свідомістю. Птахи, що літають у небі, тварини, що мешкають на землі, риби, що плавають у воді, а також найменші організми – це все істоти, що здатні до почуттів [4, с. 309].

Послідовники *джайнізму* вдаються до радикальної строгості у питанні ставлення до тваринного світу. Так, миролюбність та страх спричинити шкоду всьому живому у джайністів доходить до абсурду: щоб навіть випадково не вбити будь-яку комаху, вони носять полотняну пов'язку на обличчі; щоб не наступити на дощового черв'яка або жука, зметають дорогу перед собою спеціальною мітлою. Вони не обробляють землю, аби не нашкодити випадково плугом будь-кому, хто живе у ґрунті; проціджують воду, надзвичайно обережно зчищають бруд з тіла, намагаються не розмахувати руками – все для того, щоб не порушити ахімсу [5, с. 38]. Отже, джайністи найбільш послідовні у дотриманні релігійних догматів та філософії ставлення до тваринного світу.

Індуїзм. Індія – одна із найперших країн, яка проповідує гуманне ставлення до тварин, які відповідно до концептуальних поглядів індуїстів є братами та сестрами людини. Вказана ідеологія виходить із переконань про створення світу Богом, а люди та тварини в цьому світі є однією

сім'єю. Оскільки люди і тварини пов'язані наявністю спільної частинки Бога в душі, це категорично забороняє індусам жорстоко поводитися із представниками тваринного світу.

Віруючий індус сприймає свої вчинки щодо тварини як сходінки на шляху до врятування. В санскритських правописах принцип гуманного ставлення до тварин називався «сарва-бхутахита», що передбачає доброту до всіх живих істот. Індуїзм підкреслює споріднену близькість людини з природою, зі всім тваринами, а це робить неможливим вороже або навіть байдуже ставлення до тварин, з якими людини створює єдність [6, с. 83]. Гуманне ставлення до тварини вважається в індуїзмі більш високою формою поведінки аніж доброта до людини [7, с. 70].

Отже, спільним поняттям в релігії індуїзму, джайнізму та буддизму є «ахімса» (концепція «ненасильства»), як морально-етичний принцип неспричинення шкоди будь-якій живій істоті. В основі цього вчення лежить парадигма згідно якої Буддизм інтерпретує ахімсу як активне вираження співчуття всім живим організмам. Вирішальне значення має намір людини, оскільки нанесення шкоди або спричинення шкоди не розглядаються як насильство, якщо вони спричинені випадково. Натомість, в джайнізмі відібрання життя або спричинення насильства розглядається як порушення ахімси та має кармічні наслідки.

Найвидатніший індійський суспільний діяч Матахма Ганді пояснював концепт ахімси наступним чином: «Досконале ненасильство – це повна відсутність злої волі щодо всього живого. Отже, ненасильство має поширюватися не тільки на людське життя, але навіть на життя шкідливих комах і хижих звірів». М. Ганді був переконаний, що духовний прогрес вимагає, щоб люди – на певній його стадії – припинили вбивати їхніх менших братів заради задоволення своїх тілесних потреб» [8, с. 80].

Варто акцентувати, що визначальне значення для релігійно-моральних переконань індуїзму, буддизму та джайнізму відіграє принцип поваги до життя, відповідно до якого життя будь-якої істоти є цінним. Представники зазначених релігійних напрямків вірять у принцип переродження, за яким душа є безсмертною та може переходити від однієї істоти до іншої (від людини до тварини і навпаки). При цьому, вчинки людини за попереднього життя є фактором, який визначає умови життя, в яке перевтілиться людина в наступному житті. Отже, якщо людина знущається або вбиває тварину, то в наступному житті також може стати жертвою страждань. Принцип карми суттєво впливає на світогляд представників східних релігій та підсилює переконання віруючих у неприпустимості жорстокого поводження з тваринами.

Значне місце морально-етичним нормам гуманного поводження із тваринами відводиться в релігійних приписах ісламу.

В мусульманських країнах людина сприймається як центр світобудови, як господар, проте водночас, як страж та покровитель. Іслам зобов'язує воістину віруючих не втручатися у природні процеси, дотримуватися суворих норм, спрямованих на їх охорону (правила полювання, регламентація забою тварин, харчові заборони) [9, с. 461]. Закони ісламу суттєво обмежують втручання у дику природу, в тому числі забороняють нанесення прямої або опосередкованої шкоди всім живим організмам та розглядають знищення або пошкодження тваринного світу як дії проти волі Аллаха.

«А коли він відвернеться, то ходить по землі, щоб поширити там безбожність і погубити і посіви і потомство, – а Аллах не любить нечестя!» (Баккара 2: 205). Посіви в даному аяті уособлюють флору, а потомство – фауну. Ці два світи вважаються в ісламі заповідними, як найнеобхідніші для існування людини, той же, хто завдає їм шкоди, прирівнюється до замаху на рід людський [9, с. 461].

Святі Писання ісламу, які закріплюються в Корані та Хадиті, передбачають багато прикладів гуманного, доброго та співчутливого ставлення до тварин. Добрий вчинок, зроблений

тварині, так само заслуговує похвали, як і добрий вчинок, зроблений людині, тоді як акт жорстокості до тварини такий же поганий, як і акт жорстокості до людини» (Хадис Мішкат, книга 6, гл. 7, 8: 178). Отже згідно ісламу світ належить Аллаху, перед яким людина відповідає за свою поведінку із тваринами.

Якщо східні релігії проповідували святість та цінність життя кожної живої істоти, то християнство зробило людину квінтесенцією світобудови. Християнське розуміння ставлення людини до тварини, а також концепт морально-етичних зобов'язань людини перед усіма живими істотами має амфіболічну інтерпретацію.

З одного боку, основною сентенцією в християнстві, яка визначає моральні норми ставлення людини до тваринного світу є веління Бога Ною взяти із собою до ковчегу «Із птаства за родом його, і з худоби за родом її, і з усіх плазунів на землі за родом їх, по двоє з усього увійдуть до тебе, щоб їх зберегти живими», що свідчить про особливе ставлення до тварин, усвідомлення їхнього ціннісного значення й існування в них душі.

Ціла низка приписів Старого Заповіту свідчать про морально-етичний їх зміст, що має екологічну спрямованість: «Ти любиш усе, що існує, і нічим не гребуєш, що створив, бо не створив би, якби щось ненавидів» (Книга Премудрості Соломона 11:24) свідчить про те, що Бог однаково любить і людей, і тварин; «І вчинив Господь Бог із землі всю польову звірину, і все птаство небесне, і до Адама привів, щоб побачити, як він їх кликатиме. А все, як покличе Адам до них, до живої душі воно ймення йому» (Буття 2:19) декларує той постулат, що тварини мають душу й люди повинні жити у гармонії з ними; моральний обов'язок людини щодо гуманного ставлення до тварини впливає із Книги Премудрості Соломона: «Праведний турбується і про життя худоби своєї, серце ж нечестивих жорстоке» (Притч. 12,10). Як говорив Архієпископ Амвросій: «Нехай кожен пам'ятає: звірині сльози найважчі, і розплата за них буде дуже дорога. Бійтеся образити звіра. Ніякого звіра не ображайте: звіряча сльоза важка. Звір мовчить, а плаче: в сльозі його слово і ангел слово це чує. На Страшному Суді Господу весь звірячий рахунок покаже, скільки який звір від людини зазнав і сліз пролив, і з людини тієї Господь кожную сльозу звірячу стягне».

Вважається, що християнин в неоплатному борзі перед тваринами, оскільки саме гріхопадіння першої людини спричинило муки та страждання на землі, прирекло не лише всі наступні покоління людей на страждання, але й змінило долю тварин, «бо створіння покорилось марноті не добровільно, але через того, хто скорив його, в надії» (Послання до Римлян 8:20).

З іншого боку, представники сучасного антропоцентризму розглядають природу та її ресурси як об'єкт експлуатації людини й вважають, що всі живі істоти були створені Богом виключно для забезпечення благополуччя людини, створення їй належних умов співіснування та задоволення потреб людини.

Таке розуміння впливало із приписів Біблії, в яких Бог надав повноваження першим людям: «оволодівайте нею [землею], і пануйте над морськими рибами [і над звірами], і над птаством небесним, і над кожним плазуючим на землі» (Книга Буття 1:28).

Саме у цій заповіді розглядають імператив споживацького ставлення до природи, і як, результат, початок багатьох екологічних проблем, викликаних агресивною «природопідкорювальною» діяльністю людини [10, с. 42].

В той же час, зазначені роздуми спираються на нехтування об'єктивним процесом створення Світу, адже у Біблії говориться, що «...І вчинив Бог земну звірину за родом її, і худобу за родом її, і все земне плазуюче за родом його...І бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив...» (Книга Буття 1:26,27). Таким чином, згідно християнських догматів і людина, і тварина, яка також має живу душу, були створені в один день. Оскільки люди і тварини є Божими створіннями, то мають однакову цінність та однаково заслуговують на турботу, любов,

мир та гармонійне існування, а тому людина не може претендувати на свою унікальну цінність над іншими живими істотами та панувати на цій Землі як абсолютний господар.

Все вищевказане свідчить про наявність моральних норм, які визначають милосердне ставлення християн до тваринного світу. Надавши повноваження людині «володіти та панувати звірами», Бог тим самим уповноважив її піклуватися, проявляти співчуття та милосердя й нести відповідальність перед Богом за поводження з «нашими братами меншими».

Світоглядні позиції філософів різних часів, їх вплив на ціннісно-орієнтаційні переконання суспільства та держави в цілому відобразилися й у тому числі на ставленні людини до тваринного світу. Отже, крім впливу релігії на відносини людини до тваринного світу, еволюція світогляду того чи іншого історичного періоду мала важливе значення для формування ставлення суспільства до тварин.

В Стародавній Греції існували чотири філософські школи, які відображали світогляд того часу на ставлення людини до тваринного світу: анімізм, механіцизм, віталізм та антропоцентризм. Піфагор, як центральна іпостась анімізму, стверджував, що тварини та люди мають душі однакового виду. Він казав, що ці душі є безсмертними та такими, що складаються з вогню та повітря й переходять від людини до тварини або людини в порядку інкарнації [2, с. 1503]. З феноменом анімізму переплітаються концепти тотемізму та зоолатрії, хоча, як зазначає А. Бергсон, «поклоніння тваринам не було першою релігією...однак тотемізм заснований на тому, що людина ставить до тваринного або рослинного світу, а іноді й до простого неживого предмету з повагою, яка має схожість із релігією» [11, с. 300].

Віталізм визнавав різницю між органічною та неорганічною матерією. Віталісти, наприклад Аристотель, підкреслювали взаємозалежність між душею та тілом й вважали, що люди – тварини, однак ставили їх на вершину природної ієрархії та стверджували, що менш розумні повинні слугувати більш розумним. З позиції механіцизму люди та тварини прості механізми без відмежування їх душі від неживої матерії. Антропоцентризм ставив людину у центр світу й представники цього напрямку вважали, що існування та благополуччя людини є кінцевою метою Всесвіту [2, с. 1503].

Засновник сучасної філософії Р. Декарт, вчення якого базується на дуалізмі існування двох субстанцій – матеріальної та духовної, стверджував, що тварини, у яких немає душі, не можуть відчувати та розуміти. Вчення Декарта полегшило проведення жорстоких експериментів над тваринами.

Байдужість до страждань тварин, переконання в тому, що у людини немає морального обов'язку перед іншими живими істотами розділяли й інші філософи, зокрема І. Кант, який говорив: «Що стосується тварин, то ми не маємо тут прямого боргу. Тварини не мають свідомості і є тільки засобом досягнення мети. Ця мета – людина» [6, с. 27].

Ж.Ж. Руссо у своїй праці «Роздуми про походження та основи нерівності між людьми» наголошує, що «у кожної тварини є свої уявлення, оскільки вона володіє почуттями і людина відрізняється від тварини лише як більше від меншого. Деякі філософи навіть припускають, що одна людина більше відрізняється від іншої, аніж людина від тварини». Філософ робить висновок про те, що, оскільки тварини мають здатність до почуттів, то вони також повинні бути причетними до природного права. Виходячи із цієї концепції, Ж.Ж. Руссо стверджував: «Оскільки і людина, і тварина мають почуття – це покладає певні обов'язки на першу, зокрема давати право тваринам не піддаватися мукам з вини людини» [12, с. 10].

Видатний філософ емпірико-сенсуалістичного напрямку Т. Гоббс, як автор концепції «війни усіх проти усіх», був переконаний, що панування над тваринами бере витоки від природного права, а не від позитивного божого права. Бо якщо б це право не існувало до появи Святого

писання, ніхто б не мав права вбивати тварин в їжу собі, і справді жакливо було б становище людей, яких звірі могли б безкарно пожирати, а вони б – ні. Отже, якщо природне право дозволяє тварині вбивати людину, то це ж право дозволяє людині вбивати звірів [13, с. 364].

Таким чином, сьогодні превалювання споживацько-хижацького ставлення до тваринного світу, яке суперечить світоглядним позиціям, закладеним у релігійних догматах, ставить під серйозну загрозу виживання дикої фауни.

Якщо ще на початку XX століття переважала думка про те, що причиною всіх відомих історій вимирань представників тваринного світу є природні явища та катаклізми (наприклад, зміна клімату), то сьогодні з упевненістю можна говорити про руйнівну для підтримки життя біоти діяльність саме людини, яка, очевидно, сприяє вимиранню видів фауни.

Елізабет Колберт, авторка книги «Шосте вимирання. Неприродна історія» впевнена, що «повним ходом» іде більш дивна й радикальна трансформація. Виявивши підземні запаси енергії, людство починає змінювати склад атмосфери. Це у свою чергу змінює клімат і хімію океанів. Деякі рослини і тварини адаптуються через рух. Вони піднімаються в гори і мігрують до полюсів. Темпи вимирання різко зростають, а якість життя змінюється» [14, с. 10].

Отже, наразі слід вести мову не стільки про екологізацію господарської діяльності людини, скільки про екологізацію свідомості, її духовне відродження.

Сучасною світоглядною концепцією, яка є закономірним результатом позитивного розвитку етичних засад ставлення людини до тваринного світу є біоцентризм. Він має підґрунтям концепцію наявності моральних обов'язків людини перед всіма живими істотами та впливає із принципу неспричинення їм шкоди.

Основні принципи біоетики передбачають: повагу до дикої природи як святого простору, а дикого життя як святого; повагу до свобод, автономії, незалежності, гідності та права дикої природи, видів живих істот; заповідання якомога більшої кількості ділянок дикої природи; неспричинення шкоди дикій природі, відсутність управління нею та контролю за нею; любов та цінування диких тварин та ділянок природи, які є місцями їх існування; невикористання дикої природи – це благо; невтручання у природні процеси та відсутність сприяння дикій природі та її видам у здійсненні еволюційного процесу [15, с. 36].

Г. В. Анісімова, одна із провідних сучасних дослідниць природно-правової доктрини, розглядаючи періодику зародження ідей природного права, виокремила у своїй монографії п'ять основних періодів, які відповідають етапам всесвітньої історії: Давні часи, Стародавній світ, Середньовіччя, Новий час, Новітній час [16, с. 39-49], за яких зароджувалися та отримували розвиток позитивні закони. Характеризуючи сучасний період – Новітній час, Г. В. Анісімова приходить до висновку, що кінець XIX ст. – початок XX ст. і дотепер знаменуються в історії правознавства пошуками «загубленої ідеї права», що привели до відродження природного права. Філософи і правники знову повернулися до незмінної моральної цінності природного права [16, с. 45]. Свою точку зору Г. В. Анісімова посилює думкою С. С. Алексєєва: «Відроджене природне право», трансформуючись через категорію невід'ємних прав людини, стало основою розуміння самої суті права, що відповідає вимогам сучасного громадянського суспільства» [17, с. 442]. Зазначене праворозуміння є спорідненим із позиціями, що відстоюються автором у цій статті, а також з класичною теорією природного права та попередніми етапами його розвитку, що розглядалися вище. Разом із цим, доцільною видається й точка зору С. І. Максимова, що «на сучасному етапі розвитку суспільства можливості технологічного втручання в природу людини можуть досягати такого ж рівня небезпеки, що й втручання у природне середовище, тобто загрожувати існуванню людства або тому способу буття людини, що склався. Це зумовлює перспективу зміни принципів правового регулювання у сфері природи – як внутрішньої (природи людини), так і зовнішньої (природного середовища)» [18, с. 154].

Висновки. В контексті еволюції ставлення людини до тваринного світу очевидним є градуальна еволюція теологічного детермінізму, коли хід розвитку природних процесів та людського життя визначається Богом, до антропологічно-етичного детермінізму, за якого людина є рушійною силою до корінних перетворень.

Аналіз сутнісних аспектів причин виникнення екологічної кризи, в тому числі незадовільний стан тваринного світу, їх осмислення та обґрунтування дозволяє зробити висновок, що їх генезис опосередковується діяльністю людини, яка має споживчо-хижацький характер. За таких умов, проблеми, пов'язані зі станом природних екосистем та біорізноманіттям мають цілеспрямовано антропологічний, а не природний характер, а тому зупинення процесів деградації довкілля вимагає трансформації морально-етичних орієнтирів, ціннісних настанов та переконань щодо тваринного світу (фауни).

Вказане опосередковує викривлене уявлення про істинну сутність антропоцентризму, адже можна погодитися із думкою, що «момент істини антропоцентризму міг би полягати лише в одному: якщо людина вважає себе найрозумнішою та найсильнішою, то вона має бути центром відповідальності для призначеної їй частини буття, а не центром свавілля та споживання» [19, с. 195].

Оскільки між рівнем етичного ставленням до тварин та духовним процвітанням людини існує взаємообумовленість, тому наразі потрібне духовне відродження, зворотній перехід від панування ідеології антропологічних концептів до концепту біоцентризму шляхом зміни ціннісних орієнтацій в аспекті ставлення людини до тварин, виховання співчуття, милосердного ставлення до них й відповідно стримання своїх егоцентричних намірів та відчуття відповідальності за збереження генофонду дикої фауни. Адже слід пам'ятати завжди релігійні догми про те, що людина прийшла на цю Землю не як господар, який може необачно володарювати над природою, знищувати її та нехтувати її законами, а як істота розумна, якій Бог надав певні повноваження щодо проявлення турботи, захисту та збереження природи, що є морально-етичним обов'язком кожної людини.

Список використаних джерел

1. Екологічна етика: навчальний посібник; за заг. ред. О. М. Шуміла. Харків : Право, 2015. 304 с.
2. Szűcs E., Geers R, Jezierski T., Sossidou E., Broom D. (2012). Animal Welfare in Different Human Cultures, Traditions and Religious Faiths. *Asian-Australasian journal of animal sciences*. 25. 1499-1506.
3. Barstow G. (2019). On the moral standing of animals in Tibetan Buddhism. *Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines*. 2019. URL: <https://journals.openedition.org/emscat/3865>.
4. Lecso P. To Do No Harm: A Buddhist View on Animal Use in Research. *Journal of Religion and Health*. 1988 Winter; 27(4). 307-312.
5. Семенов В. А. История зарубежной конфликтологии. В 2 т. Том 1: учебник для бакалавриата и магистратуры; 2-е изд., испр. и доп. Москва: Издательство Юрайт, 2018. 214 с.
6. Павлова Т. Н. Биоэтика в высшей школе. Киев. екол.-культ. центр. Киев: [б. и.], 1998. 127 с.
7. Агапов Е. П. Милосердие в культурных традициях Востока: учебное пособие. Москва – Берлин: Директ-Медиа, 2016. 191 с.
8. Мудрость Ганди. Мысли и изречения / Джек Гомер; пер. с англ. А. Анваер. Москва : Манн, Иванов и Фербер, 2015. 230 с.

9. Бибалаева Л. Н. О вопросах охраны окружающей среды в христианстве и исламе. *Ученые записки Казанской государственной академии ветеринарной медицины им. Н. Э. Баумана*. 2012. Т. 212. С. 459-463.
10. Чернов А. В. Религия и экология: культура отношения к природе в анимизме и Библии. *Культурное наследие России*. 2018. С. 42-46.
11. Бергсон А. Два источника морали и религии: пер. с фр. Москва, 1994. 661 с.
12. Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми. *Об общественном договоре. Трактаты*. М., 1998.
13. Гоббс Т. Сочинения в 2 т. Т. 1 / пер. с лат. и англ.; сост., ред. изд., авт. вступ. ст. и примеч. В. В. Соколов. Москва: Мысль, 1989. 622 с.
14. Колберт Е. Шосте вимирання / пер. з англ. В. Плискіна. Київ : Наш Формат, 2016. 296 с.
15. Борейко В. Е. Современная идея дикой природы. Изд. втор., дополн. Киев. экол.-культур. центр. 2003. 168 с.
16. Анісімова Г. В. Теоретичні засади розвитку екологічного законодавства в контексті природно-правової доктрини: монографія. Х.: Право, 2019. 672 с.
17. Алексеев С. С. Восхождение к праву. Поиски и решения. Москва: Норма, 2001. 752 с.
18. Максимов С. І. Антропологічні основи права. *Філософія права і загальна теорія права*. 2012. №2. С. 148-155.
19. Скакун І. О. Перспективи антропоцентризму в сучасній науковій картині світу. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. Науково-практичний журнал. Випуск 5. Одеса, 2015. С. 193-196.

References

1. Shumilo, O. M. (Ed.) (2015). *Ekolohichna etyka* [Environmental ethics]. (in Ukrainian).
2. Szűcs, E., Geers, R., Jezierski, T., Sossidou, E., Broom, D. (2012). Animal Welfare in Different Human Cultures, Traditions and Religious Faiths. *Asian-Australasian Journal of Animal Sciences*. 25. 1499-1506.
3. Barstow, G. (2019). On the moral standing of animals in Tibetan Buddhism. *Études mongoles et sibériennes, centrasiatiques et tibétaines*. Retrieved from: <https://journals.openedition.org/emscat/3865>.
4. Lecso, P. To Do No Harm: A Buddhist View on Animal Use in Research. (1988). *Journal of Religion and Health*.
5. Semenov, V. A. (2018). *Ystoryia zarubezhnoi konflyktolohyy* [History of foreign conflictology]. Volume 2: Bachelor's and Master's Degree Textbooks; 2nd ed. and ext. Moscow. (in Russian).
6. Pavlova, T. N. (1998). *Bioetika v vysshey shkole* [Bioethics in higher education]. Kiev. (in Russian).
7. Agapov, E. P. (2016) *Miloserdie v kulturnykh traditsiyakh Vostoka* [Mercy in the cultural traditions of the East: a textbook]. Moscow – Berlin. (in Russian).
8. Homer, Jack (2015). *Mudrost Gandi. Mysli i izrecheniya* [Wisdom of Gandhi. Thoughts and Sayings]. Moscow. (in Russian).
9. Bibalaeva, L. N. (2012). O voprosakh okhrany okruzhayushchey sredy v khristianstve i islame [On environmental issues in Christianity and Islam]. *Scientific notes of Kazan State Academy of Veterinary Medicine*. (in Russian).
10. Chernov, A. V. (2018). *Religiya i ekologiya: kultura otnosheniya k prirode v animizme i Biblii* [Religion and Ecology: A Culture of Attitudes to Nature in Animism and the Bible]. *The cultural heritage of Russia* (pp. 42-46). (in Russian).

11. Bergson, A. (1994). *Dva istochnika morali i religii* [Two sources of morality and religion]. Moskva (in Russian).
12. Rousseau, J.-J. (1998). *Rassuzhdenie o proiskhozhdenii i osnovaniyakh neravenstva mezhd lyudmi* [Discussion on the Origin and Grounds of Inequality between People]. *On the Public Contract. Treatises*. M. (in Russian).
13. Hobbes, T. (1989). *Sochineniya v 2 t.* [Works in 2 vols]. (V. 1.). Moscow: Thought. (in Russian).
14. Colbert, E. (2016). *Shoste vymyrannia* [The Sixth Extinction]. Kyiv. (in Ukrainian).
15. Boreyko, V. E. (2003). *Sovremennaya ideya dikoy prirody* [The modern idea of wildlife]. Kiev. (in Russian).
16. Anisimova, G. V. (2019). *Teoretychni zasady rozvytku ekolohichnoho zakonodavstva v konteksti pryrodno-pravovoi doktryny* [Theoretical foundations of the development of environmental legislation in the context of natural law doctrine]. Kharkiv. (in Ukrainian).
17. Alekseev, S. S. (2001). *Voskhozhdenie k pravu. Poiski i resheniya* [Ascension to law. Search and solutions]. Moscow: (in Russian).
18. Maximov, S.I. (2012). *Antropologichni osnovi prava* [Anthropological foundations of law]. *Philosophy of law and general theory of law*, 2, 148-155. (in Russian).
19. Skakun, I. O. (2015). *Perspektyvy antropotsentryzmu v suchasni naukovi kartyni svitu* [Perspectives on anthropocentrism in the modern scientific picture of the world]. *Topical problems of philosophy and sociology. Scientific and practical journal*. Odessa, 5, 193-196. (in Ukrainian).

Надійшла до редакції 29 листопада 2019 р.

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І
ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО.
СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 342.571

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.88-97

СУДОУСТРІЙ ТА СУДОЧИНСТВО УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ
МЕНТАЛЬНОСТІ

Биркович Олександр Іванович,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права
Ужгородського національного університету, пл. Народна, 3., м. Ужгород, 88000,
e-mail: official@uzhnu.edu.ua

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3880-359X>

Мета. Метою статті є визначення основоположних цінностей українського народу, на основі яких сформувалася не лише його ментальність, але й усі національно-державні інститути, в тому числі інститути судоустрою і судочинства, а також виявлення тенденцій впливу цих цінностей на подальший розвиток правових засад судоустрою і судочинства України. **Методика.** Методологічною основою дослідження стало поєднання принципів та методів наукового пізнання. Для об'єктивності дослідження, використано комплекс загальнонаукових, спеціально-юридичних, спеціально-історичних та філософських методів наукового пізнання. **Результати.** На нинішньому етапі реформування інститутів судоустрою і судочинства важливу роль відіграють збережені від європейської цивілізаційно-правової культури уявлення про справедливе правосуддя, яке формується на основі народовладної національної культури. З огляду на функціонування сучасного Конституційного суду України, представники якого формуються шляхом делегування Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України і судовою гілкою влади, цей інститут потребує докорінного реформування, оскільки він неодноразово приймав політичні, а не конституційні рішення. Наукова новизна. На основі аналізу національної традиції судочинства, встановлено, що Конституційний суд має формуватися громадськими організаціями, які утворені фахівцями-правознавцями. В Україні є декілька вищих наукових закладів, які мають кафедри, науково-дослідні інститути з конституційного права. Їх представники мають делегувати кращих знавців конституційного права на конкурсний відбір для заповнення вакансій в конституційному суді. Практична значимість. Результати дослідження можуть бути використані у подальших історико-правових дослідженнях, підготовці спекурсів.

Ключові слова: судоустрій, судочинство, ментальність, цінності, національна держава, інститути держави і права.

Oleksandr Byrkovych

Candidate of Law, Associate Professor, Department of Theory and History of State and Law of
Uzhgorod National University, Pl. Narodna 3. M. Uzhhorod, 88000,
e-mail: official@uzhnu.edu.ua

JUDICIARY AND JUDICIARY OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE NATIONAL MENTALITY

Purpose. The purpose of the article is to identify the fundamental values of the Ukrainian people, on the basis of which not only his mentality, but also all national-state institutions, including institutions of justice and justice, as well as to identify trends of influence of these values on the further development of legal foundations of the judiciary and justice of Ukraine. **Method.** The methodological basis of the study was the combination of principles and methods of scientific knowledge. For the objectivity of the research, a set of general scientific, special-legal, special-historical and philosophical methods of scientific knowledge was used. **Results.** At the current stage of reforming the institutions of the judiciary and the judiciary, the notion of fair justice, which is formed on the basis of popular national culture, plays an important role. Given the functioning of the modern Constitutional Court of Ukraine, whose representatives are formed by delegation to the Verkhovna Rada of Ukraine, the President of Ukraine, the Cabinet of Ministers of Ukraine and the judiciary, this institution needs radical reform as it has repeatedly made political rather than constitutional decisions. **Scientific novelty.** Based on the analysis of the national tradition of justice, it is established that the Constitutional Court should be formed by public organizations, which are formed by legal experts. There are several higher scientific institutions in Ukraine which have departments, constitutional law research institutes. Their representatives should delegate the best experts in the constitutional right to competitive selection to fill vacancies in the constitutional court. **Practical importance.** The results of the study can be used in further historical and legal studies, preparation of special courses.

Key words: judiciary, judiciary, mentality, values, nation-state, institutions of state and law.

Постановка проблеми. Актуальність теми визначається тим, що правознавство в радянську добу зазнало істотного впливу комуністичної класово-партійної ідеології, яка спотворила історичну сутність українського державотворення загалом та інститутів судоустрою і судочинства зокрема. До цього слід додати ще той факт, що дореволюційна російська історіографія позбавила значною мірою українську державотворчу сутність національного змісту та його європейської цивілізаційно-правової культури. В сучасній правознавчій думці України помітна тенденція критичного переосмислення історії держави і права України та використання новітніх методологічних підходів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні дослідники П.Балтаджи [1], Л.Бойко [2], С.Гладкий [3], І.Коваль [4], В.Ковальський [5], Є.Копельців-Левицька [6], З.Мельник [7], І.Ніколаєнко [8], Я.Савчин [9], Є.Харитонов і О.Харитонova [10], О.Штепа [11] звернули увагу на категорії «ментальність», «менталітет», «правовий менталітет». На нашу думку, дослідження судоустрою і судочинства України потребує використання теорії ментальності.

Постановка завдання. Метою цієї статті є визначення основоположних цінностей українського народу, на основі яких сформувалася не лише його ментальність, але й усі національно-державні інститути, в тому числі інститути судоустрою і судочинства, а також виявлення тенденцій впливу цих цінностей на подальший розвиток правових засад судоустрою і судочинства України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування української національної держави відбувалося упродовж VIII–X ст. Марксистська теорія держави і права визначила цей період Руси-України, як і всіх тогочасних європейських держав, як феодальний. Звідси випливає, що вся влада Руси-України була сконцентрована в руках князя. Таке концептуальне розуміння влади не відповідає дійсності. Адже, згідно висновків Г.Вернадського, в межах Руських земель періоду формування державності існували приватновласницькі виробничі відносини. Основним суб'єктом виробництва хліборобської і ремісничої продукції були сімейні господарства на чолі з їх главою, який був повноцінним суб'єктом державної влади у Віче. Г.Вернадський пише, що «слово «віче» відповідає французькому *parlement*, буквально – місце, де народ обговорює державні справи» [12, с. 203]. До цього слід додати, що відомий дослідник руського права М.Володимирський-Буданов стверджував, що «права Віче не можуть обмежуватися якимось одним родом справ (наприклад, законодавством): вони... поширюються на всю сферу вищих державних справ управління і суду» [13, с. 57]. Початки народовладдя фіксують візантійські історики Маврикій Стратег і Прокопій Кесарійський в додержавний період Руси-України.

У ментальності східнослов'янської групи землеробів чітко зафіксовані слова і словосполучення, про що свідчать літописи Руських земель, які мають життєдайне значення, спільне для всіх соціальних верств сільських і міських громад, і які вважалися непохитними в збереженні існуючого життя, тобто вважалися цінностями. Це, передусім, «власність», «влада» (влада), «свобода», «правда», «мир», «жито», «сім'я», «мати», «благодать» та ін. Означені цінності найбільшою мірою були властиві суб'єктам сімейних приватновласницьких відносин. Саме тому сім'я була зацікавлена у формуванні правових інститутів держави для їх захисту і власного життя в його історичному, продуктивному форматі існування. Як пише в цьому контексті Г.В.Ф.Гегель, «сім'ю як правову особу перед іншими має представляти чоловік як її глава. Далі на нього зовні покладається переважно заробіток, турбота про потреби, а також диспозиція й управління майном сім'ї» [14, с. 161].

«Руська Правда» як початкова, базова засада судоустрою і судочинства Руських земель забезпечувала свободу всіх співгромадян сільських і міських громад, миропорядок, збереження і розвиток (кількісне і якісне збільшення) сімейної власності. Земля для хліборобської спільноти Руси-України була базовою цінністю, і тому вона дала назву першій українській державі – «Руські землі».

Слід виокремити в українській національній ментальності найбільш значимі ціннісно-світоглядні конструкти, які тісно взаємопов'язані з правовими інститутами судоустрою і судочинства та внутрішньою мотивацією співпраці всіх соціальних верств. Так, в межах Руських земель в період формування судоустрою і судочинства виокремилися три соціальні верстви, які займалися різними видами суспільної праці. Селяни посідали перше місце за чисельністю і роллю у формуванні інститутів самоврядування; другою верствою були міські ремісники; третьою – купці. Г.Вернадський пише, що на відміну від європейських держав, де основну державотворчу роль виконували великі землевласники, які обирали короля і спільно ділили владу, в тому числі і судову, на Русі існували чисельні міста [12, с. 16].

Історично першим і найтривалішим в історії держави і права України був інститут сільського старости. Він сформувався ще в додержавний період. Як твердять джерела, на посаду старости («старця»), який очолював громаду, вибирали «человека доброго, годного, кого волость похочет и который бы за людьми стоял» [15, с. 121]. Це свідчить про певну демократичність, дає уявлення про критерії, якими користувалися у виборі кандидатури. Зауважимо, що назви сільських старшин були різними: «старець», «десятник», «соцький», «тивун», «отаман», «князь», «солтис» тощо [16, с. 365-378]. До головних функцій сільських старшин належали: збір данини та розподіл податків між дворами, розслідування злочину – «ведення сліду». Наділений певними постійними

адміністративними, судово-поліційними функціями, "старець" розділяв владу й управління з громадою.

Князь, згідно висновків Д.Дорошенка, Г.Вернадського, М.Грушевського та ін., виконував владні функції відповідно до умов «ряду» (договору), який укладався з Віче. В його обов'язки входила охорона землі і торгівельних шляхів, укладання угод з іншими державами для забезпечення зовнішньої торгівлі тощо. Зазначимо, що правова культура скандинавських народів, звідки й запросили варягів у Київ, та русів-українців була спорідненою. В Норвегії, Швеції і Данії не було рабства, тому селяни залишалися вільними упродовж середніх віків. Політично особливою вагою володіло зібрання вільних людей (тінг), яке виконувало адміністративну і судову ролі в скандинавських країнах [12, с. 354].

Дослідники української ментальності виокремлюють її особливі, суто хліборобські характерні риси. Так, слово «жити» тісно пов'язане з «житом», яке на території України почали вирощувати у II–I тис. до н.е. Згадки про вирощування жита є в літопису Нестора, а в період існування князівської влади жито було найціннішим продуктом внутрішнього споживання і зовнішньої торгівлі. Вже на той час із жита виробляли борошно і випікали хліб.

Найціннішими в суспільному житті русів-українців були материнство, діти, сім'я, свобода, людська честь і гідність, добробут, мир, благодать. Материнське начало в українській ментальності у формі щиросердечності сприяло формуванню гуманістичного ставлення до іншого. Г.Вернадський пише, що в межах Руси-України не існувало покарання людини у формі фізичного насильства. «Руська Правда» не передбачає смертної кари, покарання полягало у накладенні на злочинця грошової суми у вигляді штрафу [12, с. 228–229]. Гроші як засіб купівлі-продажу в умовах ринкової монетарної економіки Руських земель стали інститутом міри покарання за протиправні злочини.

Свобода як одна із фундаментальних цінностей української ментальності була визнана в Литовсько-Руській державі. У всіх трьох Литовських Статутах свобода співгромадян, незалежно від того, до якого би стану вони не належали, була захищена правовими нормами судоустрою і судочинства. А честь і гідність жінки були в пошані на всіх рівнях суспільної свідомості, правової зокрема. Так, «якби хто згвалтував жінку або дівчину незалежно від її стану, вищого або нижчого..., то такого гвалтівника має бути присуджено до смертної кари» [17, с. 254].

Слід звернути увагу на те, що в Литовсько-Руську добу істотно розширилися межі форм власності, які були захищені правовими нормами судоустрою і судочинства. В Литовських Статутах містяться статті, які засвідчують наявність спільної власності територіальних громад на шляхи сполучення, мости, ринковий інвентар, місця стоянки коней, возів, зберігання товарної продукції та ін. Влада місцевих громад стягувала митні збори, лєвова частка яких призначалася для розвитку інфраструктури міст і упорядкування ринкових площ. Центральна влада регулювала митні збори і контролювала діяльність збирачів мита. В разі порушення ними митного законодавства вони підлягали відповідальності в судовому порядку. В Литовсько-Руську добу судоустрій і судочинство на українських землях набули усталеності, сформувалася правосудна свідомість більшості співгромадян. В.Богданов стверджує, що «причини геноциду новгородців і причини геноциду найбільш активних соціальних верств у 1917, 1937 та інших роках мають історичне підґрунтя... на першому місці тут стикаються протиріччя між правовими системами, в яких воліють жити різні культури. Одним правове поле заважає, інші не можуть без нього існувати» [18, с. 206–207]. Тож на відміну від росіян Московської держави, українці призвичаїлися жити за нормами права. Право стало складовою їх ментальності.

Після укладення угод між Литовсько-Руською і Польською державами (польсько-литовська унія) представники правлячої польської верстви розпочали широкий наступ на

українські землі, значно обмежили права і свободи українських селян і міщан. Це викликало масу невдоволення, в першу чергу правлячої національної української еліти. Д.Вишневецький організував Запорозьку Січ для мобілізації селян і міщан у боротьбі проти польських поневолювачів. Боротьба завершилася національно-визвольною війною під проводом Б.Хмельницького.

Основним ціннісно-світоглядним орієнтиром визвольної боротьби була воля (свобода). Саме ця домінантна ментальна спонука була в той історичний період основою формування правової бази для нового формату судоустрою і судочинства. Реформовані державно-правові інститути періоду національно-визвольної боротьби значною мірою відновили правопорядок, який змістовно відповідав Третьому Литовському Статуту. Його правові норми були чинними в Гетьманській державі до її скасування Петром I і Катериною II. Національно-визвольна боротьба під проводом Б.Хмельницького завершилася розбудовою нової української національної держави, яка за своїми державно-правовими інститутами істотно відрізнялася від усіх тогочасних європейських держав. Так, «населення розділялося на кілька станів, які мали своє самоуправління, але всі разом підлягали гетьманському уряду: селяни виконували господарську повинність, тобто були піддані власнику землі, але мали свою управу і свій суд – т. зв. «копний суд»; міщани, які розділялися на тих, що володіли Магдебурзьким правом (отже, свій магістрат і суд), і які ним не володіли, підлягали козацькій, тобто державній, юрисдикції; духовенство, що мало власне самоуправління та суд, і шляхта, яка, в принципі, ще за Хмельницького злилася із старшинською козацькою верствою... Вся система була виборна: селяни вибирали своїх старшин і членів копного суду, так само чинили міщани й козаки. Духовенство також вибиралося, зокрема священики приходів» [19, с. 43].

Зазначимо, що Третій Литовський Статут з його інституційно-правовими засадами судоустрою і судочинства, які були складовою частиною Гетьманської держави, сформував в українській ментальності і закріпили національно-змістовні погляди про суд як найвищу справедливую державну владну інституцію. Петро I і Катерина II, скасувавши Гетьманщину, запровадили свої державно-правові інститути на українських землях, але не змогли зруйнувати українську правосудну свідомість, успадковану з Литовсько-Руської доби. Саме цим пояснюється факт теоретичного осмислення історії української державності та спроба створити конституційні засади правосуддя для української держави П.Орликом, а також представниками української еліти в декабристському русі. Основна ідея в теоретичному осмисленні справедливого правосуддя в майбутній українській державі була сфокусована на відновленні інституту приватної власності фізичних і юридичних осіб та захисті честі і гідності українського народу та його культури. Сформована в українському селі приватновласницька форма господарювання стала своєрідним взірцем для реформування земельних відносин загалом і правових норм судоустрою і судочинства для захисту земельної та інших форм власності селян. Зауважимо, що проведені російською владою адміністративно-правові реформи були спрямовані на те, щоб збирати з селян якнайбільше податків. «Створені органи влади, їх чиновники, поліцейські, солдати тощо не брали участі у виробництві, не створювали матеріальних благ, вони управляли, забезпечували виконання вказівок вищестоящих органів, охороняли інтереси верхівки, домагалися дотримання порядку, підкорення владі тощо. Для утримання багаточисельних чиновників, армії, поліції, судів були необхідні засоби, що одержувалися в основному за рахунок податків, які державна влада встановлювала у країні. З розвитком виробництва казна держави частково поповнювалася, бюджет також наповнювався за рахунок ведення війни» [20, с. 64].

Слід зазначити, що війни, які прокотилися українськими землями, найбільшої шкоди завдали сімейним приватновласницьким господарствам. Вони позбавили сім'ї їх господарів. Держава вилучала із селянських дворогосподарств тяглову силу, основні сільськогосподарські

знаряддя і сільськогосподарську продукцію, що унеможливлювало подальший розвиток приватновласницького товарного виробництва. Під час війни правові норми судоустрою і судочинства, які захищали права селян на їх власність, як правило, втрачали чинність. Після закінчення війни в суспільстві з'являлася маса збіднілого населення, яке було позбавлене прав власності, а отже, і засобів існування. Саме ця частина збіднілого населення України стала основним ядром в державотворчій діяльності Центральної Ради, Директорії, а згодом і більшовиків. Лише гетьман П.Скоропадський за короткий проміжок часу відновив право власності на землю та ін. усім громадянам. На його думку, саме приватна власність у сільському господарстві, промисловості, торгівлі та інших сферах підприємницької діяльності мала забезпечити національне відродження української держави. Інститути судоустрою і судочинства часів Гетьманату були частково відроджені за взірцем тодішніх європейських держав і Третього Литовського Статуту. Державний переворот під керівництвом С.Петлюри, його орієнтації на соціалістичні ідеї у розбудові національної держави призвели до того, що представники українського національного промислового і великоземельного сільськогосподарського виробництва змушені були продати за безцінь своє майно й емігрувати до європейських держав. Українська національно-патріотична еліта, яка поділяла значною мірою соціалістичні ідеї розбудови комуналістського формату всіх сфер виробництва, фактично сприяла зближенню з більшовицькою Росією.

Більшовицький період в історії українського судоустрою і судочинства характеризується трьома стадіями його реформування. Перша стадія позначена формуванням революційних судових інститутів для утвердження диктатури пролетаріату у формі рад з представників солдат і збіднілого селянства. В цю добу революційна доцільність стала основним аргументом у правосудді. Революційний репресивний державний устрій з його судовою гілкою влади фактично знищив активну соціально-економічну, національно-патріотичну верству, яка дотримувалась поглядів, успадкованих від литовсько-руської цивілізаційно-правової культури. Більшовики цілком і повністю поділяли принцип державної влади Московського царства. Нагадаємо висновок М.Володимирського-Буданова про те, що всі гілки державної влади Московії, в тому числі судоустрій і судочинство, ґрунтувалися на принципі державного права [13, с. 90], всупереч принципу приватного права, утвердженого в Києворуський період та розвинутого в Литовсько-Руську добу. Скасування інституту приватної власності в сільськогосподарському і промисловому виробництві призвело до різкого занепаду рівня життя в радянському суспільстві. Саме цим було обумовлено прийняття В.Леніним курсу на утвердження нової економічної політики, яка частково відновила приватновласницькі виробничі відносини, що знайшло своє відображення і в судоустрої і судочинстві більшовицької держави. На цій другій стадії право власності для значної частини селян і промисловців, торговців і дрібних ремісників було закріплене законодавством і захищалося в судовому порядку. Період НЕПу характеризувався інтенсивним розвитком промислового і сільського господарського виробництва та формуванням активної соціальної верстви, яка була зацікавлена у зміні інституту пролетарської диктатури й утвердженні демократичних інститутів у всіх гілках влади. Це явище стало предметом уваги Й.Сталіна після смерті В.Леніна. Новий вождь усвідомлював небезпеку національного відродження активної соціальної верстви, яка посилювала свій вплив на всі сфери життя і ставала взірцем для наслідування, будучи антиподом пролетарської бідності і зрівняльної справедливості. Українські селяни в період НЕПу досить інтенсивно відроджували свою національну свідомість і суб'єктність та утверджували в своїй ментальності ідею вільного підприємництва на своїй власній, приватній землі. Національна ідея тісно пов'язувалася зі свободою та відродженням своєї національної держави з правовими інститутами, які б захищали право приватної власності на землю, право

відроджувати і розвивати свою рідну мову, національну культуру та самим визначати, з якими державами укласти угоди про співпрацю і співдружність. Серед сільського населення України було найбільше непманів – заможних селян, які ставали провідною національно-політичною державотворчою силою. Ця тенденція в розвитку приватновласницьких відносин на селі і в містах України була усвідомлена більшовицьким керівництвом на чолі із Й.Сталіним як найбільш небезпечна для існування режиму. Відтак Й.Сталін відмінив НЕП і проголосив політику розкуркулення та колективізації сільськогосподарського виробництва, а також індустріалізації промисловості у містах. Розбудова колгоспів та розкуркулення селян супроводжувалися фізичним знищенням українства через організацію голодомору, масове переселення. На цій третій стадії судова гілка влади цілком і повністю стала репресивним інструментом для українського національно-патріотичного соціального руху і особливо заможного селянства, міщанства та інтелігенції. Індустріалізація та мілітаризація всіх сфер життя завершилася з початком Другої світової війни. Судоустрій і судочинство воєнного періоду були спрямовані на мобілізацію всіх людських і матеріальних ресурсів українського народу, як і інших народів, для забезпечення армії і флоту, військово-промислового комплексу. Війна фактично знищила правові основи судоустрою і судочинства в Україні. Внаслідок колективізації, голодомору і Другої світової війни український народ зазнав величезних втрат (за різними даними – від 17 до 20 млн. чол.).

Українська національна правосвідомість в радянську добу фактично була деформована і знецінена, оскільки Компартія цілком і повністю контролювала кадровий склад суддів всіх рівнів. Комуністична ідеологія була ціннісно-світоглядним змістом правових норм судоустрою і судочинства України. Представники української національно-патріотичної еліти, які поділяли національну ідеологію, підлягали в судовому порядку репресіям і позбавлялися свободи. Їх відправляли у табори і психічні лікарні. Тож радянська судова гілка влади була за ідеологічним змістом антиукраїнською, по суті, допоміжним для комуністичної ідеології репресивним інструментом. Хрущовська відлига і Брежнєвський період частково послабили правовий тиск на українську національну мову і культуру. Проте кримінальна відповідальність в судоустрої розповсюджувалась і на національно-патріотичну суспільно-політичну діяльність українців. Слід зауважити, що в радянську добу правові засади судоустрою і судочинства все ж набули істотного розвитку. Радянська держава не могла ігнорувати здобутки європейської цивілізаційно-правової культури, зокрема у цивільному, кримінальному, адміністративному, господарському та інших галузях права. Суспільна правосвідомість українців наповнилася новим змістом конституційного і міжнародного права.

Висновки. Найбільш виразно у весь історичний період існування української нації вербально демонструвала себе ідея свободи, людської честі і гідності в інститутах судоустрою і судочинства та захисту власності в різних її формах.

Українська національна ментальність як історично сформований духовний скарб, ресурс, потенціал містила в собі в історичній пам'яті ідеї народовладдя, свободи, миропорядку, справедливості, національної і громадянської честі і гідності. Поняття правди в національній ментальності українського суспільства завжди споріднювалося з поняттями добра і справедливості. Українська національна ментальність зберегла здібність і здатність мобілізації внутрішнього духовного потенціалу, зокрема національної волі, до відродження національно-демократичної держави та справедливих інститутів судоустрою і судочинства.

На нинішньому етапі реформування інститутів судоустрою і судочинства важливу роль відіграють збережені від європейської цивілізаційно-правової культури уявлення про справедливе правосуддя, яке формується на основі народовладної національної культури. З огляду на функціонування сучасного Конституційного суду України, представники якого формуються шляхом делегування Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів

України і судової гілки влади, цей інститут потребує докорінного реформування, оскільки він неодноразово приймав політичні, а не конституційні рішення. На наш погляд, Конституційний суд має формуватися громадськими організаціями, які утворені фахівцями-правознавцями. В Україні є декілька вищих наукових закладів, які мають кафедри, науково-дослідні інститути з конституційного права. Їх представники мають делегувати кращих знавців конституційного права на конкурсний відбір для заповнення вакансій в конституційному суді. Фахові громадські організації здійснюють відбір кандидатур і формують склад Конституційного суду. Адже «плани майбутнього ідеального устрою суспільства заслуговують на увагу, лише якщо вони враховують весь історичний досвід людства і будуються на розумінні іманентної сутності суспільного життя, а не протиставляють їй самочинні побудови своєї абстрактної думки, свого особистого розуміння добра» [21, с. 25].

Список використаних джерел

1. Балтаджи П. М. Поняття “ментальність” у сучасних наукових дослідженнях. *Актуальні проблеми політики* : зб. наук. пр. / редкол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса: Фенікс, 2012. Вип. 45. С.21-28.
2. Бойко Л. М. Правовий менталітет у контексті понятійно-категоріального ряду «правова культура – правова свідомість – правовий менталітет». *Південноукраїнський правничий часопис*. 2006. № 4. С. 52–54.
3. Гладкий С. О. Поняття правового менталітету як засіб правового самопізнання. *Держава і право. Юридичні і політичні науки*. 2014. Вип. 65. С. 9-17.
4. Коваль І. М. Поняття правового менталітету: філософсько-правовий аспект. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична. 2011. № 4. С.454-464.
5. Ковальський В., Хрислова Н. Правова ментальність як ознака кризи правосвідомості. *Юридичний вісник України*. 2010. № 14. С. 14.
6. Копельців-Левицька Є. Д. Проблематика ментальності в історичній ретроспективі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія : Право. 2017. Вип. 44(2). С. 169-172.
7. Мельник З.П. Правова ментальність і рецепція. *Університетські наукові записки*. 2007. № 4 (24). С. 38–42.
8. Ніколаєнко І. І. Теорія ментальності й дослідження римського права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2017. № 1 (13). С. 21-29.
9. Савчин Г. Я. Визначення поняття «правовий менталітет»: міждисциплінарний підхід. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2009. № 3. С. 1-7.
10. Харитонов Є. О., Харитонов О.І. Менталітет, правоментальність та концепт приватного права. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2016. № 8. С. 53-59.
11. Штепа О. О. До питання про сутність правової ментальності. *Філософські обрії*. 2014. № 31. С. 129–139.
12. Вернадский Г. В. Киевская Русь. Тверь : ЛЕАН ; М. : АГРАФ, 2001. 448 с.
13. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Ростов н/Д : Феникс, 1995. 640 с.
14. Гегель Г.В.Ф. Основы философии права, або Природне право і державознавство. К.: Юніверс, 2000. 336 с.

15. Довнар-Запольский М. Западнорусская сельская община в XVI в. *Журнал народного просвещения. Отдельное десятилетие*. Санкт-Петербург: Ч. CCCXII, 1897. С. 73–129.
16. Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 томах, 12 книгах / Редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін. К. : Наукова думка, 1991–1998. Т. 5 : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV-XVII віків. Репр. відтворення вид. 1905 р. 1994. 687 с.
17. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х томах. Том I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична література, 2002. 464 с.
18. Богданов В. В. Этническая и эволюционная история Руси. М. : Белые альвы, 2001. 272 с.
19. Шевчук В. Богдан Хмельницький – фундатор козацької держави. *Розбудова держави*. 1993. №9. С. 26–44.
20. Теорія держави і права. Академічний курс: підручник / За ред. О.В.Зайчука, Н.М.Онисьченко. 2-е вид., перероб. і допов. К. : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
21. Франк С.Л. Духовные основы общества. М.: Республика, 1992. 511 с.

References

1. Baltadzy, P. M. (2012). *Poniattia "mentalnist" u suchasnykh naukovykh doslidzhenniakh* [The concept of “mentality” in modern scientific research]. *Aktualni problemy polityky*. Odesa : Feniks, 45, 21-28. (in Ukrainian)
2. Boiko, L. M. (2006) *Pravovyi mentalitet u konteksti poniatiino-katehorialnoho riadu «pravova kultura – pravova svidomist – pravovyi mentalitet»* [Legal mentality in the context of the conceptual and categorical series “legal culture - legal consciousness – legal mentality”]. *Pivdenoukrainskyi pravnychi chasopys*, 4, 52–54. (in Ukrainian)
3. Hladkyi, S. O. (2014). *Poniattia pravovoho mentalitetu yak zasib pravovoho samopiznannia* [The concept of legal mentality as a means of legal self-knowledge]. *Derzhava i pravo. Yurydychni i politychni nauky*, 65, 9-17. (in Ukrainian)
4. Koval, I. M. (2011). *Poniattia pravovoho mentalitetu: filosofsko-pravovyi aspekt* [The concept of legal mentality: the philosophical and legal aspect]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Serii yurydychna*, 4, 454-464. (in Ukrainian)
5. Kovalskyi, V., Khrysova, N. (2010). *Pravova mentalnist yak oznaka kryzy pravosvidomosti* [Legal mentality as a sign of a crisis of justice]. *Yurydychnyi visnyk Ukrainy*, 14, 14. (in Ukrainian)
6. Kopeltsiv-Levytska, Ye. D. (2017). *Problematyka mentalnosti v istorychnii retrospektyvi* [Issues of mentality in historical retrospect]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii : Pravo*, 44(2), 169-172. (in Ukrainian)
7. Melnyk, Z.P. (2007). *Pravova mentalnist i retsepsiia* [Legal mentality and reception]. *Universytetski naukovyi zapysky*, 4 (24), 38-42. (in Ukrainian)
8. Nikolaienko, I. I. (2017). *Teoriia mentalnosti y doslidzhennia rymskoho prava* [Theory of mentality and the study of Roman law]. *Filosofski ta metodolohichni problemy prava*, 1 (13), 21-29. (in Ukrainian)
9. Savchyn, H. Ya. (2009). *Vyznachennia poniattia «pravovyi mentalitet»: mizhdystsyplinarnyi pidkhid* [Defining the concept of "legal mentality": an interdisciplinary approach]. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav*, 3, 1-7. (in Ukrainian)
10. Kharytonov, Ye. O., Kharytonov, O.I. (2016). *Mentalitet, pravomentalnist ta kontsept pryvatnoho prava* [Mentality, legalism and the concept of private law]. *Visnyk Pivdennoho rehionalnoho tsentru Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*, 8, 53-59. (in Ukrainian)
11. Shtepa, O. O. (2014). *Do pytannia pro sutnist pravovoi mentalnosti* [To the question of the essence of legal mentality]. *Filosofski obrii*, 31, 129-139. (in Ukrainian)

12. Vernadskij, G. V. (2001). *Kievskaya Rus'* [Kievan Rus]. Tver': LEAN; M. : AGRAF. (in Ukrainian)
13. Vladimirskij-Budanov, M. F. (1995). *Obzor istorii russkogo prava* [Overview of the history of Russian law]. Rostov n/D : Feniks. (in Russian)
14. Hehel, H.V.F. (2000). *Osnovy filosofii prava, abo Pryrodne pravo i derzhavoznavstvo* [Fundamentals of the Philosophy of Law, or Natural Law and State Studies]. K.: Yunivers. (in Ukrainian)
15. Dovnar-Zapol'skij, M. (1897). *Zapadnorusskaya sel'skaya obshchina v XVI v.* [West Russian rural community in the XVI century]. *Zhurnal narodnogo prosveshcheniya. Otdel'noe desyatiletie*. Sankt-Peterburg, CCCKHII, 73-129. (in Ukrainian)
16. Hrushevskiy, M. S. (1994). *Istoriia Ukrainy-Rusy* [History of Ukraine-Rus]. (Vol. 5). K. : Naukova dumka. (in Ukrainian)
17. Kivalov, S., Muzychenko, P., Pankov, A. (Ed). (2002). *Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho*. [Statutes of the Grand Duchy of Lithuania]. (Vol. I). Odesa: Yurydychna literatura. (in Ukrainian)
18. Bohdanov, V. V. (2001). *Etnicheskaya i evolyucionnaya istoriya Rusi* [Ethnic and evolutionary history of Russia]. M.: Belye al'vy. (in Ukrainian)
19. Shevchuk, V. (1993). *Bohdan Khmelnytskyi – fundator kozatskoi derzhavy* [Bogdan Khmelnitsky is the sponsor of the Cossack state]. *Rozbudova derzhavy*, 9, 26-44. (in Ukrainian)
20. Zaichuk, O.V., Onishchenko, N.M. (Ed.). (2008). *Teoriia derzhavy i prava. Akademichnyi kurs* [The theory of state and law. Academic course]. K.: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
21. Frank, S.L. (1992). *Duhovnye osnovy obshchestva* [The spiritual foundations of society]. M.: Respublika. (in Ukrainian)

Надійшла до редакції 20 листопада 2019 р.

УДК 342.001

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.98-104

ПРАВОВА ПРИРОДА ДЖЕРЕЛ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Волошенюк Галина Богданівна,

аспірант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства

Ужгородського національного університету,

м. Івано-Франківськ, вул. Кисілевської, 6, 76002, Україна

e-mail: galichka0806@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4953-4877>

Мета. Метою роботи є проаналізувати поняття та проблематику правової природи джерел конституційного права України та проаналізувати основні підходи щодо розуміння джерел конституційного права та їх рис. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати.** В процесі дослідження окреслено основні підходи щодо розуміння джерел конституційного права та їх рис. Виходячи з цього підсумовано ці підходи та запропоновано своє бачення правової природи джерел конституційного права України через розкриття їх функцій та ознак. **Наукова новизна.** У статті розглянуто правову природу джерел конституційного права України, окреслено основні підходи щодо розуміння джерел конституційного права та їх рис. Підсумовано ці підходи та запропоновано своє бачення правової природи джерел конституційного права України через розкриття їх функцій та ознак. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності.

Ключові слова: джерела конституційного права України; правова природа; основні підходи та риси.

Galyna Volosheniuk

PhD student in the Department of Constitutional Law and Comparative Law, Uzhgorod National University, Ivano-Frankivsk, Kysilevska Street, 6, 76002, Ukraine,

e-mail: galichka0806@ukr.net

LEGAL NATURE OF SOURCES OF CONSTITUTIONAL LAW OF UKRAINE

Purpose. The purpose of the paper is to analyze the concepts and problems of the legal nature of the sources of constitutional law of Ukraine and to analyze the basic approaches to understanding the sources of constitutional law and their features.

Methodology. The methodology involves a comprehensive analysis and generalization of available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. The following **methods** of scientific knowledge were used during the research: terminological, logical-semantic, functional, system-structural, logical-normative. **Results:** The research outlines the basic approaches to understanding the sources of constitutional law and their features. Based on this, these approaches are summarized and our view of the legal nature of the sources of constitutional law of Ukraine is offered through the disclosure of their functions and features.

Originality. The article deals with the legal nature of the sources of constitutional law of Ukraine, outlines the basic approaches to understanding the sources of constitutional law and their features. These approaches are summarized and their view of the legal nature of the sources of constitutional law of Ukraine is offered through the disclosure of their functions and features. **Practical significance.** The results of the research can be used in legislation and law-enforcement activities.

Key words: sources of constitutional law of Ukraine, legal nature, basic approaches and features.

Постановка проблеми. В теорії права поняття «джерело права» виникло і досліджується давно. Вперше воно було введено ще римськими юристами. Зокрема, Марк Туллій Цицерон в роботі «Про оратора» писав: «Для будь-кого, хто шукає основ і джерел права, одна книжечка XII таблиць вагою свого авторитету і безліччю користі воістину перевершує бібліотеки всіх філософів» [1, с.113]. Проте в якості наукової проблеми питання про правову природу джерел права виникло тільки в XIX ст. При цьому у юридичній науці мали місце різноманітні правові позиції щодо розуміння їх сутності. Дане питання досліджується багатьма вченими, а саме в аспекті правової природи джерел конституційного права України.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питанням розуміння правової природи джерел конституційного права України займалися такі науковці як С. Боботов, М. Баглай, А. Венгеров, О. Денькович, Ю. Ключковський, О. Марцеляк, В. Погорілко, В. Федоренко, М. Ставнійчук, Т. Стешенко, Ю. Тодика та інші

Постановка завдання. У статті розглянуто правову природу джерел конституційного права України, окреслено основні підходи щодо розуміння джерел конституційного права та їх рис. Підсумовано ці підходи та запропоновано своє бачення правової природи джерел конституційного права України через розкриття їх функцій та ознак.

Виклад основного матеріалу дослідження. Традиція використовувати термін «джерела права» була започаткована ще в науці державного права, починаючи з часів Російської імперії, продовжена радянською наукою і пролонгована наукою конституційного права незалежної України.

При цьому під джерелами державного (радянського державного) права розуміли: ті форми, в яких проявляється зовні державна воля, виражена в нормах державного права; юридичні форми, здатні виражати правові норми, що відносяться по змісту регулюючих ними суспільних відносин до предмету радянського державного права; правові акти, в яких виражені державно-правові норми; всі ті акти, в яких містяться державно-правові норми; правові форми, в яких державна воля отримує своє вираження в державно-правових нормах або актах; форми, в яких виражені державно-правові норми.

І в наш час деякі науковці продовжують дотримуватися такого розуміння джерел конституційного права. Наприклад, О.Ф. Фрицький говорить, що джерелами конституційного права України є форми, в яких виражені норми конституційного права [2, с. 43] (аналогічне визначення щодо джерел конституційного права дається у юридичному словнику), О.В. Совгіря та Н.Г. Шукліна пишуть, що у конституційному праві джерело права – це нормативний акт, в якому містяться конституційно-правові норми [3, с. 27].

Українська вчена О.П. Васильченко стверджує, що під терміном «джерело конституційного права» розуміється спосіб існування найбільш суттєвих і загальних правил поведінки (зовнішня форма їх виразу), які володіють власними ознаками й регулюють постійні відносини конституційного характеру [4, с. 14].

Як пишуть В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко в останні роки були здійснені спроби кардинальної ревізії поглядів на сутність і зміст джерел конституційного права. Зокрема, сучасні

вчені наголошують, що існуючі у вітчизняній науці визначення джерела конституційного права не відображають сутність цієї юридичної категорії, оскільки джерела конституційного права за своєю сутністю є вираженням волі Українського народу і політики держави. За змістом же джерела конституційного права слід розрізняти залежно від особливостей юридичної сили конституційно-правових норм, що об'єктивовані в цих джерелах. Тобто джерела конституційного права України – це насамперед зовнішня об'єктивація волі Українського народу і політики Української держави, що передбачає надання їм чи визнання за ними певної юридичної сили. І вони роблять висновок, що джерело конституційного права України у його правовому значенні – це зовнішня форма об'єктивації встановлених чи санкціонованих Українським народом і Українською державою, територіальними громадами чи громадською спільнотою Автономної Республіки Крим конституційно-правових норм, які мають належну юридичну силу [5, с. 79-80].

Автори монографічної роботи «Джерела конституційного права України» приходять до висновку, що джерела конституційного права України – це обов'язкові акти волевиявлення всеукраїнського та місцевих референдумів, акти органів державної влади, органів місцевого самоврядування, що містять положення норм конституційного права у письмовій формі, а також ті акти волевиявлення владних суб'єктів, що є неписаними нормативними фактами, на основі яких (актів) виникають, змінюються та припиняються конституційно-правові відносини в Україні [6, с. 108].

Вважаємо, що точне визначення джерел конституційного права можна дати, виходячи з їх характерних рис. Хоча знову ж таки єдиної точки зору щодо їх окреслення та розуміння в юридичній літературі немає. Наш сучасник М.І. Марчук стверджує, що для того, щоб визнати той чи інший документ джерелом конституційного права України, він має відповідати трьом ознакам: 1) бути нормативним, тобто містити норми права і бути розрахованим на неодноразове використання; 2) бути чинним, тобто мати юридичну силу, бути здатним до реального впорядкування суспільних відносин; 3) містити хоча б одну конституційно-правову норму [7, с. 20].

Доволі розлогу характеристику ознак джерел конституційного права дають В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко у своєму підручнику «Конституційне право України: Академічний курс». Вони стверджують, що найхарактернішими юридичними ознаками (кваліфікаціями) джерел конституційного права України є такі ознаки:

1) За сутністю та змістом джерела конституційного права України відображають волю та інтереси Українського народу та політику держави і безпосередньо виражають владні відносини у суспільстві та державі. Джерела конституційного права мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин і є їх основою для формування інших галузевих джерел права.

2) За предметом правового регулювання джерела конституційного права України відрізняються від інших галузевих джерел права тим, що вони регулюють владні суспільні відносини політичного характеру.

3) За суб'єктами право творення джерела конституційного права різняться від інших галузевих джерел права чітко окресленим колом цих суб'єктів. Суб'єктами конституційного право творення є Український народ, держава та суб'єкти місцевого самоврядування.

4) За функціями джерела конституційного права України здебільшого здійснюють установчу і регулятивну функції (рідше охоронну функцію). Щодо системи джерел національного права в цілому, джерела конституційного права є системоутворюючим компонентом національної системи права.

5) За формою джерела конституційного права України є зовнішнім проявом буття об'єктивно існуючих конституційно-правових норм. При цьому джерелами конституційного права

України об'єктивізують лише правотворчі, а не правозастосовні норми конституційного права. Формами вираження конституційно-правових норм зовні є форми позитивного права – Конституція, закони України, Регламент Верховної Ради України, висновки і рішення Конституційного Суду України, акти місцевого самоврядування тощо. До того ж джерела конституційного права об'єктивізують лише правомірні, легітимні конституційно-правові норми, тобто такі норми конституційного права, що за змістом, формою, суб'єктами і процедурою правотворчості не суперечать чинному законодавству.

6) за способами і засобами правотворення – встановлені чи санкціоновані народом України, державою чи суб'єктами місцевого самоврядування. Встановлення чи санкціонування конституційно-правових у нормативно визначених формах здійснюється відповідно до встановленої законодавством процедури. Наприклад, Український народ може визначати конкретні конституційно-правові акти через всеукраїнський референдум. У цьому разі джерелом конституційного права буде рішення (акт) всеукраїнського референдуму.

7) Джерела конституційного права мають найвищий ступінь гарантованості й забезпечуються всіма заходами державного впливу, що передбачені чинним законодавством. На відміну від інших галузевих джерел національного права гарантованість джерел конституційного права України і, насамперед, основного джерела – Конституції України, забезпечується спеціально створеним органом конституційної юстиції – Конституційним Судом України.

8) Джерела конституційного права у своїй взаємодії утворюють певну органічну систему – систему джерел конституційного права. Ця система має структурні, функціональні та генетичні зв'язки між усіма її складовими елементами.

9) Як і будь-яка інша система, система джерел конституційного права репрезентована різнопорядковими елементами (складовими), що підлягають класифікації. На відміну від інших галузевих джерел права, система джерел конституційного права України репрезентована найбільшою кількістю видів джерел, які можуть бути класифіковані за всією сукупністю критеріїв класифікації джерел права в цілому.

10) Приведення джерел конституційного права України у відповідність до правових стандартів ЄС, з огляду на системоутворюючий характер, сприяють адаптації всього національного законодавства до законодавства ЄС, що є необхідною вимогою для європейської інтеграції України.

Проте у своїй наступній роботі Погорілко В.Ф. та Федоренко В.Л. до числа ознак джерел конституційного права відносять уже ті, які властиві всім джерелам національного права (видаються в межах повноважень відповідних суб'єктів правотворчості; мають відповідати нормативним положенням актів, що видані вищими суб'єктами правотворчості; набувають загальнообов'язкової сили, змінюються та втрачають юридичну силу відповідно до спеціальної юридичної процедури; мають системний характер тощо) та спеціальні юридичні ознаки (вони виражають політичну волю й легітимні інтереси Українського народу, Української держави, територіальних громад та громадської спільноти АР Крим; об'єктивізують норми конституційного права України, які визначають і регулюють найважливіші, переважно політичні відносини у суспільстві та державі; мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин; є основою національної правової системи і нормативним підґрунтям для формування інших галузевих систем джерел права; представлені широким колом традиційних та новітніх юридичних правових форм; існування й дієвості конституційно-правових норм (нормативно-правові акти, правові договори, правові звичаї і т.д.); мають власну багатоаспектну систему тощо) [5, с. 81].

О.В. Совгіря та Н.Г. Шукліна дотримуються позиції, що джерела конституційного права характеризуються загальними (тобто притаманними для джерел інших галузей права) та спеціальними юридичними ознаками. До числа перших, на їх погляд, відносяться такі:

- 1) ці джерела видаються в межах повноважень відповідних суб'єктів правотворчості;
- 2) вони мають відповідати нормативним положенням актів, що видані вищими суб'єктами правотворчості;
- 3) нормативний акт набуває загальнообов'язкової сили, як правило, за умови його оприлюднення або через іншу форму доведення до відома виконавців.

До спеціальних ознак джерел конституційного права України належать:

- 1) за своєю сутністю джерела конституційного права об'єктивно відображають волю Українського народу (як на загальнодержавному, так і на локальному рівні) та політику держави і безпосередньо виражають зміст владних відносин у суспільстві та державі;
- 2) за змістом джерела конституційного права мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин і є основою для формування інших галузевих джерел права; представлені широким колом традиційних та новітніх юридичних правових форм;
- 3) за формою об'єктивації джерела конституційного права є зовнішньою формою вираження об'єктивно існуючих конституційно-правових норм;
- 4) за суб'єктами правотворчості конституційно-правові норми можуть бути встановлені чи санкціоновані виключно суб'єктами конституційної правотворчості: Українським народом, державою чи суб'єктами місцевого самоврядування [3, с. 27].

Отже, нами окреслені основні підходи щодо розуміння джерел конституційного права та їх рис. Виходячи з цього ми можемо підсумувати ці підходи та запропонувати своє бачення правової природи джерел конституційного права України через розкриття їх функцій та ознак.

О.Є. Кутафін звертає увагу, що джерела конституційного права здійснюють три тісно пов'язані функції. По-перше, вони втілюють в собі рішення правотворчих органів про створення, зміну чи відміну норм конституційного права. По-друге, джерела конституційного права є тією формою, в якій норми конституційного права виступають в реальному житті, з якої черпаються знання про чинне конституційне право, до якого зазвичай звертаються при вирішенні конкретних правових питань, що виникають у сфері конституційного права. По-третє, джерела конституційного права визначають засади змісту і форму джерел права для всіх інших галузей права [8, с. 18-19].

Що ж стосується ознак джерел конституційного права України, то до числа таких можна віднести:

- 1) Вони є зовнішньою формою об'єктивізації правових норм;
- 2) Вони містять конституційно-правові норми, які закріплюють і регулюють найважливішу сферу правових відносин, що виникають у процесі забезпечення прав людини, здійснення публічної влади, народовладдя тощо;
- 3) Зовнішня форма об'єктивізації конституційно-правових норм являє собою надзвичайно складний і багатогранний процес творення права, який виражається в встановленні чи санкціонованні народом України певних актів шляхом референдуму (творення права самим народом) чи специфічній правотворчій діяльності відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування;
- 4) Джерела конституційного права мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин;
- 5) Не виконання приписів, що містяться в джерелах конституційного права України має наслідком притягнення винних не тільки до юридичної відповідальності (в першу чергу, конституційно-правової), а й до політичної;

6) Джерела конституційного права мають комплексний характер, тому що об'єднують і матеріальні, і процесуальні норми;

7) Джерела конституційного права мають універсальний характер оскільки в більшості випадків закріплені в них конституційно-правові норми поширюються на всі сфери життєдіяльності держави і суспільства і практично на всі галузі системи національного права;

8) Джерела конституційного права виконують інтеграційну функцію національної правової системи – вони з'єднують її в одне цілісне правове утворення, що забезпечує єдність, цілісність і стабільність правової системи; 9) Як і будь-яка інша система, система джерел конституційного права репрезентована найбільшою кількістю видів джерел і різноманітними складовими, що обумовлено самим змістом конституційного права як галузі права, його структурою, юридичною природою конституційно-правових норм, функціями та спеціалізацією галузі конституційного права;

10) Однією з кваліфікаційних ознак джерел конституційного права України є те, що вони адресуються особливим адресатам – Український народ, громадяни України, іноземці, особи без громадянства, Президент України, Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, органи місцевого самоврядування тощо.

Зазначені риси джерел конституційного права України приводять нас до висновку, що під ними слід розуміти здійснену Українським народом чи повноважними органами публічної влади України зовнішню форму об'єктивізації конституційно-правових норм, що визначають і регулюють найважливіші, переважно політичні відносини у суспільстві та державі; мають загальнообов'язковий характер для всіх суб'єктів конституційно-правових відносин; є основою національної правової системи і нормативним підґрунтям для формування інших галузевих систем джерел права; представлені широким колом традиційних та новітніх юридичних правових форм; існування й дієвості конституційно-правових норм (нормативно-правові акти, правові договори, правові звичаї і т.д.); мають власну багатоаспектну систему тощо).

Список використаних джерел

1. Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве. Под ред. М.Л. Гаспарова. М., 1994. 475 с.
2. Фрицький О.Ф. Конституційне право України: Підручник. К.: Юрінком Інтер, 2006. 536 с.
3. Совгиря О.В., Шукліна Н.Г. Конституційне право України: Навч. посібник. К.: Юрінком Інтер, 2007. 632 с.
4. Васильченко О.П. Джерела конституційного права України (системно-функціональний аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. К., 2007. 16 с.
5. Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л. Конституційне право України: підручник /за заг. ред. В.Л. Федоренка. К.: Видавництво Ліра-К, 2012. 576 с.;
6. Джерела конституційного права України: монографія / Відп. редактори: Ю.С.Шемшученко, О.І. Ющик. К.: Вид-во «Наукова думка», 2010. 711 с.
7. Конституційне право: навчальний посібник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; за заг. ред. М.І. Марчука; О.С. Бакумов, Л.Д. Варунц, Т.І. Гудзь та ін. Харків, 2017. 408 с.
8. Кутафин О. Е. Источники Конституционного права Российской Федерации. М. : ЮРИСТЪ, 2002. 348 с.

References

1. Tsytserson Mark Tullyi. (1994). *Try Traktata Ob Oratorskom Yskusstve* [Three treatises on oratory]. M. (in Russian)
2. Frytskyi, O. F. (2006). *Konstytutsiine Pravo Ukrainy* [Constitutional Law of Ukraine]. K.: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
3. Sovhyria, O. V. Shuklina, N. H. (2007). *Konstytutsiine Pravo Ukrainy* [Constitutional Law of Ukraine]. K. Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
4. Vasylchenko, O. P. (2007). *Dzherela Konstytutsiinoho Prava Ukrainy (Systemno-Funktsionalnyi Analiz)* [*Sources of Constitutional Law of Ukraine (system-functional analysis)*]. K. (in Ukrainian)
5. Pohorilko, V. F., Fedorenko, V. L. (2012). *Konstytutsiine Pravo Ukrainy* [Constitutional Law of Ukraine]. K. (in Ukrainian)
6. Shemshuchenko, Yu. S., Yushchyk, O. I. (Ed.) (2010). *Dzherela konstytutsiinoho prava Ukrainy* [*Sources of constitutional law of Ukraine*]. K. (in Ukrainian)
7. Marchuk, M.I., Bakumov, O.S., Varunts, L.D., & Hudz T.I. (Ed.). (2017). *Konstytutsiine Pravo* [*Constitutional right*]. (Vol 1). Kharkiv. (in Ukrainian)
8. Kutafyn, O. E. (2002). *Ystochnyky Konstytutsyonnoho prava Rossyiskoi Federatsyy* [*Sources of the Constitutional Law of the Russian Federation*]. M. (in Russian)

Надійшла до редакції 19 листопада 2019 р.

УДК 342.1

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.105-111

СПІВВІДНОШЕННЯ ПЕРЕДВИБОРНОЇ АГІТАЦІЇ З ПОЛІТИЧНОЮ І СОЦІАЛЬНОЮ РЕКЛАМОЮ

Волошенюк Назарій Михайлович,

аспірант кафедри конституційного права та порівняльного правознавства

Ужгородського національного університету,

м. Івано-Франківськ, вул. Кисілевської, 6, 76002, Україна,

e-mail: volosheniuk1987@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1048-2384>

Мета. Метою роботи є дослідити питання співвідношення передвиборної агітації з політичною і соціальною рекламою, а саме визначити критерії розмежування політичної реклами та передвиборної агітації, удосконалити визначення політичної та соціальної реклами тощо.

Методика. Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, функціональний, системно-структурний, логіко-нормативний. **Результати.** В процесі дослідження визначено критерії розмежування політичної реклами та передвиборної агітації, удосконалено визначення політичної та соціальної реклами, запропоновані зміни до ЗУ «Про рекламу» щодо політичної та соціальної реклами, визначення в Законі України «Про рекламу» особливостей поширення політичної реклами в період передвиборної агітації; визначення в Законі України «Про рекламу» механізму оплати політичної реклами, яка повинна мати особливості у порівнянні з комерційною, а також у період передвиборної агітації. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено, що співвідношення передвиборної агітації з політичною і соціальною рекламою потребує значних удосконалень щодо їх використання та законодавчого регулювання. Науковці у сфері виборчого законодавства працюють над удосконаленням даних недоліків. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності.

Ключові слова: вибори; передвиборна агітація; політична і соціальна реклама; законодавче регулювання.

Nazarii Volosheniuk

PhD student in the Department of Constitutional Law and Comparative Law, Uzhgorod National University, Ivano-Frankivsk, Kysilevska Street, 6 76002, Ukraine,

e-mail: volosheniuk1987@ukr.net

THE RATIO OF ELECTION CAMPAIGNING TO POLITICAL AND SOCIAL ADVERTISING

Purpose. The purpose of this paper is to investigate the relationship between election campaigning and political and social advertising, namely to define the criteria for the separation of political advertising and election campaigning, to improve the definition of political and social advertising, and so on. **Methodology.** The methodology involves a comprehensive analysis and

generalization of available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. During the research the following **methods** of scientific knowledge were used: terminological, logical-semantic, functional, system-structural, logical-normative. **Results.** In the course of the research, the criteria for demarcation of political advertising and election campaigning were determined, the definition of political and social advertising was improved, the amendments to the Law on Advertising on political and social advertising were proposed, the features of the distribution of political advertising during the election campaign were defined in the Law of Ukraine; definition in the Law of Ukraine "On Advertising" of the mechanism of payment for political advertising, which should have features in comparison with commercial, as well as in the period of election campaigning. **Originality.** The study found that the ratio of election campaigning to political and social advertising requires significant improvements in their use and legislative regulation. Electoral law scientists are working to improve these shortcomings. **Practical significance.** The results of the research can be used in legislation and law-enforcement activities.

Key words: elections; canvass; political and social advertising; legislative regulation.

Постановка проблеми. У статті розглянуто та проаналізовано питання передвиборної агітації, співвідношення її з політичною та соціальною рекламою. Визначені критерії їх розмежування, запропоновані зміни вітчизняного законодавства щодо їх використання під час виборів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання передвиборної агітації та співвідношення її з політичною та соціальною рекламою досліджували такі науковці як А. Акаймова, Ю. Ключковський, О. Марцеляк, В. Погорілко, В. Федоренко, А. Савков, О. Совгіря, Т. Шевченко та інші

Постановка завдання. Визначити критерії розмежування політичної реклами та передвиборної агітації, удосконалити визначення політичної та соціальної реклами, запропонувати зміни до Закону України «Про рекламу» щодо політичної та соціальної реклами, запропонувати визначити в Законі України «Про рекламу» особливості поширення політичної реклами в період передвиборної агітації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розуміння правової природи передвиборної агітації буде більш точним, коли нам вдасться також чітко визначити її співвідношення з політичною та соціальною рекламою. Це важливо як з теоретичної точки зору, так і практичної, щоб нівелізувати зловживання та порушення в період передвиборної агітації при виборах народних депутатів України (наприклад, не розмежування термінів «передвиборна агітація» та «політична реклама» дає можливість проводити політичне рекламування в Україні у будь-який час).

Т. С. Шевченко вважає, що питання ідентифікації політичної реклами прямо залежить від договірних відносин кандидатів на виборні посади та ЗМІ, зокрема визначення предмету договору [1, с. 95]

Взагалі, перша спроба на законодавчому рівні визначити термін «політична реклама» була здійснена у 2003 році, коли народним депутатом України В. Мішурою було зареєстровано проект Закону України «Про політичну рекламу», в якому політична реклама визначалася як «будь-які не заборонені законодавством України друковані, усні, звукові і аудіовізуальні види і форми ідейного впливу на людей, що мають на меті прямо або опосередковано привернути увагу до суб'єктів політичного процесу, сформувані у суспільстві і у свідомості громадян позитивне до них (суб'єктів) ставлення та/або спрямувати політичну поведінку громадян на підтримку суб'єктів політичного процесу у суспільному житті, зокрема, під час виборів (референдумів)». Однак цей законопроект був ухвалений тільки у першому читанні і не прийнятий у цілому.

У 2011 році вітчизняний законодавець у Законі України «Про вибори народних депутатів України» уточнив дефініцію політичної реклами, яка збереглася і у чинному Законі України «Про вибори народних депутатів України». Зокрема ч. 3 ст. 68 визначає політичну рекламу як «розміщення або поширення матеріалів передвиборної агітації за допомогою рекламних засобів. До політичної реклами належить також використання символіки або логотипів партій-суб'єктів виборчого процесу, а так само повідомлення про підтримку партією-суб'єктом виборчого процесу або кандидатом у депутати видовищних чи інших публічних заходів або привернення уваги до участі у таких заходах партії-суб'єкта виборчого процесу чи певного кандидата у депутати. Реклама друкованих видань (газет, журналів, книг), інших товарів та послуг з використанням прізвищ чи зображень (портретів) кандидатів, назв чи символіки партій-суб'єктів виборчого процесу також є політичною рекламою» [2].

Треба сказати, що в зарубіжних країнах визначення дефініції «політичної реклами» на законодавчому рівні часто відсутнє.

На думку української вченої Л.І. Адашис, така зарубіжна практика зумовлена схожістю комерційної і політичної реклами, - перша викликає в аудиторії бажання придбати певний товар і утриматись від купівлі аналогічних товарів, а друга – віддати свій голос за конкретну партію чи кандидата і утриматись від голосування за інших. Необхідність же визначення політичної реклами виникає в момент, коли законодавець хоче дозволити окремі види політичної за своєю суттю реклами, поділяючи її, таким чином, на дозволену і не дозволену законом.

На міжнародному рівні, у тому числі європейському (Ради Європи і Європейського Союзу) відсутній єдиний підхід розуміння політичної реклами та тих вимог, які повинні пред'являтися до її законодавчого регулювання має наслідком недосконалість її законодавчого закріплення в зарубіжних країнах, в тому числі і в Україні. Про це пише цілий ряд вітчизняних науковців та фахівців в галузі виборчого права. Так представники ГО «Інститут розвитку регіональної преси» говорять, що наведене у законодавстві визначення політичної реклами (як розміщення або поширення матеріалів передвиборної агітації за допомогою рекламних засобів) зміщує акценти з форми ведення передвиборної агітації на засоби, які застосовуються для її поширення. Оскільки законодавець передбачив, що політична реклама розповсюджується за допомогою рекламних засобів, є всі підстави для висновку, що до таких матеріалів повинні застосовуватись не лише норми виборчих законів, але й Закону про рекламу [3, с. 11].

Ми можемо відзначити, що недоліком вітчизняного законодавчого розуміння політичної реклами є те, що вона втискається в рамки виборчого процесу як форма передвиборної агітації та спрямовується на виконання чітко визначеної мети передвиборної агітації – спонукання виборця до голосування «за» чи «проти» конкретної політичної партії чи конкретного кандидата на виборну посаду, - замовника відповідної реклами (про що свідчить те, що дефініція політичної реклами дається в ст. 68 Закону України «Про вибори народних депутатів України», яка регулює форми і засоби передвиборної агітації). На нашу думку, це спрощене розуміння політичної реклами, оскільки вона, на відміну від передвиборної агітації не може обмежуватися часовими рамками. А.П. Савков правильно говорить, що відповідно до виборчого законодавства «політична реклама» стосується суб'єктів виборчого процесу лише під час офіційного оголошеного виборчого процесу. В інший час реклама політичних партій (виборчих блоків) законодавством не регулюється, а тому в ефірі телерадіоорганізацій розміщується як комерційна» [4, с. 105].

Однак чи правильний такий підхід вітчизняного законодавця щодо розуміння правової природи політичної реклами. Адже практика свідчить, що політичні партії, так само як і окремі її представники ще за довго до початку виборчого процесу можуть здійснювати свою передвиборну агітацію шляхом розміщення політичної реклами. Ми вважаємо, що якщо реклама має явно

виражений політичний характер, то в будь-якому випадку вона має вважатися політичною рекламою і її наявність та прояв не повинні ставитися у залежність від передвиборної агітації і часу, в якій така реклама поширювалася.

В цьому плані також не може вважатися політична реклама комерційною. До речі, доволі часто критерієм розмежування політичної та комерційної реклами партій вважається саме період, в межах якого така реклама поширюється. Так, якщо поширювані партіями або кандидатами до представницьких органів публічної влади матеріали здійснювалися до офіційного початку виборчого процесу – то вважалося, що відповідні рекламні матеріали є комерційною рекламою і що така діяльність з розповсюдження реклами має регулюватися Законом України «Про рекламу» з усіма вимогами та обмеженнями; якщо ж такі рекламні матеріали поширювалися в період передвиборної агітації – то це має регулюватися відповідним профільним виборчим законодавством.

Інший вітчизняний дослідник Т.С. Шевченко уже говорить про непоширення на передвиборну агітацію вимог рекламного законодавства, оскільки таке поширення створює проблеми з застосуванням багатьох норм, які встановлюють вимоги до поширення реклами [5, с. 95].

Другий аспект, який повинен бути врахований при розумінні політичної реклами – це її мета (завдання). А.В. Акаймова виділяє завдання політичної реклами в тому, щоб змусити більшість народу прийти в один визначений день, в одне визначене місце, придбати один визначений товар і не пред'являти претензій протягом 4-5 років щодо його роботи. Як ми уже зазначали, мета передвиборної агітації охоплює собою формування волі виборців і спонукання їх взяти участь у виборах і проголосувати за ту чи іншу політичну силу чи окремих кандидатів. Тобто на перший погляд мета політичної реклами та передвиборної агітації співпадають. Однак це не зовсім так, оскільки мета передвиборної агітації стосується конкретних президентських чи парламентських виборів і вона чітко прив'язана до виборчого процесу, натомість мета політичної реклами полягає у тому, щоб постійно пропагувати свою політичну силу, інформувати громадян щодо того чи іншого питання своєї діяльності, своєї позиції у питаннях державотворення на всіх етапах діяльності з тим, щоб будь яка наступна виборча кампанія була для неї успішною. Хоча таке інформування може і не мати мети спонукати виборців голосувати «за» цього суб'єкта на виборах, а спрямоване на просту обізнаність громадян щодо певної політичної партії чи її окремих представників чи їх позиції з суспільно важливих, актуальних питань національного державотворення.

Третій аспект, який характеризує політичну рекламу є суб'єкти її здійснення. Якщо суб'єктами передвиборної агітації є окремі виборці та кандидати у народні депутати і партії, що висунули кандидатів у народні депутати, то політичну рекламу, на наш погляд, можуть замовити та здійснювати будь-які політичні партії, окремі їх представники, політики. Таким чином, вагомим критерієм розподілу цих двох понять є суб'єкти здійснення.

Четвертий аспект розуміння політичної реклами полягає у тому, що характерною її особливістю є те, що вона розміщується або поширюється за допомогою рекламних засобів. Однак ні Закон України «Про вибори народних депутатів», ні Закон України «Про вибори Президента України», ні Закон України «Про місцеві вибори» не оперують поняттям «рекламні засоби».

Таке визначення дає тільки Закон України «Про рекламу», згідно з ст. 1 якого «рекламні засоби – засоби, що використовуються для доведення реклами до її споживача». В цій же статті зазначається, що «реклама - інформація про особу чи товар, розповсюджена в будь-якій формі та в будь-який спосіб і призначена сформувати або підтримати обізнаність споживачів реклами та їх інтерес щодо таких особи чи товару».

Виходячи з такого підходу ми вважаємо, що вітчизняний законодавець дещо нелогічно підійшов до законодавчого регулювання політичної реклами, обравши підхід відповідно до якого передвиборна агітація та політична реклама змішуються між собою і остання відноситься до форм здійснення передвиборної агітації.

Ми поділяємо думку тих науковців, які розглядають політичну рекламу як один з різновидів реклами в цілому і яка має підпадати під регулювання Закону України «Про рекламу». За такого підходу значно легше визначити правову природу та врегулювати зміст політичної реклами. Це сприятиме консолідації усіх положень щодо регулювання політичної реклами в одному нормативно-правовому акті, що усуватиме ризики виникнення колізій норм виборчого та рекламного законодавства, сприятиме єдності та передбачуваності правозастосування. Такий підхід дозволить поширити на політичну рекламу принципи реклами, загальні вимоги до змісту, а також вимоги до ідентифікації реклами, які закріплені в законі «Про рекламу» і, як наслідок, успішно боротися з прихованою та недобросовісною політичною рекламою, яку часто використовують при проведенні передвиборної компанії.

На наш погляд, це більш правильний підхід щодо законодавчого регулювання політичної реклами, аніж позиція окремих політиків та науковців, які пропонують повністю відмовитися від використання терміну «політичної реклами».

Вперше такий варіант був запропонований народним депутатом А. Шевченком, який у проекті Закону України «Про внесення змін та доповнень до деяких законів України щодо передвиборної агітації та висвітлення виборчого процесу у засобах масової інформації» (реєстраційний номер 2764, від 11.07.2008 р.) пропонував залишити тільки термін «передвиборна агітація» [6].

Закріплення в ст. 1 Закону України «Про рекламу» поняття політичної реклами свідчитиме про зміну правової природи та призначення цього правового явища. Хоча при цьому потребує уточнення тої дефініції, яка сьогодні дається у профільних виборчих законах України. На наш погляд, **політична реклама має розглядатися як інформація про політичну партію чи окремих політиків загальнонаціонального або місцевого рівнів, розповсюджена в будь-якій формі та в будь-який спосіб, що має на меті прямо або опосередковано привернути увагу до суб'єктів політичного процесу, сформувати або підтримати обізнаність громадян про них та спрямувати політичну поведінку громадян на підтримку таких суб'єктів політичного процесу у суспільному житті, зокрема, під час виборів (референдумів).**

В Законі України «Про рекламу» можна продублювати з певними уточненнями положення, які сьогодні даються у профільних виборчих законах, що до політичної реклами належить також використання символіки або логотипів партій, а так само повідомлення про підтримку партією або окремими політиками, кандидатами до представницьких органів державної влади, місцевого самоврядування видовищних чи інших публічних заходів або привернення уваги до участі у таких заходах партії чи певного політика, кандидата до представницького органу публічної влади. Реклама друкованих видань (газет, журналів, книг), інших товарів та послуг з використанням прізвищ чи зображень (портретів) політиків, кандидатів, назв чи символіки партій також є політичною рекламою.

Наша позиція щодо такого законодавчого врегулювання політичної реклами ґрунтується ще й на тому, що дуже часто перед початком виборчої кампанії ми бачимо так звану соціальну рекламу, яка цілком може підпадати під розуміння політичної реклами. В Законі України «Про рекламу» соціальна реклама трактується як «інформація будь-якого виду, розповсюджена в будь-якій формі, яка спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку» (ст. 1).

Щодо поняття соціальної реклами, то воно потребує уточнення, щоб вона не використовувалася з політичною метою. На наш погляд, для цього ст. 1 Закону України «Про рекламу», яка дає трактування соціальної реклами, слід доповнити словами: чи привернути увагу до суб'єктів політичного процесу в Україні та спрямувати політичну поведінку громадян на підтримку певних суб'єктів політичного процесу у суспільному житті під час виборів (референдумів). Таким чином ст. 1 Закону України «Про рекламу» в цій частині отримає редакцію: **«соціальна реклама – інформація будь-якого виду, розповсюджена в будь-якій формі, яка спрямована на досягнення суспільно корисних цілей, популяризацію загальнолюдських цінностей і розповсюдження якої не має на меті отримання прибутку чи привернути увагу до суб'єктів політичного процесу в Україні та спрямувати політичну поведінку громадян на підтримку певних суб'єктів політичного процесу у суспільному житті під час виборів (референдумів)».**

Таке уточнення матиме наслідком чітке розуміння соціальної реклами та недопущення використання політичної реклами в якості соціальної з усіма її перевагами.

На політичну рекламу повинні розповсюджуватися загальні вимоги щодо реклами. Сама політична реклама має відповідати встановленим ст. 7 Закону України «Про рекламу» принципам: законності, точності, достовірності, використання форм та засобів, які не завдають споживачеві реклами шкоди.

Законодавче врегулювання політичної реклами таким чином сприятиме чіткому унормуванню її розуміння, недопустимості зловживань при її використанні, встановленню чітких механізмів реагування контролюючих органів на порушення вимог про рекламу.

Що стосується останнього, то слід сказати, що Закон України «Про рекламу» достатньо детально регулює систему органів, які мають право здійснювати контроль за дотриманням законодавства про рекламу та механізм притягнення до відповідальності порушників рекламного законодавства.

Таким чином вилучення положення про політичну рекламу з профільного виборчого законодавства та врегулювання цього правового явища на рівні Закону України «Про рекламу», на наш погляд, має супроводжуватися:

- 1) внесенням доповнень до ст. 1 Закону України «Про рекламу» через запровадження дефініції політичної реклами;
- 2) уточненням у ст. 1 Закону України «Про рекламу» дефініції соціальної реклами;
- 3) визначенням в Законі України «Про рекламу» особливостей поширення політичної реклами в період передвиборної агітації;
- 4) визначенням в Законі України «Про рекламу» механізму оплати політичної реклами, яка повинна мати особливості у порівнянні з комерційною, а також у період передвиборної агітації.

Висновки. Отже, нами визначено критерії розмежування політичної реклами та передвиборної агітації, удосконалено визначення політичної та соціальної реклами, запропоновано зміни до Закону України «Про рекламу» щодо політичної та соціальної реклами, визначення в Законі України «Про рекламу» особливостей поширення політичної реклами в період передвиборної агітації.

Список використаних джерел

1. Шевченко Т. С. Правове регулювання передвиборної агітації у засобах масової інформації: сучасний стан та перспективи вдосконалення. *Наукові записки НаУКМА. Юридичні науки*. 2012. Т. 129. С. 92-97.
2. Про вибори народних депутатів України: Закон України :Верховна Рада України від 17 листопада 2011 року № 4061-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>.

3. Діяльність засобів масової інформації в період виборчої кампанії – 2015. *Посібник для представників засобів масової інформації* / упоряд. І. П. Федоренко, Л. Л. Панкратова. Київ. 2015. 39 с.

4. Савков А.П. Сучасна роль засобів масової інформації у виборчому процесі України. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2010. № 2. С. 103-108.

5. Шевченко Т.С. Перспективи вдосконалення правового інституту передвиборної агітації у засобах масової інформації. *Вибори та демократія : наук.-просвітницький правничий журн.* 2006. № 1 (7). С. 65.

6. Проект Закону України «Про внесення зміни та доповнень до деяких законів України щодо передвиборної агітації та висвітлення виборчого процесу у засобах масової інформації» (реєстраційний номер 2764, від 11.07.2008 р.).

References

1. Shevchenko, T. C. (2012). Pravove rehuliuвання peredvybornoї ahitatsii u zasobakh masovoi informatsii: suchasnyi stan ta perspektyvy vdoskonalennia [Legal regulation of election campaigning in mass media: current state and prospects for improvement]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Yurydychni nauky*, 129, 92-97. (in Ukrainian)

2. On the election of the People's Deputies of Ukraine: Law of Ukraine № 4061-VI (2011, November 17). Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4061-17>. (in Ukrainian)

3. Fedorenko, I. P., Pankratova, L. L. (Comps.). (2015). *Dialnist zasobiv masovoi informatsii v period vyborchoi kampanii – 2015* [Activities of the mass media during the election campaign period – 2015]. Kyiv. (in Ukrainian)

4. Savkov, A.P. (2010). *Suchasna rol zasobiv masovoi informatsii u vyborchomu protsesi Ukrainy* [The contemporary role of mass media in the electoral process of Ukraine]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2, 103-108. (in Ukrainian)

5. Shevchenko, T.S. (2006). *Perspektyvy vdoskonalennia pravovoho instytutu peredvybornoї ahitatsii u zasobakh masovoi informatsii* [Prospects for improvement of the legal institute of election campaigning in mass media]. *Vybory ta demokratiia : nauk.-prosvitnytskyi pravnychi zhurn*, 1 (7), 65. (in Ukrainian)

6. On amendments and supplements to some laws of Ukraine on election campaigning and coverage of the electoral process in the media: Draft law reiestratsiinyi nomer 2764 (2008, July 11). (in Ukrainian)

Надійшла до редакції 19 листопада 2019 р.

УДК 342.571

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.112-119

«ОСНОВИ ДЕРЖАВНОГО УСТРОЮ ГАЛИЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ» В КОНТЕКСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ

Сворак Степан Дмитрович,

доктор історичних наук, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри теорії та
історії держави і права Навчально-наукового Юридичного інституту ДВНЗ «Прикарпатський
національний університет імені Василя Стефаника»,

вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, 76018,

e-mail: profesor_ssd_@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4077-7183>

Мета. Метою роботи є аналіз змісту та правової природи конституційного проекту «Основи державного устрою Галицької Республіки» розробленого представниками ЗУНР і представлено у квітні 1921 р. на розгляд держав Антанти. **Методика.** Методологічною основою дослідження стало поєднання принципів та методів наукового пізнання. Для об'єктивності дослідження, використано комплекс загальнонаукових, спеціально-юридичних, спеціально-історичних та філософських методів наукового пізнання, зокрема історико-правового, компаративіського, спеціально-юридичного та інших, що дозволило систематизувати наративну базу і сформулювати відповідні висновки та узагальнення. **Результати.** У процесі дослідження визначено значний вплив європейського досвіду національного державотворення на відображення прав і свобод людини у вітчизняному законодавстві. Здійснено порівняльний аналіз проекту «Основи державного устрою Галицької Республіки» та Декларації прав людини і громадянина 1789 р. Встановлено, що розроблений українськими правниками проект продемонстрував ставлення міжнародної спільноти до українського питання. Цей правовий акт є глибоко демократичними, справедливими та гуманними, у якому закріплені загальнолюдські цінності, де людина, її права і свободи являються найвищою соціальною цінністю. **Наукова новизна.** Робота поглиблює українські історико-правові дослідження у сфері становлення національної системи конституціоналізму та еволюції політико-правової думки першої половини ХХ ст. Аргументовано доведено, що в умовах сучасного реформування Конституції України, правникам варто звернутися як до європейських джерел конституційного права так і до уже відомих нам проектів конституційного устрою України, напрацьованих творцями Західноукраїнської Народної Республіки, які до сьогодні не втратили своєї актуальності. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані у подальших історико-правових дослідженнях, підготовці спецкурсів.

Ключові слова: конституційний проект; «Основи державного устрою Галицької Республіки»; ЗУНР; Декларація прав людини та громадянина.

Stepan Svorak

Doctor of Historical Sciences, Doctor of Legal Sciences, Professor, Professor of the Department of Theory and History of State and Law at the Law Institute of the Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, vul. Shevchenka, 57, m. Ivano-Frankivsk, 76018,
e-mail: profesor_ssd_@ukr.net

«FUNDAMENTALS OF THE STATE SYSTEM OF THE HALYCH REPUBLIC» IN THE CONTEXT OF THE EUROPEAN CONSTITUTIONALISM

Purpose. The purpose of this work is to analyze the content and legal nature of the constitutional project «Fundamentals of the State System of the Halych Republic», developed by WUNR representatives and submitted to the Entente States in April 1921. **Method.** The methodological basis of the study was the combination of principles and methods of scientific knowledge. For objectivity of the research, a set of general scientific, special-legal, special-historical and philosophical methods of scientific knowledge, in particular historical-legal, comparative, special-legal and others, was used, which allowed to systematize the narrative base and formulate relevant conclusions and generalizations. **Results.** In the course of the research the significant influence of the European experience of the national state-building on the reflection of human rights and freedoms in national legislation was determined. A comparative analysis of the project "Fundamentals of the State System of the Halych Republic" and the Declaration of Human and Citizen Rights in 1789 was established. This legal act is deeply democratic, fair and humane, enshrining universal values where human, its rights and freedoms are of the highest social value. **Scientific novelty.** The work deepens Ukrainian historical and legal studies in the field of the formation of the national system of constitutionalism and the evolution of political and legal thought of the first half of the twentieth century. It is argued that in the conditions of modern reforming of the Constitution of Ukraine, lawyers should refer both to European sources of constitutional law and to projects already known to us by the constitution of Ukraine, created by the creators of the Western Ukrainian People's Republic, who have not lost their relevance to date. **Practical importance.** The results of the study can be used in further historical and legal studies, preparation of special courses.

Key words: constitutional project, «Fundamentals of the Government of the Galician Republic», WUNR, Declaration of Human and Citizen's Rights.

Постановка проблеми. У наш час, дослідження проблем становлення української державності набуває все більшої актуальності, адже це дає змогу вивчити та проаналізувати процес розвитку різноманітних державних і правових інститутів, та на підставі отриманих досліджень сформулювати обґрунтовані висновки та пропозиції для використання у науковій та практичній діяльності. Звернення до національного історичного досвіду в сфері правотворення є необхідною ланкою для встановлення пріоритетів подальшого розвитку української правової системи. Право і система законодавства Західноукраїнської Народної Республіки, вже в ті часи, характеризувалися демократичністю та високим рівнем юридичної техніки. Особливий інтерес викликає конституційний проект «Основи державного устрою Галицької Республіки», про який йтиметься мова далі.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Протягом багатьох років проблематику прав і свобод людини і громадянина висвітлювали у своїх працях такі науковці, як: В. Н. Денисов, В.І.Світлов, Т. М. Заворотченко, Н. І. Карпачова, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, М. П. Орзіх, В. Ф. Погорілко, Ж. М. Пустовіт, та ін. Проте, поза увагою залишається ціла низка питань щодо походження, закріплення прав людини та основоположних свобод у вітчизняних проектах

конституційних актів та їх відповідності європейським стандартам прав людини, що і становитиме предмет нашого дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування сутності та змісту проекту «Основ державного устрою Галицької Республіки» та Декларації прав людини і громадянина 1789 р., визначення особливостей їх співвідношення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Державне будівництво в ЗУНР відбувалося за складних обставин, що зумовлено необхідністю вирішення цілої низки питань, що стосувались налагодження зовнішньополітичної діяльності новоствореної держави.

Впродовж короткого проміжку часу були встановлені дипломатичні відносини з Австрією, Німеччиною, Чехословаччиною, Угорщиною, Югославією, Італією, Ватиканом, США, Канадою, Бразилією. Однак встановлення дипломатичних контактів не могло гарантувати державного суверенітету, оскільки європейські кордони після завершення Першої світової війни формувалися в ході Паризької мирної конференції. Саме у столиці Франції та її передмісті впродовж 1919-1920 рр. було укладено ряд міжнародно-правових договорів між країнами переможцями та переможеними [1, с. 15]

Як відомо, 30 квітня 1921 р. вступив у силу Ризький договір підписаний між Польщею та Росією, який остаточно перекреслював плани галицьких українців на відновлення суверенної держави. Уряду ЗУНР довелось докласти чималих зусиль для напрацювання оптимальної конституційної регламентації найбільш важливих суспільних відносин – і уже до початку квітня 1921 р. на розгляд держав Антанти був представлений проект «Основи державного устрою Галицької Республіки» (далі – Проект) [2].

«Основи державного устрою Галицької Республіки» – проект конституційного акту, основним засадничим принципом якого стала ідея звільнення Східної Галичини від польської окупації та визнання незалежності краю.

У його розробці приймали участь відомі галицькі дипломати, які підготували серію матеріалів, де аргументували не лише політичні, а й економічні права та підстави для проголошення незалежної держави на теренах Східної Галичини [3, с. 55]. Одним з найвидатніших авторів був Кость Левицький, уродженець міста Тисмениця, один із найвизначніших політичних діячів Галичини кінця 19 – першої половини 20 століття. Патріотичні устремління щодо втілення державотворчих ідей привели його до активної участі у вирішенні політико-правових питань Західноукраїнської Народної Республіки.

Формування першого національного, багатопартійного уряду на чолі з К. Левицьким задекларувало проникнення на українські землі передових європейських політичних традицій і цінностей. Ці події яскраво формулюють два моменти: по-перше, це стосувалося збереженню значної частини нормативних актів та управлінських структур; по-друге, спостерігалось прагнення сповідувати демократичні засади державотворення [3, с. 116]. Його перу належали перші законопроекти про основи державного устрою, військову, грошову, земельну та інші реформи, серед яких і був конституційний проект, про який зазначено вище. К. Левицький, зосередившись на політичному житті Галичини, першочерговий акцент робить на моральному забезпеченні населення краю, на їх права та свободи. Це знаходить своє відображення у розділі V Проекту під назвою «Загальні права горожан держави».

Загалом, проект «Основ державного устрою Галицької Республіки» являв собою конституційний проект, що складався з 12 розділів та перехідних положень, що загалом вміщували 42 статті (артикули). Розділи мали назву: «Державна суверенність», «Державна територія», «Державні народности», «Форма правління», «Загальні права горожан», «Державна рада», «Президент Держави», «Державна міністерія», «Національні права», «Судівництво», «Адміністрація», «Оружна сила». Проект був досить об'ємним і, мабуть, найдемократичнішим

серед тогочасних європейських конституцій. Основним принципом цього проекту був принцип народовладдя, оскільки саме жителям країни належали суверенні права держави [1, с. 16]

Слід зазначити, що проект «Основи Державного устрою Галицької Республіки», у значній мірі, складено з урахуванням європейського досвіду національного державотворення, зокрема, Декларації прав людини і громадянина (далі – Декларація) [4], прийнятого постановою Французьких Національних зборів 26 серпня 1789. У цьому документі знайшло відображення право на гідність французького народу. Саме воно включає в себе сукупність прав людини, національний суверенітет і принцип самовизначення народу. Гідність республіки звеличує прагнення до ідеалу свободи, рівності і демократичного розвитку.

Подібні положення можна знайти у проекті «Основ державного устрою Галицької Республіки», який містить низку вартих уваги конституційно правових положень, у тому числі у сфері правового статусу особи, зокрема у тій його частині, яка присвячена «Загальним правам горожан держави».

Відтак, конституційний проект у п. 2 артикулу 5 гарантував рівність «горожан супроти держави і її законів», у п. 6 забороняв «всьяке обмеження особистої свободи горожан», зазначав про недопустимість «невільництва та примусової роботи або данини», у п. 7 наголошував на «праві свободи і супокою у власній хаті» та передбачав, що «домашні ревізії через державні органи можливі лиш в случаях предвиджених в законах».

Аналогічні положення містяться у Декларації, зокрема стаття 2 закріплює право на опір пригніченню та називає його серед найважливіших прав на свободу, власність і безпеку. Здійснення природних прав кожної людини має лише ті межі, які забезпечують іншим членам суспільства користування тими ж правами. Ці межі можуть бути встановлені тільки законом (ст. 4 Декларації). Закон має право забороняти лише діяння, що шкодять суспільству. Все, що не заборонено законом, то дозволено; ніхто не може бути примушений до виконання того, що не встановлено законом (ст. 5 Декларації). Ніхто не може бути звинувачений, затриманий або ув'язнений інакше як у випадках, визначених законом, і при дотриманні процедури, визначеній законом. Закон повинен встановлювати лише строго і безперечно необхідні покарання, і ніхто не може бути покараний інакше як в силу закону, прийнятого і оприлюдненого до вчинення проступку і застосованого в установленому порядку (ст. 8 Декларації).

Окрім цього, автори Проекту у п. 4 вказують на «свобідне право побуту і розпорядження своїм майном». А в ст. 17 Декларації зазначено, що «так як власність є недоторканим і священним правом, то ніхто не може бути позбавлений її інакше як у разі встановленої законом безсумнівної суспільної необхідності та за умови справедливості і попереднього відшкодування».

Проект у п. 8 гарантує «тайну листів і прочих переписок», яка могла бути порушена державними органами лише у разі «правного заарештування або домашньої ревізії; в часі війни або на підставі судового приказу...» Декларація прав людини і громадянина характеризується схожим розумінням цього права – «вільне повідомлення іншим власних думок є одне з дорогоцінних прав людини; Тому кожен громадянин може вільно висловлюватися, писати, друкувати, несучи відповідальність за зловживання цією свободою у випадках, встановлених законом» (ст. 11 Декларації).

«Право горожан улаждувати збори та засновувати товариства» (п. 9 Проекту), «право прилюдно висказувати свої гадки та погляди за поміччю: слова, письма, друку, чи представлення в образах», (п. 10 п. Проекту) «право свободи віросповідання» (п. 11 Проекту) також знаходить своє відображення у Декларації, де записано, що ніхто не може бути гнобити за його погляди, навіть релігійні, якщо їх прояв чи не порушує громадського порядку, встановленого законом. Вільне повідомлення іншим думок і думок є одне з дорогоцінних прав людини. (ст. 10 Декларації) .

До того ж, артикул 6 розділу VI «Державна рада» вказував, що законодавчу владу у Галицькій Республіці виконує весь її народ через обрання Державної Ради Галицької Республіки, на підставі загального «без різниці пола, рівного, безпосереднього, тайного і пропорціонального виборчого права» [5, с. 18] У свою чергу, ст. 6 Декларації зазначає, що закон є виразом загальної волі. Всі громадяни мають право брати участь особисто або через своїх представників у створенні закону. Закон повинен бути однаковим для всіх, захищає він або карає. Всі громадяни рівні перед законом, і тому все в рівній мірі допускаються на всі публічні посади, місця або посади відповідно до своїх здібностей і без будь-яких відмінностей, крім обумовлених їх чеснотами і талантами. А також ст. 3 Декларації, де записано, що джерелом всякого суверенітету є, по суті, нація; і ніяка сукупність осіб, ніяка окрема особа не можуть здійснювати владу, яка явно не виходила б від нації.

Окрім цього, автори досконало знали і звертались і до законодавства Австро-Угорщини, зокрема до конституційного акту, що безпосередньо стосувався гарантій прав людини – «Конституційний закон про загальні права громадян» (далі – Конституційний закон), котрий був схвалений 21 грудня 1867 р. на розвиток австро-угорської угоди. Цей закон є складовою, так званої, «грудневої конституції» (Dezemberverfassung), яка діяла в Австрії, в тому числі в Галичині і Буковині, до жовтня 1918 р., що, звичайно, не могло не позначитись на змісті конституційного проекту «Основи державного устрою Галицької Республіки». Однак після проголошення Першої Австрійської Республіки 12 листопада 1918 року, Конституційний закон був надалі включений у законодавство Австрії та є чинним дотепер. Він забезпечує систему гарантованих прав та свобод громадян Австрії і, органічно взаємодіючи з Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, являє собою один з конституційних законів сучасної Республіки Австрія. Зважаючи на те, що даний конституційний акт був основою для «Основ», і те, що він є чинним і до сьогодні, важливим є порівняння їх положень.

У Конституційному законі декларується, що «всі громадяни рівні перед законом» (стаття 2). Натомість у «Основах» в п. 2 арт. 5 проголошується рівність не тільки перед законом, але й перед державою. На нашу думку, це свідчить про намагання законодавця не лише урівняти всіх громадян у правах, але й забезпечити рівні можливості щодо реалізації своїх конституційних прав, зокрема у відносинах з органами державної влади.

У статті 3 Конституційного закону забезпечується вільний доступ громадян до публічної служби. У п. 3 арт. 5 «Основ» відповідно вказано, що «державні уряди приступні всім громадянам держави». Дане положення відображається і сьогодні у Конституції України, де у ст. 38 вказано, що громадяни мають право брати участь у управлінні державними справами. Загалом, дане положення є логічним відповідно для республіканського державного устрою, адже з латини «res publica» перекладається як «справа народу», отже кожен громадянин повинен мати право управління державою.

У п. 5 арт. 5 «Основ» гарантується право вільного вибору професії і відповідного професійного навчання. Схоже положення знаходимо у ст. 18 Конституційного закону. Окрім цього, за формулюванням п. 6 арт. 5 «Основ» кожному гарантується особиста свобода, що передбачає і свободу пересування, задекларовану у ст. 5 Конституційного закону.

Цікавим є також положення цих актів, які стосуються права на недоторканість житла громадян. Обмеження даного права можливе лише у випадках, передбачених законом. У обох актах закріплене право на таємницю кореспонденції, вільне вираження своїх поглядів, думок. Преса не може бути обмежена у своїй діяльності, за винятком обмежень, встановлених законом.

Грунтовно у «Основах» висвітлено право громадян на свободу совісті і віросповідання. Зокрема у даному акті, як і в Конституційному законі, вказано, що обсяг прав і свобод людини не може залежати від обраного нею віросповідання. Також у обох актах присутній припис, що

віросповідання не може бути причиною для невиконання обов'язків громадянами перед державою (зокрема військовий обов'язок). Звідси можна зробити висновок, що вже на початку 20 століття українському праву був відомий принцип єдності прав і обов'язків, за котрим кожному праву кореспондує відповідний обов'язок (свобода віросповідання не звільняє від військової служби). Також у обох актах наголошується на тому, що жоден громадянин не може бути примусово повернутий до жодного віросповідання. Своє відображення у цих актах знайшло і положення про самоврядність релігійних організацій, їхнє право керувати своїми внутрішніми справами.

Великий вплив Конституційного закону на «Основи» простежується і в питанні права на освіту. В обох нормативно-правових актах простежується положення про свободу науки та її вчення. Кожен громадянин має право засновувати навчальні та виховні заклади. Серед спільного також є свобода громадян у здійсненні «домашньої науки». Натомість тільки у «Основах» закріплене положення, що наука в народних школах є обов'язковою. Тобто тут вже можна прослідкувати вплив соціальних факторів на конституційні норми, тобто започаткування соціально-культурних прав людини, що було характерно для європейського законодавства на початку 20 століття. Окрім цього, відповідно до ст. 53 Конституції України, повна загальна середня освіта є обов'язковою. Тому в цьому аспекті прослідковується певний історичний зв'язок між даними нормативними приписами [6].

До того ж, подібні норми знаходять своє відображення у Конституції Швейцарської Конфедерації від 29 травня 1874 року (дана редакція мала юридичну силу до 1999 року), а саме – «Всі швейцарці рівні перед законом. У Швейцарії не існує ні відносин підданства, ні привілеїв – місцевих, за народженням, особистих або фамільних. Закон вживає заходів до забезпечення рівності, зокрема, в сімейній області, в освіті і в праці» (Стаття 4), «Конфедерація гарантує кантонам їхню територію, їх суверенітет, їх конституції, свободу і права народу, конституційні права громадян, а також права і повноваження, які народ надав владі» (Стаття 5). В статтях, що стосуються прав та свобод швейцарців можна знайти подібні положення до Конституційного закону та «Основ». Зокрема, ст. 47 гарантує свободу пересування; ст. 49, 50 забезпечують свободу совісті та віросповідання; ст. 55 гарантує свободу преси; ст. 56 передбачає право громадян на об'єднання у організації, спілки. Також у ст. 18 передбачається військовий обов'язок для всіх громадян [7].

Білль про права 1689 – акт англійського парламенту про обмеження прав короля також містить передумови забезпечення гарантій прав людини: свобода від штрафів та конфіскацій майна без рішення суду: «Всякі пожалування і обіцянки з сум, очікуваних від штрафів та конфіскацій, до засудження незаконні і недійсні»; свобода виборів до парламенту (в той час лише для заможних громадян) від втручання короля: «Вибори членів парламенту повинні бути вільні»; свобода слова, дебатів і актів: «У Парламенті не повинна бути утискувана або оспорювана в будь-якому суді або місці, окрім Парламенту» [8].

Поряд із цим, новелами «Основ державного устрою Галицької Республіки» є встановлена заборона рабства та примусової праці (п. 6), гарантування права на освіту (п. 12), а також детальна регламентація свободи віросповідання (п. 11), де зазначається про недопустимість будь-яких форм дискримінації та обмеження прав чи обов'язків особи на підставі віросповідання [5, с. 22].

Звичайно, кожен з названих документів характеризується специфічним відображенням прав і свобод людини, наявні очевидні відмінності в способі їх закріплення, їх кількості та змісту. Але, без сумніву, усі вони відтворюють головний принцип, що лежить в основі конституційного регулювання суспільної життєдіяльності – повагу до гідності особи, народу і держави. А відтак, раціональне використання зарубіжного законодавства, надало змогу синтезувати найкращі здобутки національної та європейської правової думки.

Висновки. Таким чином, Проект «Основ державного устрою Галицької Республіки» представляє собою один із багатьох конституційних проект розроблених за період функціонування ЗУНР, який було представлено міжнародному співтовариству – Найвищій Раді та Лізі Націй. Не зважаючи на те, що воно не мало жодних практичних юридичних наслідків проект продемонстрував ставлення міжнародної спільноти до українського питання. Цей правовий акт є глибоко демократичними, справедливими та гуманними, у якому закріплені загальнолюдські цінності, де людина, її права і свободи являються найвищою соціальною цінністю.

Розробляючи сьогодні нові закони та зміни до Конституції України, правникам варто звернутися як до європейських джерел конституційного права так і до уже відомих нам проектів конституційного устрою України, напрацьованих творцями Західноукраїнської Народної Республіки, які до сьогодні не втратили своєї актуальності. Адже не можна не погодитись зі словами І. Лисяка-Рудницького про те, що «Галичина 1918–19 років – єдиний в новітній історії приклад українського державного правопорядку» [9].

Список використаних джерел

1. Луцький М. І. «Проект основ державного устрою ЗУНР»: правовий зміст та перспективи реалізації. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького: Журнал. Серія Право.* 2017, №4(16), С. 15-19
2. Проект статуту «Основи державного устрою Галицької Республіки». Листопад 1918 р. ЦДІАЛ України, ф. 462, оп. 1, спр. 216, арк. 1-2
3. Луцький М. І. Право і система законодавства Західно-Української Народної Республіки: дис. д-ра. юрид. наук. Київ, 2016. 418 с.
4. Декларація прав людини і громадянина (1789). *Нова історія в документах і матеріалах.* за ред. М. М. Лукіна і В. М. Даліна. Вип. І. К. : Наука, 1935. 328 с.
5. Медвідь А. Щодо закріплення прав людини та основоположних свобод у проектах конституції Західноукраїнської народної республіки. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України.* 2016. №2. С. 16-23.
6. Конституційний закон про основні права громадян. URL: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000006>.
7. Федеральна конституція Швейцарії. URL: <http://www.verfassungen.ch/verf74-i.htm>
8. Палант Б. Білль про права (практика застосування). Харків : Право, 2018. 264 с.
9. Лисяк-Рудницький І. Вклад Галичини в українські визвольні змагання. Історичні есе : у 2 т. К., 1994. Т. 2. С. 5–6.

References

1. Lutskyi M. I. (2017) «*Proekt osnov derzhavnogo ustroiu ZUNR*»: pravovyi zmist ta perspektyvy realizatsii [«Project of the basis of state organization of ZUNR»: legal content and prospects for implementation]. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu prava imeni Korolia Danyla Halytskoho: Zhurnal. Seriya Pravo*, 4(16), 15-19. (in Ukrainian).
2. *Proekt statutu «Osnovy derzhavnogo ustroiu Halytskoi Respubliky»* [Draft Statute "Fundamentals of the State System of the Galician Republic"]. Lystopad 1918 r. (in Ukrainian).
3. Lutskyi M. I. (2016) *Pravo i systema zakonodavstva Zakhidno-Ukrainskoi Narodnoi Respubliky* [Law and system of legislation of the Western Ukrainian People's Republic], Kyiv. (in Ukrainian).
4. Lukin, M. M., Dalin, V. (Ed). (1935). *M. Deklaratsiia prav liudyny i hromadianyna (1789)* [Declaration of Human and Citizen's Rights]. *Nova istoriia v dokumentakh i materialakh*. Vyp. I. K. (in Ukrainian).
5. Medvid, A. (2016) *Shchodo zakriplennia prav liudyny ta osnovopolozhnykh svobod u proektakh*

konstytutsii Zakhidnoukraiynskoi narodnoi respubliky [Concerning the Fixing of Human Rights and Fundamental Freedoms in the Draft Constitutions of the Western Ukrainian People's Republic]. *Naukovi zapysky Instytutu zakonodavstva Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 2, 16-23. (in Ukrainian).

6. *Kontytutsiinyi zakon pro osnovni prava hromadian* [Constitutional Law on Fundamental Rights of Citizens]. Retrieved from: <https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10000006>. (in Ukrainian)

7. *Federalna konstytutsiia Shveitsarii* [The Swiss Federal Constitution]. Retrieved from: <http://www.verfassungen.ch/verf74-i.htm>. (in Ukrainian).

8. Palant B. (2018) *Bill pro prava (praktyka zastosuvannia)* [Bill of Rights (Application Practice)]. Kharkiv. (in Ukrainian).

9. Lysiak-Rudnytskyi I. (1994) *Vklad Halychyny v ukrainski vyzvolni zmahannia. Istorychni ese* : [Galicia's contribution to Ukrainian liberation competitions. Historical essays]. (Vol. 2). K. (in Ukrainian).

Надійшла до редакції 25 жовтня 2019 р.

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, СІМЕЙНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС.
ТРУДОВЕ ПРАВО. ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.1

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.120-126

ОСНОВНІ ЗАСАДИ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ

Вівчарук Діана Павлівна,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри цивільного права і процесу

Університет Короля Данила, м. Івано-Франківськ, вул. Є. Коновальця, 35, 76018, Україна,

e-mail: diana.vivcharuk@iful.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1215-4042>

Мета. Метою дослідження є розробка теоретичних положень щодо правового регулювання відносин, які виникають внаслідок застосування принципів цивільного права в Україні. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні **методи** наукового пізнання: термінологічний, функціональний, системно-структурний, логіко- нормативний. **Результати:** В процесі дослідження визнано, що принципи цивільного права – це такі засадничі ідеї цивільного права, які визначають зміст і спрямованість його норм та характеризуються системністю, взаємоузгодженістю, загальнообов'язковістю, універсальністю, стабільністю, предметною визначеністю, загальнозначущістю й регулятивністю. **Наукова новизна.** Дана стаття є системним спеціальним дослідженням, у якому розглядаються проблеми правового регулювання принципів цивільного права в Україні. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності.

Ключові слова: принципи, принципи права, принципи цивільного права.

Diana Vivcharuk

PhD, Associated Professor at the department of civil law and process, King Danylo University,

Ivano-Frankivsk, E. Konovaltsya Street, 35, 76018, Ukraine,

e-mail: diana.vivcharuk@iful.edu.ua

BASIC FUNDAMENTALS OF CIVIL LAW AND THEIR IMPORTANCE

Purpose. The purpose of the article is the regulation of relations on the principles of civil law.

Methodology. The methodology includes a comprehensive analysis and a synthesis of available scientific and theoretical information. It includes the formulation of relevant conclusions and recommendations. Such **methods** of scientific knowledge were used: terminological, functional, systemic-structural, logical-normative. **Results:** it was determined, that principles of civil law – an ideas of the civil law, that characterized by systematic, versatile, more stable, more regulated. **Originality.** An article is the special research that explores the problems of civil law in Ukraine. **Practical significance.** The results of the research can be used in legislation and law-enforcement activities.

Key words: principles, law principles, principles of civil law.

Постановка проблеми. Призначення принципів права полягає в тому, що вони забезпечують однакове формулювання норм права, а також їхній вплив на суспільні відносини у формі правового регулювання й інших форм правового впливу, визначають шляхи вдосконалення правових норм, виступаючи як провідні ідеї для законодавця. За умови їх закріплення в нормативно-правових актах принципи права забезпечують єдність процесів створення права, його реалізації і охорони. Принципи права є критерієм оцінки права і методологічною основою його подальшого вдосконалення.

Однак, система принципів не може бути незмінною й аморфною. Вона динамічно реагує на зміни в законодавстві, які, у свою чергу, зумовлені політичними та економічними змінами у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Загальнотеоретичні аспекти поняття принципів права були предметом дослідження в працях С. С. Алексєєва, А. Ю. Олійника, О. О. Підпригори, А. І. Колодія, В. В. Копейчикова, О. Ф. Скакун, Л. С. Явича та багато інших.

Постановка завдання. Незважаючи на наявність певних наукових праць, в яких досліджуються принципи права, в них не приділена достатня увага принципам цивільного права. Вказане вище свідчить про актуальність теми дослідження та зумовило її вибір. Метою дослідження є розробка теоретичних положень щодо правового регулювання відносин, які виникають внаслідок застосування принципів цивільного права в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. З прийняттям Цивільного кодексу України у 2003 році дослідження питань функцій, методів, принципів цивільного права набуло нового поштовху, як на рівні загальних засад цивільно-правового регулювання, так і окремих досліджень безпосередньо конкретних питань. Принципи права постійно привертають на себе увагу вчених, які займаються проблемами теорії права. Перехід України до ринкової економіки, інтеграція її у світове товариство економічно розвинених країн вимагають приведення національного законодавства до рівня світових стандартів.

Термін «принцип» походить від латинського слова «*principium*», яке означає начало, основа. Водночас, принцип – це те, що лежить в основі певної теорії науки, внутрішнє переконання людини, основне правило поведінки [1, с. 560].

За В. І. Далем, слово «принцип» означає наукове чи моральне начало, основу, правило, від якого не відступають [2, с. 387].

Під час визначення поняття принципів права науковці вживають такі категорії, як вихідні теоретичні положення, основні, керівні засади (ідеї), загальні нормативно-керівні положення, провідні засади тощо. Багато категорій є однорідними. Тому принципи – це загальні, керівні (основні, головні, відправні, вихідні теоретичні, загальні нормативно-керівні, спрямовуючі) положення.

У ході визначення поняття принципів права можна виділити дві концепції, які сформувались у правовій доктрині. Згідно з першою концепцією, що побудована на теорії позитивізму, принципи права – це ідеї, нормативно-керівні положення того чи іншого виду людської діяльності, які конкретизуються в змісті правових норм та об'єктивно зумовлені матеріальними умовами існування суспільства.

Згідно з другою концепцією, під принципами права розуміють керівні ідеї, об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги, які ставлять до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів та

визначають зміст і спрямованість правового регулювання, відображають найважливіші закономірності соціально-економічної формації.

На сучасному етапі розвитку суспільства в умовах ринку науковці пропонують новий підхід до визначення поняття принципів права, враховуючи ідеї природного права, як засади, що лежать в основі права та визначають його сутність і зміст. Усі ці протиріччя у визначенні поняття принципів права намагався усунути А. М. Колодій [3].

З огляду на всі напрацювання, які були зроблені науковцями як у теорії права, так і в галузевих юридичних науках, визначимо ознаки принципів права. Зокрема, А. М. Колодій зауважує, що для рабовласницького типу характерний принцип рівності власників-товаровиробників і нерівність між вільним населенням та рабами. Принцип теологічного світогляду є визначальним в епоху феодального ладу. А головний принцип буржуазного права – свобода й рівність, суверенітет народу, приватна власність [3, с. 15]. Поділяють цю думку і В. А. Козлов, К. Є. Ліванцев, акцентуючи увагу на тому, що принципи всіх суспільних явищ є історичними [4].

Поряд з ідеологічним характером принципів права науковці як радянського періоду, так і сучасності указують на їх об'єктивну зумовленість [5]. Поділяючи ідею позитивізму виникнення права, вищезазначені вчені зауважують, що принципи права існують реально й об'єктивно, виступаючи як явища ідеологічного характеру, існують у самому праві та зумовлені економічним і соціально-політичним устроєм суспільства, особливостями функціонування політичної системи [6, с. 103].

У науковій літературі як ознаку принципів права вчені вказують на їх регулятивний характер. Так, В. М. Семенов та багато інших науковців пояснювали це тим, що принципи права – це продукт свідомості й волі людей, які містять певні веління, приписи, правила поведінки, що реалізуються в життя суспільством і державою та регулюють стільки, скільки регулює саме право [7, с. 12].

Принципи права повинні бути не тільки взаємоузгодженими між собою, а й з іншими елементами правового регулювання. Відповідно до принципів права формується система права. І тому взаємоузгодженість елементів правового регулювання забезпечує цілеспрямовану дію всієї системи права. Ми погоджуємось із тим, що принципи права мають перебувати в системі та бути узгодженими як між собою, так і з іншими елементами системи права.

Принципи цивільного права виконують дві функції. Перша – вираження основних ідей галузі права, що зумовлюють напрямок її розвитку, основні вимоги до розробки та прийняття нормативних актів, їх застосування у правозастосовчій практиці, та поведінці учасників цивільних правовідносин. Принципи відображають реальний стан суспільних відносин, як об'єктивних за своєю природою. В принципах відображається не тільки соціально-економічна основа, але й загальнолюдські цінності. О.С. Йоффе наполягав, що принципи цивільного права виражають природу держави [8].

Друга функція принципів цивільного права проявляється у безпосередньому регулюванні суспільних відносин. Так відповідно ч.2 ст. 8 ЦК при неможливості використати аналогію закону для регулювання цивільних відносин вони регулюються відповідно до загальних засад цивільного законодавства (аналогія права). Оскільки деякі з засад цивільного права та принципи пересікаються у своїй змістовній частині то вони застосовуються для регулювання цивільних правовідносин без спеціального нормативного оформлення.

Норми права є мінливими та приймаються для врегулювання відносин, які існують у суспільстві, а принципи права довготривалі, що свідчить про їх стабільність. Для засадничих ідей права характерна їхня предметна визначеність. До ознак принципів права, необхідно віднести

системність та взаємоузгодженість, загальнообов'язковість, універсальність, стабільність, предметну визначеність, загальнозначущість, регулятивність.

Принципи цивільного права формуються, що цілком зрозуміло, не ізольовано, а під впливом загальних принципів усієї правової системи держави. Останнім часом значний внесок у дослідження даної проблеми зробила і українська юридична наука. Так, у спеціальній монографічній праці "Принципи права України" А. М. Колодій дійшов висновку, що принципи права – це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності і підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відзначаються універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю, відповідають об'єктивній необхідності побудови і зміцнення певного суспільного ладу. Це визначення, хоч і переобтяжене ускладненою термінологією, за своєю сутністю в основному відображає ті ж ознаки правових принципів [3, с. 27].

В. В. Копейчиков вважає, що принципи права – це закріплені у праві вихідні нормативно-керівні положення, що характеризують його зміст, основи, зазначені в ньому закономірності суспільного життя [9, с. 114].

У сучасній юридичній літературі визнають принципи демократизму, законності, гуманізму, рівності всіх перед законом, взаємної відповідальності держави та особи тощо. Розрізняють також загальноправові, міжгалузеві, галузеві принципи та принципи інститутів права.

Принципи права як керівні юридичні вимоги відображають їх особливості та специфіку юридичного права, мають нормативний, регулятивний характер, визначають і скеровують правомірну поведінку людей. У теорії права існують різні класифікації принципів права. Наприклад, їх поділяють на загальнолюдські, конкретно-історичні, галузеві, міжгалузеві та принципи інститутів права [9, с. 115].

Загальнолюдські принципи права характеризують як юридичні засади, ідеали чи основи, що зумовлені певним рівнем всесвітнього розвитку цивілізації, втілюють у собі найкращі, прогресивні здобутки правової історії людства, визнані міжнародними нормами права.

Конкретно-історичні принципи права визначають як основні засади, що відображають специфіку права певної держави у певних соціальних умовах. До них відносять, наприклад, такі: принцип демократизму, принцип законності, принцип гуманізму, принцип рівності всіх перед законом, принцип взаємної відповідальності держави та особи.

Галузеві й міжгалузеві принципи характеризуються тим, що охоплюють лише одну чи кілька галузей права певної держави. До них, зокрема, відносять принцип гласності судочинства і принцип повної матеріальної відповідальності, принцип індивідуального покарання чи стягнення тощо.

Відповідно до сутності поняття правових принципів у юридичній літературі активно досліджувалося питання про їх конкретні прояви, види. Загалом сформувалася концепція про поділ усіх правових принципів на **загальносоціальні**, обумовлені економічною системою, та **юридичні**, які в свою чергу поділяються на **загальноправові**, які формуються найбільш рельєфно у конституційних нормах, і **галузево-правові**, які виражаються у правових нормах окремих галузей права та інших правових підсистем [10, с. 27].

Так, С. С. Алексєєв до загальноправових принципів, зокрема, відносить: юридичну рівність, правосудний захист суб'єктивних прав, відповідальність за винну протиправну поведінку [6, с. 99].

У цивілістичній науці сформульовано свої галузеві принципи та погляди на їх сутність. Незважаючи на велику кількість визначень поняття принципів цивільного права, воно може бути

узагальнено і зведено до такого: **принципи цивільного права** становлять основоположні (корінні, відправні, визначальні ідеї (засади, риси), втілені чи закладені в законі, відповідно до якого здійснюється правове регулювання цивільно-правових відносин та забезпечується реалізація покладених на цивільне право функцій [10, с. 27].

У юридичній літературі вирізняють співвідношення принципів цивільного права, які в цивільному законодавстві, на відміну від цивільно-процесуального права, безпосередньо не визначалися. Наприклад, серед таких принципів називаються: 1) юридична рівність суб'єктів цивільного права; свобода підприємницької діяльності; свобода договору; свобода особистості; закріплення в нормах цивільного права новітніх досягнень світової юридичної думки і загально визначених положень, напрацьованих світовим співтовариством; 2) свобода особистості; всебічна охорона власності; юридична рівність суб'єктів цивільних правовідносин; свобода підприємницької діяльності, свобода договору; 3) юридична рівність учасників цивільних правовідносин перед законом; забезпечення правової охорони власності незалежно від її форм і видів; свобода договору; свобода особистості; повага прав і інтересів інших осіб, моралі суспільства [10, с. 27].

У Цивільному кодексі України передбачено загальні принципи цивільного законодавства, а саме: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя фізичної особи; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, передбачених виключно законом; свобода договору; свобода підприємництва; судова захист будь-якого цивільного права у разі його порушення; справедливості, добросовісності, розумності (ст. 3) [11].

Крім того, до принципів цивільного права належить принцип юридичної рівності суб'єктів цивільного правовідношення перед законом, що міститься в ст. 1 ЦК України [11].

Як зазначає Я. М. Шевченко, принцип неприпустимості позбавлення права власності, крім випадків, встановлених законом, виражає непорушність права власності. Непорушність права власності полягає в тому, що рівно допускається існування і власності приватної, і власності публічної. Крім того, всі види власності мають рівний режим і рівно перебувають під охороною права і держави [12, с. 15].

Одним із найбільш вагомих є принцип свободи договору. Сторони на власний розсуд у межах закону вирішують питання укладення договору та його змісту, керуючись при цьому вимогами справедливості, добросовісності та розумності.

В юридичній літературі наріжним принципом цивільного права називають принцип свободи особистості. Свобода особистості – це, перш за все, свобода індивідуалізації людини, утвердження поваги до її честі і гідності, свобода її підприємницької діяльності.

На думку О. В. Дзери, наявність законодавчого визначення принципів не є перешкодою до виявлення у цивільному праві й інших правових принципів. Зокрема, досить важливе значення у цивільно-правовому регулюванні мають: юридична рівність учасників цивільних правовідносин перед законом; непорушність права власності та рівність усіх її форм; свобода не лише договору, а й усіх інших можливих угод (правочинів); здійснення цивільних прав за своєю волею і на власний розсуд; застосування цивільно-правової відповідальності за винну та протиправну поведінку (бездіяльність), за винятками, передбаченими законом, без приниження честі, гідності, інших особистих суб'єктивних прав порушника [10, с. 28].

Висновки. Принципи права відіграють роль фундаменту та конструкції не лише права як сукупності існуючих норм, й а виступає базисом правотворчої діяльності, тобто діяльності зі створення юридичних норм, та реалізації юридичних норм суб'єктами права в реальних суспільних відносинах. Так чи інакше, у кожній правовій, демократичній, соціально орієнтованій державі мають закріплюватися такі юридичні принципи правового регулювання, які повинні відображати та закріплювати соціально-економічні засади в державі і загальнолюдські

гуманістичні цінності, які далеко не завжди мають своє безпосереднє формальне закріплення у правових нормах.

Принципи цивільного права тісно пов'язані з предметом і метою регулювання цивільно-правових відносин. Вони мають визначальне значення при застосуванні цивільно-правових норм. Вивчення принципів цивільного права має важливе теоретичне та практичне значення, оскільки вони не лише визначають зміст цивільно-правових норм, але й досить широко використовуються у правозастосовчій практиці.

Список використаних джерел

1. Мельничук О.С. Словник іншомовних слів. К.: 1974. 745 с.
2. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка. М.: Гос. изд-во иностр. и нац. слов., 1955. 678 с.
3. Колодій А. М. Принципи права України. К.: Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
4. Козлов В. А., Ливанцев К. Е., Денисов Ю. А. Теория государства и права: учебник. Ленинград: Из-во Ленинград. у-та, 1982. 456 с.
5. Смирнов О. В. Соотношение норм и принципов в советском праве. *Советское государство и право*. 1977. № 2. с. 11-15.
6. Алексеев С. С. Проблемы теории права: курс лекцій в 2-х т. Свердловск: Свердловский юрид. Ин-т, 1972. Т. 1. 256 с.
7. Шемшученко Ю. М. Бурчак Ф.Г. Цветков В.В. Міжнародно-правові аспекти Конституції України. К.: Ін Юре, 1997. 112 с.
8. Иоффе О. С. Правоотношение по советскому гражданскому праву / Избранные труды по гражданскому праву: Из истории цивилистической мысли. Гражданские правоотношения. Критика теории "хозяйственного права". 2-е изд. М.: Статут, 2000 782 с.
9. Правознавство: підручник / Берлач А.І., Карпенко Д.О., Ковальський В.С., Колодій А.М., Олійник А.Ю., Підпригора О.О., Копейчиков В.В. К.: Юрінком Інтер, 2007. 752 с.
10. Дзера О. В., Боброва Д. В., Довгерт А. С. Цивільне право України: підручник: у 2-х кн. К.: Юрінком Інтер, 2002. Кн. 1. 720 с.
11. Цивільний кодекс України: за станом на 16.01.2003 р. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2003. С. 344
12. Шевченко Я. М. Цивільне право України: Академічний курс: підруч.: у 2 т. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2004. Т. 1. Загальна частина. 520 с.

References

1. Melnychuk, O.S. (1974). *Slovnnyk inshomovnykh sliv* [Dictionary of foreign words edited]. K. (in Ukrainian)
2. Dahl, V.I. (1955). *Tolkovyy slovar zhivogo velikorusskogo yazyka* [The intelligent dictionary of the living Great Russian language]. M.: Gos. foreign publisher. and nat. words. (in Ukrainian)
3. Kolodiy, A.M. (1998). *Pryntsypy prava Ukrainy* [Principles of Law of Ukraine]. K: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
4. Kozlov, V.A., Livantsev, K.E. & Denisov, Y. A. (1982). *Teoriya gosudarstva i prava* [Theory of state and law]. Leningrad: From Leningrad. issue. (in Russian)
5. Smirnov, O.V. (1977). *Sootnoshenie norm i printsipov v sovetskom prave* [The Relationship between Norms and Principles in Soviet Law]. *Sovetskoe gosudarstvo i pravo*, 2, 11-15. (in Russian)
6. Aleekseev, S.S. (1972). *Problemy teorii prava* [Problems of the theory of law]. (Vol. 1). Sverdlovsk: Sverdlovsky jurid. Inst. (in Russian)

7. Shemshuchenko, Yu. M., Burchak, F.G & Tsvetkov, V.V. (1997). *Mizhnarodno-pravovi aspekty Konstytutsii Ukrainy* [International Legal Aspects of the Constitution of Ukraine]. K.: In Yure. (in Ukrainian)
8. Ioffe, O.S. (2000). *Pravootnoshenie po sovetskomu grazhdanskomu pravu* [Legal Relationship in Soviet Civil Law] / Selected Works in Civil Law: From the History of Civilistic Thought. Civil relations. Criticism of the theory of "economic law". M.: Charter. (in Russian)
9. Berlach, A.I., Karpenko, D.O., Kovalsky, V.S., Kolodiy, A.M. Oliynyk, A.Y., & Pidoprigora O.O. (Ed.) (2007). *Pravoznavstvo* [Jurisprudence]. K.: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
10. Dzer, O.V. Bobrova, D.V. Dovgert, A.S. (2002). *Tsyvilne pravo Ukrainy* [Civil Law of Ukraine]. (Vol. 1). K.: Jurinkom Inter. (in Ukrainian)
11. Civil Code of Ukraine: as of 16.01.2003. 2003. (in Ukrainian)
12. Shevchenko Ya. M. (2004). *Tsyvilne pravo Ukrainy* [Civil Law of Ukraine]. (Vol. 1.). K.: Concern "Publishing House" In Yure". (in Ukrainian)

Надійшла до редакції 07 жовтня 2019 р.

УДК 347.952

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.127-134

ЗАСТОСУВАННЯ АСТРЕНТУ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ОКРЕМИХ КРАЇН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ ТА РОСІЇ

Воронько Олексій Олексійович,

аспірант кафедри цивільного права і процесу ПВНЗ Університет Короля Данила, керівник юридичної фірми «АРІО», м. Київ, вул. Панаса Мирного 7, Україна

e-mail: a.voronko@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0994-3710>

Мета. Метою статті є вивчення змісту та порівняльний аналіз механізмів застосування астренту у Франції, країнах Бенілюксу, Німеччині, Італії, Португалії, Росії, а також регулювання його законодавством ЄС. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались принципи об'єктивності та цілісності, а також загальнонаукові, спеціально-юридичні та філософські **методи** наукового пізнання: індукції, дедукції, аналізу, синтезу. Компаративний, функціонально-юридичний. **Результати:** в процесі дослідження встановлено, що астрент є засобом впливу на боржника, щоб він добровільно виконав свої зобов'язання. Цей засіб засновано на ідеї, що перспектива заплатити вищу суму ніж та, що виникла із зобов'язання, має змусити боржника виконати рішення без зволікання. З часом застосування астренту довело свою особливу ефективність при виконанні судових рішень зобов'язального характеру та при реалізації заходів забезпечення позову чи доказів. Астрент є опосередкованим способом виконання судового рішення та виконує функцію впливу чи тиску на зобов'язану сторону з метою забезпечення виконання рішення суду. При цьому, сплата астренту не звільняє боржника від виконання зобов'язання, що підтверджено виконавчим документом. **Наукова новизна.** Проаналізувавши міжнародний досвід аргументовано доцільність застосування в українському цивільному законодавстві процедури астренту. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано у правотворчій та правозастосовній діяльності під час розслідування злочинів, пов'язаних з фінансовими зловживаннями.

Ключові слова: астрент, судові рішення, виконання зобов'язань, боржник, боргові зобов'язання, судове стягнення з боржника.

Oleksii Voronko

postgraduate student of the Department of Civil Law and Process the University of King Danylo,
Head of ARIO Law Firm, Kyiv, ul. Panasa Myrnyi 7, Ukraine

e-mail: a.voronko@ukr.net

APPLICATION OF ASTRENT UNDER THE LEGISLATION OF CERTAIN COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION AND RUSSIA

Purpose. The purpose of the article is to study the content and comparative analysis of the mechanisms for the use of asthma in France, the Benelux countries, Germany, Italy, Portugal, Russia, as well as its regulation by EU legislation. **Method.** The methodology involves a comprehensive analysis

and generalization of available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. The study used the principles of objectivity and integrity, as well as general scientific, special legal and philosophical methods of scientific knowledge: induction, deduction, analysis, synthesis. Comparative, functional and legal. **Results:** The study found that an asthma was a means of influencing a debtor to fulfill his obligations voluntarily. This remedy is based on the idea that the prospect of paying a higher sum than that arising from the obligation should force the debtor to execute the decision without delay. Over time, the use of astringent has proven to be particularly effective in enforcing binding decisions and in taking action to secure a claim or evidence. An asterant is an indirect way of enforcing a judgment and acts as an influence or pressure on the obliged party to enforce the court decision. In this case, the payment of the asthma does not release the debtor from the obligation, which is confirmed by the executive document. **Scientific novelty.** Analyzing the international experience, it is argued that it is advisable to use the astringent procedure in the Ukrainian civil law. **Practical significance.** The results of the study can be used in law-enforcement and law-enforcement activities in the investigation of crimes related to financial misconduct.

Key words: asthma, court decision, performance of obligations, debtor, debt, debt recovery.

Постановка проблеми. У практиці країн Європейського союзу поширеним є застосування астренту (франц. l'astreinte, від лат. adstringere – примус) – способу спонукання до виконання зобов'язань судових рішень. Найчастіше астрент застосовують при вирішенні боргових зобов'язань і судового стягнення з боржника. Серед пострадянських країн, астрент знайшов своє відображення у російському цивільному законодавстві. Для українського законодавства астрент є відносно новим поняття, тому вивчення європейського досвіду де він виник, а також російського де він застосовується на схожій до української правовій системі є актуальним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській науковій літературі вкрай мало досліджень інституту астренту (astreinte). Останнім часом інтерес українських науковців до механізму астренту зростає, зокрема, І.І. Зеленкова та А.С. Зеленов у своїх дослідженнях проблематики виконання судових рішень аналізують можливості застосування інституту астренту в адміністративному судочинстві, В.М. Притуляк – в цивільному процесі. Такі дослідження та обговорення в юридичній спільноті можливості застосування астренту зумовлені, передусім, пошуком шляхів для підвищення рівня виконання судових рішень та аналізом ефективності механізму астренту в країнах ЄС та Росії. Слід відзначити, що така тенденція відображає зростання інтересу до цього правового інституту французького права в світі та особливо в Європі.

Теоретичною основою нашого дослідження стали публікації В.А.Белова, Е.Годеме, В.Грошевої, Д.Давидова, М.Єрохової, Х.Кетца, Дж.Норманда та ін.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення змісту та порівняльний аналіз механізмів застосування астренту у Франції, країнах Бенілюксу, Німеччині, Італії, Португалії, Росії, а також регулювання його законодавством ЄС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «астрент», як механізм виконання судових рішень, застосовується не у всіх країнах Європейського Союзу, навіть у випадку його прямого здійснення. Популярним є застосування поняття «штраф», що є близьким за значенням та функціями. Однак, для уніфікації та виокремлення чіткого змісту механізму виконання судових рішень, на нашу думку, доцільно застосовувати саме термін «астрент».

У Франції категорія «astreinte» була введена «extra legem» в кінці XIX ст. і ґрунтувалась на ідеї компенсації спричинених невиконанням судового рішення збитків. Така концепція позбавляла інститут примусового характеру, оскільки боржник знав, що розмір астренту обмежується розміром завданих збитків. Юридичним підґрунтям виникнення астренту стало право суду приймати обов'язкові до виконання рішення. Впродовж довгого часу цей інститут діяв на рівні

практики, виключно як наслідок «*imperium*» суддів, які на власний розсуд призначали застосування астренту як попередження стосовно боржника, який не хоче виконувати рішення суду. Саме судова практика французьких судів сформувала умови, види і способи застосування астренту і навіть визначила його правову природу [1, с. 208].

Упродовж довгого часу єдиної позиції серед вчених не було. Регулювання на рівні закону також було відсутнє. У Франції, де це поняття виникло, існувало кілька підходів до його розуміння: загроза для боржника додаткових грошових виплат; спосіб покарання; спосіб відшкодування збитків; спосіб виконання рішення.

Одним із перших вчених, який детально зайнявся вивченням інституту астренту, був французький цивіліст початку XX ст. Є. Годеме, який визначив астрент як неологізм, що означає ідею тиску на волю боржника [2, с. 225]. Є. Годеме доводив, що встановлення («присудження») астренту не залежить від відшкодування збитків, спричинених кредитором, воно не має на меті відшкодувати збитки.

Визначальною стала позиція суддів Касаційного суду Франції, який вказав, що астрент не має нічого спільного з відшкодуванням збитків і питання про застосування астрента потрібно вирішувати, враховуючи обсяг вини недобросовісного боржника в невиконанні судового рішення і його можливостей реально виконати це рішення [1, с. 208-210].

Ми погоджуємося з думкою К. Цвайгерт і Х. Кетц, що інститут астренту розроблений французькими судами з метою заповнення пробілів в системі правового регулювання примусового виконання судових рішень про зобов'язання виконати обов'язок в натурі [1, с. 209].

За чинним законодавством Франції регулювання механізму астренту визначено статтями L 131-1 – L131-4 Кодексу процедур цивільного виконання (Code des procédures civiles d'exécution) [3]. Вказані норми визначають наступне:

1) суд може накладати (застосовувати) астрент за власною ініціативою, в т.ч. і відносно виконання рішення іншого суду;

2) розмір астренту не залежить від розміру збитків. Суд бере до уваги ступінь вини і добросовісності боржника, оцінює його дії по виконанню рішення суду;

3) визначено 2 види астренту: тимчасовий і остаточний. Тимчасовий астрент має характер попередження про вид та розмір санкції у випадку невиконання рішення суду. Остаточний астрент стягується судом, якщо буде констатовано невиконання рішення суду з вини боржника. В законодавстві до цієї процедури застосовується термін «ліквідація астренту». Кодекс встановлює, що має бути дотриманий пріоритетний порядок: остаточний астрент може призначатися тільки після оголошення тимчасового астренту;

4) має похідний характер. У разі скасування судового рішення астрент втрачає юридичне значення;

5) відноситься до способів добровільного виконання, не є засобом примусового виконання. Однак, може стягуватися у виконавчому провадженні при ліквідації астренту (присудженні суми остаточного астренту) [3].

Ще однією важливою характеристикою астренту за французьким законодавством є те, що суми астренту стягуються в повному обсязі на користь стягувача в провадженні.

Таким чином, концепція астренту в Франції пройшла еволюційний шлях від різновиду відшкодування збитків до встановленого процесуальним законом превентивно-карального засобу, що має на меті спонукати боржника виконати судові рішення добровільно та без зволікання.

Поруч з Францією інститут астренту також застосовувався в Нідерландах, при цьому до 1932 р. місцеві суди застосовували астрент в умовах відсутності законодавчого регулювання, а з 1932 р. – на підставі прямої норми Цивільного процесуального кодексу. Основна відмінність від

французького астренту полягає в тому, що він застосовується за зверненням стягувача та одразу встановлюється як остаточний. Пізніше, 26 листопада 1973 року, уряди держав Бенілюксу (Бельгія, Нідерланди, Люксембург), уклали конвенцію, що ставила за мету введення в їх законодавство уніфікованих правил застосування особливого судового штрафу (астренту). Єдність тлумачення правил, що стосуються астренту, гарантується «Кодексом судочинства Бенілюксу» [4, р. 327].

В Португалії астрент введений в правову систему країни у 1983 р. змінами до Цивільного кодексу Португалії. За змістом та механізмом застосування, він повторює французьку модель, за винятком способів розподілу сум астренту (сума розподіляється порівну між стягувачем та державою) та ініціатором застосування астренту (тільки за клопотанням сторони) [1, с. 208-210].

В Італії інститут астренту введений у 2009 р. Він також схожий з французьким, однак з такими відмінностями: 1) вужча сфера застосування (тільки до виконання рішень зобов'язального та немайнового характеру); 2) відсутній поділ на тимчасовий та остаточний (немає можливості коригування розміру сум астренту в майбутньому); 3) суд не може застосовувати астрент за власною ініціативою (тільки за клопотанням стягувача).

На даний час в науковому середовищі Італії обговорюється можливість застосування астренту самостійно судом в порядку вжиття заходів забезпечення для виконання рішення [5, р. 10].

У Німеччині передбачено стягнення штрафів за невиконання рішення суду в бюджет. Зокрема, відповідно до параграфу 890 Цивільного процесуального кодексу: «якщо боржник не виконує своє зобов'язання утриматися від вчинення дій чи дотримуватись якогось зобов'язання, він буде, за клопотанням кредитора, присуджений судом першої інстанції до штрафу і, у випадку неможливості стягнення, до позбавлення волі, або до позбавлення волі на строк до 6 місяців. Кожний штраф обмежений розміром 250 000 євро, позбавлення волі – до двох років в сукупності» [6, с. 301]. У Німеччині до такого штрафу застосовується термін «*zwangsgeld*», який не є аналогічним астренту, однак спрямований на виконання тієї ж функції [7, с. 39].

Астрент також застосовується в Великобританії, Польщі, Греції, Іспанії.

Показовим є також досвід Росії при введенні інституту астренту в практику російського судочинства, тому розглянемо його детальніше. Слід відзначити, що формування механізму аналогу французького астрента в РФ відбувалось в декілька етапів та зі значними дискусіями, які не вщухають до тепер. Однозначних позитивних відгуків ідея запровадження інституту астренту не викликала, тривало багато суперечок стосовно правової природи астренту та його застосування в умовах російських реалій та законодавства. Зрештою, пленум Вищого арбітражного суду РФ 4 квітня 2014 р. затвердив Постанову «Про деякі питання стягнення грошових коштів за невиконання судових актів». В цій Постанові арбітражним судам пропонувалось при задоволенні грошових вимог за власною ініціативою присуджувати штрафні проценти на випадок невиконання судового акту, а по негрошових вимогах – на підставі клопотання позивача – штраф у твердій сумі на випадок невиконання акту на користь стягувача [8, с. 35].

Застосування даної Постанови на практиці викликало ще більше дискусій як теоретичного, так і суто практичного та процесуального характеру, наприклад, щодо сплати судового збору за подання клопотання про присудження астренту чи права суду зменшувати розмір астренту, адже його віднесено до категорії неустойки. Зважаючи на це, застосування астренту не набуло широкого розповсюдження. Як наслідок, Верховний Суд РФ скасував вказану Постанову. Нововведенням залишилася норма ст. 308.3 ЦК РФ, що: «Суд за вимогою кредитора вправі присудити на його користь грошову суму (пункт 1 статті 330) на випадок невиконання вказаного судового акту в розмірі, що визначається судом на основі принципів справедливості,

співрозмірності та недопущення отримання вигоди із незаконної чи недобросовісної поведінки (пункт 1 статті 1)» [9].

Аналізуючи цю норму можемо зробити висновки про те, що було закріплено такі основні положення російського аналога астрента:

1) за правовою природою його віднесено до неустойки та визначено, що це є особливий судовий штраф;

2) мета присудження відповідача до особливого судового штрафу – спонукання до виконання і компенсація очікування стягувача;

3) застосовується виключно на основі клопотання позивача, висловленого в позові або поданого в ході судового процесу;

4) суд визначає розмір астренту в резолютивній частині рішення на основі принципів справедливості, співрозмірності і недопущення отримання вигоди від недобросовісної поведінки боржника. При цьому, в результаті присудження астренту виконання судового акту має бути для боржника більш вигідним ніж його невиконання;

6) форма астренту – одноразова сплата визначеної твердої суми або нарахування періодичних платежів за прогресивною шкалою; можливе зменшення розміру астренту у випадку добровільного виконання рішення, однак з прострочкою такого виконання;

7) суд самостійно визначає момент, з якого починає нараховуватись астрент;

8) сума астрента перераховується на користь стягувача.

Бажаних змін в ефективності виконання судових актів це не принесло, зокрема, через те, що поняття судового штрафу в цій статті виражено абстрактно і суперечливо. Так, ст. 308.3 ЦК РФ стосовно правил нарахування суми відсилає до норм ст.330 ЦК РФ, що регулює інститут неустойки, що на думку багатьох російських науковців є не правильно, бо за своєю правовою природою неустойка є способом забезпечення виконання зобов'язань та однин із видів цивільно-правової відповідальності; її розмір визначається законом або договором. Натомість астрент має мати самостійне правове регулювання, оскільки визначається та призначається судом і хоча він спрямований на забезпечення приватного інтересу стягувача, однак при цьому виконує функцію публічно-правового впливу, бо невиконання судового акту свідчить про неповагу до правосуддя та держави загалом.

Застосування астренту також відображено в актах міжнародного права. Так, зокрема, закріплено в Принципах міжнародних комерційних договорів (Принципи УНІДРУА) 1994 р. Україна є членом УНІДРУА (міжнародна незалежна міжурядова організація, основним завданням якої є уніфікація приватного права) з 2006 р. У ст. 7.2.4 Принципів вказано: «Якщо суд зобов'язує сторону здійснити виконання, він також може присудити до сплати штрафу, якщо вона не виконає його рішення. Штраф має бути сплачений потерпілій стороні, якщо інакше не встановлено імперативними нормами права країни, де знаходиться суд. Сплата штрафу потерпілій стороні не виключає вимог про відшкодування збитків» [10].

У відповідності до пункту 3 статті 111 Кодексу європейського договірної права, з метою «спонукати недобросовісного боржника діяти відповідно до судового рішення, що вимагає об'єктивно можливого виконання зобов'язань в натурі, суд вправі накласти на боржника, який не виконує рішення чи виконує його з простроченням, штраф в сумі, що не перевищує трьохкратного розміру вартості предмету зобов'язання» [11, с. 204].

Таким чином, можемо констатувати, що вказані міжнародні правові акти передбачають застосування державами заходів, що забезпечують швидкість і дієвість виконання судових актів, в т.ч. шляхом накладення спеціального особливого штрафу.

У межах даного дослідження ми також звертаємось до джерел права Європейського союзу. Зокрема, розглянемо деякі положення Регламенту (ЄС) №1215/2012 Європейського парламенту і Ради від 12.12.2012 стосовно судової компетенції, визнання і виконання судових рішень в цивільній та торговій сфері. Основною метою даного Регламенту було скасування екзекватури та впровадження реформи, відповідно до якої передбачено, що рішення, винесене в одній державі-члені ЄС, що підлягає до виконання в цій державі, має виконавчу силу в інших державах-членах ЄС без необхідності констатації його виконавчої сили. У ст. 55 даного Регламенту вказано, що «рішення, винесені в одній державі-члені ЄС, в яких міститься присудження до астренту (penalty), виконуються в іншій державі-члені ЄС тільки якщо сума астренту (penalty) була остаточно визначена юрисдикційним органом держави первинної юрисдикції» [12].

Також положення про астрент містить Регламент (ЄС) №44/2001 від 22 грудня 2000 р., який містить конкретне положення, що регламентує транскордонний рух судових рішень, якими передбачено астрент. Стаття 49 вказує, що «іноземне судове рішення, яке передбачає сплату періодичних платежів у вигляді штрафу, має бути виконано в державі-члені ЄС, в якому здійснюється виконання судового рішення, тільки в тому випадку, якщо сума платежів була остаточно визначена судами держави-члена ЄС, судами якої постановлено рішення» [13].

З аналізу вказаних актів констатуємо, що на рівні законодавства ЄС не врегульовано механізм застосування спеціальних судових штрафів (астренту) в чистому вигляді. Регламенти з цього приводу відсилають до національного законодавства країн-членів ЄС.

Висновки. Таким чином, із розглянутих прикладів концепцій астренту і механізмів його застосування, необхідно узагальнити такі основні ознаки астренту: 1) є грошовим стягненням за невиконання судового рішення майнового або немайнового (зобов'язального) характеру; 2) є засобом опосередкованого примусу, що спонукає до добровільного виконання судового рішення боржником; 3) встановлюється судом (за ініціативою суду чи на підставі клопотання сторони); 4) стягнення астренту відбувається саме в результаті невиконання судового рішення, порушення обов'язку, який встановлений актом, а не обов'язку, що виникає з правочину чи делікту; 5) не пов'язаний з відшкодуванням збитків позивача (кредитора, стягувача); 6) стягується на користь кредитора, або ж кредитора і держави (50/50), або повністю на користь держави.

Список використаних джерел

1. Кетц Х., Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: Договор. Неосновательное обогащение. Деликт. В 2-х томах: Перевод с немецкого. Т. 2. М.: Междунар. отношения, 1998. 512 с.
2. Годэмэ Е. Общая теория обязательств. Перевод с французского И. Б. Новицкого. М.: Юрид. изд-во МЮ СССР, 1948. 511 с.
3. Code des procédures civiles d'exécution. URL: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000025024948>.
4. Isnard J. et Normand J. (dir.). Nouveaux droits dans un nouvel espace europeen de justice: Le droit processuel et le droit de l'exécution. EJT, 2002. 554 p.
5. Mauro C. Di et C. Coslin. Le nouveau régime de l'astreinte en droit italien : différences et similitudes avec le régime français. *Procédures*, 2012. P. 10.
6. Грошева В. Обзор развития правового регулирования в европейском и немецком праве в сфере рынка капиталов. *Сборник статей о праве Германии*. 2017. Выпуск № 2. С. 294-313. URL: <https://www.drjv.org/index.php/archiv/events/sbornik-statej-o-prave-germanii-vypusk-2.html>.
7. Давыдов Д. Правовые основы охраны культурного наследия в Германии. *Сборник статей о праве Германии*. 2017. Выпуск № 2. С. 34-46. URL: <https://www.drjv.org/index.php/archiv/events/sbornik-statej-o-prave-germanii-vypusk-2.html>.

8. Ерохова М.А. Комментарий к Постановлению Пленума ВАС РФ от 04.04.2014 № 22 «О некоторых вопросах присуждения взыскателю денежных средств за неисполнение судебного акта». *Вестник ВАС РФ*. 2014. № 6. С. 32-53.

9. Гражданский кодекс РФ. URL: <https://www.zakonrf.info/gk/308.3/>.

10. Принципы международных коммерческих договоров (Принципы УНИДРУА) (1994 год). СПС КонсультантПлюс. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_14121/.

11. Белов В.А. Кодекс европейского договорного права – European Contract Code: общий и сравнительно-правовой комментарий: в 2 кн. М.: Юрайт, 2015. Кн. 1. 308 с.

12. Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. URL: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1215/oj>.

13. Регламент № 44/2001 Совета ЕС о юрисдикции, признании и исполнении судебных решений по гражданским и коммерческим делам** (Брюссель, 22 декабря 2000 года). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a84.

References

1. Ketts, Kh., Tsvaigert, K. (1998). *Vvedenie v sravnitel'noe pravovedenie v sfere chastnogo prava: Dogovor. Neosnovatel'noe obogashchenie. Delikt* [Introduction to Comparative Law in Private Law: The Treaty. Unjust enrichment. Tort]. (Vol. 2.). М.: Mezhdunar. otnosheniya. (in Russian).

2. Godeme, E. (1948). *Obshchaya teoriya obyazatel'stv* [General Theory of Obligations]. М.: Yurid. izd-vo MYu SSSR. (in Russian).

3. Code des procédures civiles d'exécution. Retrived from: <https://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000025024948>.

4. Isnard J. et Normand J. (dir.). (2002). Nouveaux droits dans un nouvel espace europeen de justice: Le droit processuel et le droit de l'execution. EJT.

5. Mauro C. Di et C. Coslin. (2012). Le nouveau régime de l'astreinte en droit italien : différences et similitudes avec le régime français. *Procédures*.

6. Grosheva, V. (2017). *Obzor razvitiya pravovogo regulirovaniya v evropeiskom i nemetskom prave v sfere rynka kapitalov* [Overview of the development of legal regulation in European and German law in the field of capital market]. *Sbornik statei o prave Germanii*, 2, 294-313. Retrived from: <https://www.drjv.org/index.php/archiv/events/sbornik-statej-o-prave-germanii-vypusk-2.html>.

7. Davydov, D. (2017). *Pravovye osnovy okhrany kul'turnogo naslediya v Germanii* [Legal basis for the protection of cultural heritage in Germany]. *Sbornik statei o prave Germanii*, 2, 34-46. Retrived from: <https://www.drjv.org/index.php/archiv/events/sbornik-statej-o-prave-germanii-vypusk-2.html>.

8. Erokhova, M.A. (2014). *Kommentarii k Postanovleniyu Plenuma VAS RF ot 04.04.2014 № 22 «O nekotorykh voprosakh prisuzhdeniya vzyaskatelyu denezhnykh sredstv za neispolnenie sudebnogo akta»* [Commentary on the Resolution of the Plenum of the Supreme Arbitration Court of the Russian Federation of 04.04.2014 No. 22 «On Certain Issues of Awarding the Recoverer Money for Non-Execution of a Judicial Act»]. *Vestnik VAS RF*, 6, 32-53. (in Russian)

9. *Grazhdanskii kodeks RF* [Civil Code of the Russian Federation]. Retrived from: <https://www.zakonrf.info/gk/308.3/>. (in Russian)

10. *Printsipy mezhdunarodnykh kommercheskikh dogovorov (Printsipy UNIDRUA) (1994)* [Principles of International Commercial Contracts (UNIDROIT Principles) (1994)]. *SPS Konsul'tantPlyus* [SPS ConsultantPlus]. Retrived from: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_14121/. (in Russian)

11. Belov, V.A. (2015). *Kodeks evropeiskogo dogovornogo prava – European Contract Code: obshchii i sravnitel'no-pravovoi kommentarii* [European Contract Code: general and comparative legal commentary]. (Vol. 1). M.: Yurait. (in Russian)

12. Regulation (EU) No 1215/2012 of the European Parliament and of the Council of 12 December 2012 on jurisdiction and the recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters. Retrived from: <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2012/1215/oj>.

13. *Reglament № 44/2001 Soveta ES o yurisdiktsii, priznanii i ispolnenii sudebnykh reshenii po grazhdanskim i kommercheskim delam* [EU Council Regulation No. 44/2001 on jurisdiction, recognition and enforcement of judgments in civil and commercial matters]. (Brussels, 2000, December 22). Retrived from: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a84. (in Russian)

Надійшла до редакції 25 листопада 2019 р.

УДК 349.225.6

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.135-141

ПРОБЛЕМИ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ

Гуменюк Тетяна Іванівна,

доктор історичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права

ПВНЗ Університету Короля Данила,

Івано-Франківськ, вул. Є.Коновальця 35, 76018, Україна

e-mail: tetjana.humeniuk@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0724-189X>

Мета. Метою статті виступають проблеми юридичного закріплення та застосування дисциплінарної відповідальності відносно державних службовців. **Методика.** Методика передбачає комплексне дослідження теоретичного та практичного матеріалу з даного питання, а також формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: діалектичний, термінологічний, формально-логічний, системно-функціональний. **Результати.** У процесі дослідження встановлено, що дисциплінарна відповідальність мала наступні особливості: 1) дисциплінарна відповідальність державних службовців є спеціальною дисциплінарною відповідальністю. Її спеціальний характер обумовлений, по-перше, особливою категорією працівників – статусом державного службовця, по-друге – специфікою дисциплінарних стягнень, а по-третє – особливим порядком їх застосування; 2) на даному етапі правового регулювання до державних службовців застосовується один із таких видів дисциплінарного стягнення: зауваження; догана; попередження про неповну службову відповідність; звільнення з посади державної служби. **Наукова новизна.** За результатами дослідження встановлено, що дисциплінарна відповідальність державних службовців на сучасному етапі потребує змін у частині закріплення дисциплінарних стягнень майнового характеру. **Практична значимість.** Результати дослідження може бути використано для удосконалення трудового законодавства України у частині дисциплінарної відповідальності державних службовців.

Ключові слова: відповідальність, юридична відповідальність, дисциплінарна відповідальність, загальна дисциплінарна відповідальність, спеціальна дисциплінарна відповідальність, дисциплінарна відповідальність державних службовців, дисциплінарне стягнення, державна служба.

Tetiana Humeniuk

Doctor of Historical Sciences, Associate Professor, Professor of the Department of Theory and History of State and Law at the King Danylo University,

Ivano-Frankivsk, E. Konovaltsya Street, 35, 76018, Ukraine,

e-mail: tetjana.humeniuk@gmail.com

PROBLEMS OF DISCIPLINARY LIABILITY OF PUBLIC OFFICERS

Purpose. The purpose of the article is to address the problems of the legal consolidation and the application of disciplinary liability against public servants. **Methods.** The methodology involves a

comprehensive study of theoretical and practical material on the subject, as well as the formulation of relevant conclusions and recommendations. During the research the following methods of scientific knowledge were used: dialectical, terminological, formal-logical, system-functional. **Results.** In the course of the research it was established that disciplinary responsibility had the following features: 1) disciplinary responsibility of civil servants is a special disciplinary responsibility. Its special character is due, firstly, to a special category of employees - the status of a civil servant, secondly - to the specifics of disciplinary penalties, and thirdly - to a special order of their application; 2) at this stage of legal regulation, one of the following types of disciplinary action is applied to civil servants: a remark; reprimand; warning of incomplete official compliance; dismissal from civil service **Scientific novelty.** According to the results of the study, it is established that the disciplinary responsibility of civil servants at the present stage requires changes in terms of consolidation of disciplinary penalties of property character. **Practical importance.** The results of the study can be used to improve the labour law of Ukraine in terms of disciplinary responsibility of civil servants.

Key words: liability, legal liability, disciplinary liability, general disciplinary liability, special disciplinary liability, disciplinary liability of public servants, disciplinary action, public service.

Постановка проблеми. Існування держави без державної служби та державного управління неможливе. Як відомо, державна служба як спеціалізована сфера діяльності державних службовців виникає разом з державою як органічна складова останньої. Державна служба та держава йдуть поряд та взаємно обумовлюють одна одну, оскільки «інститут державної служби продовжує і завершує організаційне оформлення державного механізму, а найголовніше – робить цей механізм здатним практично вирішувати будь-які питання галузі державного управління». Дослідники вказують, що держава з'являється на такій стадії розвитку суспільства, коли виникає об'єктивна необхідність політичного регулювання суспільного життя; чинники, які викликали до життя державу, є підставою виникнення і державної служби: остання виникла в силу об'єктивної необхідності для політичної влади мати спеціальний апарат управління, здатний здійснювати державні функції [6].

Ключовими завданнями реформування системи державного управління в Україні на сучасному етапі є підвищення якості державної служби та служби в органах місцевого самоврядування, оптимізація функцій владних інституцій, забезпечення ефективного розподілу повноважень і сфер відповідальності між ними, визначення й посилення загальної управлінської та адміністративної спроможності державного апарату на основі принципів належного врядування та кращого досвіду держав – членів ЄС, перетворення його на ефективний інструмент безперервного і стійкого розвитку України.

Прийнятий Верховною Радою України 10 грудня 2015 року новий спеціальний Закон України «Про державну службу» дещо конкретизує положення службової дисципліни державних службовців, регламентуючи в тому числі: обов'язки керівника державної служби щодо забезпечення службової дисципліни; обов'язки державного службовця щодо додержання службової дисципліни; статус суб'єкта та порядок розгляду дисциплінарних справ; порядок проведення службового розслідування тощо.

Водночас, нормативно-правове забезпечення інституту трудової дисципліни на державній службі перебуває в процесі оформлення та потребує якісної законодавчої регламентації. В ухваленій Кабінетом Міністрів України Стратегії реформування державного управління України на 2016-2020 роки передбачено, що «основні проблеми державної служби в Україні пов'язані з недотриманням принципів прийняття на державну службу на основі здобутків, політичної нейтральності, відкритості та прозорості в роботі державних службовців, що супроводжується слабкою дисципліною, відповідальністю та незбалансованими процедурами» [4, с. 97].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематику юридичної відповідальності в цілому та дисциплінарної відповідальності зокрема у тій чи іншій мірі досліджували Т. Алфьорова, С. Белікова, О. Горбач, А. Комзюк, А. Неселевська та ряд інших науковців.

Проте поза належною увагою дослідників залишено дисциплінарну відповідальність державних службовців на сучасному етапі правового регулювання.

Постановка завдання. З урахуванням існуючої проблеми, а також ступеня її дослідження метою даної статті виступають проблеми юридичного закріплення та застосування дисциплінарної відповідальності відносно державних службовців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дисциплінарна відповідальність, як вид юридичної відповідальності, має певні особливості стосовно державних службовців. Притягнення до цього виду відповідальності має місце у разі, якщо державний службовець не виконує або неналежним чином виконує свої посадові обов'язки, визначені вказаним Законом та іншими нормативно-правовими актами у сфері державної служби, посадовою інструкцією, а також вчиняє порушення правил етичної поведінки та інші порушення службової дисципліни. Визначено підстави для притягнення державного службовця до дисциплінарної відповідальності. Ними є вчинення дисциплінарного проступку. Дисциплінарними проступками вважаються:

- 1) порушення Присяги державного службовця;
- 2) порушення правил етичної поведінки державних службовців;
- 3) вияв неповаги до держави, державних символів України, Українського народу;
- 4) дії, що шкодять авторитету державної служби; інші, передбачені Законом.

Перелік є вичерпним, тому визначення інших підстав для притягнення до відповідальності не може визначатися в підзаконних нормативно-правових актах. З іншого боку, деякі підстави є загальними, а їх суть регламентується саме підзаконними актами. Саме тому під час розроблення, наприклад, службової інструкції необхідно враховувати всі вимоги Закону про права і обов'язки державного службовця та його безпосереднього керівника. До державних службовців застосовується один із таких видів дисциплінарного стягнення: 1) зауваження; 2) догана; 3) попередження про неповну службову відповідність; 4) звільнення з посади державної служби. По суті, санкції не є новими та повторюють ті, що застосовувалися згідно із Законом України «Про державну службу» (в редакції 1993 р.).

Варто зазначити, що тут потребує особливої уваги європейський досвід. Наприклад, дисциплінарними стягненнями відповідно до швейцарського законодавства є: догана; штраф у сумі до 500 франків; зняття пільг на проїзд; тимчасове відсторонення від роботи у разі зниження окладу або позбавлення посадового окладу; зниження посадового окладу; зниження або позбавлення чергового підвищення посадового окладу; переведення на тимчасову роботу; відсторонення від займаної посади [4, с. 98]. Примітно, що перелік містить багато заходів економічного характеру.

Досить детально регламентовано повноваження суб'єктів, уповноважених ініціювати дисциплінарні провадження та застосовувати дисциплінарні стягнення, а також сам механізм притягнення до відповідальності. Законодавством України передбачено 2 суб'єкти, які уповноважені ініціювати дисциплінарні провадження та застосовувати дисциплінарні стягнення залежно від обставин справи. Це дисциплінарні комісії та суб'єкт призначення. Зазначені норми відповідають досвіду більшості європейських країн, де існують дисциплінарні комісії та керівники державної служби.

Однак варто звернути увагу, що подеколи суб'єктами призначення дисциплінарних стягнень можуть бути безпосередні керівники. Наприклад, у Великій Британії таким суб'єктом можуть бути посадові особи за вищим рангом, ніж зацікавлені особи, які беруть участь у

дисциплінарному провадженні. Одним із суб'єктів призначення дисциплінарного стягнення у Норвегії є безпосередній керівник, яким може бути застосоване попередження (усне або письмове) [4, с. 99].

Статус членів Кабінету Міністрів України визначається Конституцією України та законами України. Член Кабінету Міністрів України може бути притягнутий до дисциплінарної відповідальності в порядку, передбаченому лише Законом України «Про Кабінет Міністрів України». Прем'єр-міністр України має одноособово надавати доручення щодо порушення дисциплінарного провадження стосовно міністрів та застосовувати до таких осіб дисциплінарні стягнення. Норми, що урегульовували би питання саме порядку, в Законі відсутні. Отже, правові механізми дисциплінарної відповідальності членів Кабінету Міністрів України законом не визначені. Підставами притягнення судді до дисциплінарної відповідальності є: умисне або внаслідок недбалості незаконна відмова в доступі до правосуддя або інше істотне порушення норм процесуального права під час здійснення правосуддя; допущення суддею поведінки, що порочить звання судді або підриває авторитет правосуддя; інші підстави [5, с. 79].

Суб'єктом дисциплінарного провадження щодо судді є Дисциплінарні палати Вищої ради правосуддя, які є колегіальним, незалежним конституційним органом державної влади та суддівського врядування, який діє в Україні на постійній основі для забезпечення незалежності судової влади, додержання норм Конституції і законів України, а також професійної етики в діяльності суддів і прокурорів [5, с. 79]. Дисциплінарне провадження включає: попереднє вивчення та перевірку дисциплінарної скарги; відкриття дисциплінарної справи; розгляд дисциплінарної скарги та ухвалення рішення про притягнення або відмову в притягненні судді до дисциплінарної відповідальності. Дисциплінарне провадження здійснюється в розумний строк. Розгляд дисциплінарної справи відбувається у відкритому засіданні Дисциплінарної палати, в якому беруть участь суддя, скаржник, їхні представники.

За результатами розгляду дисциплінарної справи Дисциплінарна палата ухвалює рішення про притягнення до дисциплінарної відповідальності судді або про відмову у притягненні до дисциплінарної відповідальності судді [5, с. 79]. Дисциплінарне стягнення до судді застосовується не пізніше трьох років із дня вчинення проступку без урахування часу тимчасової непрацездатності або перебування судді у відпустці чи здійснення відповідного дисциплінарного провадження. Інформація про притягнення судді до дисциплінарної відповідальності оприлюднюється на офіційному веб-сайті Вищої ради правосуддя та на веб-сайті суду, в якому працює суддя. Ця інформація повинна містити дані про суддю, якого притягнуто до дисциплінарної відповідальності, про накладене дисциплінарне стягнення та копію рішення органу, що здійснює дисциплінарне провадження щодо суддів, про накладення такого стягнення.

Право оскаржити рішення Дисциплінарної палати в дисциплінарній справі до Вищої ради правосуддя має суддя, щодо якого ухвалено відповідне рішення. Така скарга на рішення Дисциплінарної палати може бути подана виключно до Вищої ради правосуддя, а не до суду, як зазвичай відбувається у правозастосовній практиці. Суддя може оскаржити рішення Вищої ради правосуддя, ухвалене за результатами розгляду скарги на рішення Дисциплінарної палати, або в суді Рішення Вищою радою правосуддя може бути скасоване виключно за наявності конкретних, передбачених законом підстав процесуального характеру [5, с. 79].

Аналіз змін, внесених до деяких законів України щодо окремих питань проходження державної служби Законом України від 09 листопада 2017 року № 2190-VIII, стосовно порядку дисциплінарної відповідальності міністрів свідчить про відсутність законодавчих підстав для прийняття відповідного рішення Урядом щодо їх притягнення до такої відповідальності та накладення дисциплінарного стягнення. Стосовно Першого віце-прем'єр-міністра України, віце-прем'єр-міністрів відсутній як порядок застосування дисциплінарного стягнення, так і взагалі

законна можливість притягнення їх до дисциплінарної відповідальності. Зазначене питання потребує виключно законодавчого врегулювання та відповідних змін до Закону України «Про Кабінет Міністрів України».

Аналіз порядку застосування дисциплінарних стягнень стосовно суддів виглядає простим та зрозумілим. Також він містить деякі особливості, які можуть бути застосовані в дисциплінарних провадженнях стосовно державних службовців. Наприклад, розміщення на офіційному веб-сайті інформації про: особу державного службовця, в разі накладення на нього дисциплінарного стягнення, та рішення суб'єкта призначення щодо виду застосовуваного дисциплінарного стягнення. Також залежно від тяжкості вчиненого дисциплінарного проступку державним службовцем строк давності може бути збільшений з 6 місяців до 3-х років [5, с. 79].

Відповідно до законодавства Польщі, дисциплінарними стягненнями є: зауваження, догана, позбавлення можливості підвищення службового ступеня (на строк до 2 років), зменшення основного окладу на 25 % (на строк не більше шести місяців), пониження у посаді, звільнення з посади державної служби. Відповідно до Федерального дисциплінарного статуту Німеччини до державних службовців можуть бути застосовані такі види дисциплінарних стягнень: догана, штраф, пониження в посаді, скорочення заробітної плати, звільнення з посади. Дисциплінарними заходами щодо державних службовців, які вийшли на пенсію, є: зменшення пенсії, позбавлення пенсії [3, с. 70].

У позитивному праві підстава дисциплінарної відповідальності формалізована по-різному. В межах загальної дисциплінарної відповідальності яскраво виражена концепція загального делікту: визначено загальний склад дисциплінарного правопорушення — «порушення трудової дисципліни» (ч. 1 ст. 147 КЗпП України) [Кодекс законів про працю України від 10.12.1971 р.] та склади дисциплінарних правопорушень, які допускають застосування дисциплінарного стягнення у вигляді звільнення (пункти 3, 4, 7, 8 ст. 40, п. 1 ст. 41 КЗпП України; п. 22 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику розгляду судами трудових спорів» [1, с. 9].

Знанали змін формулювання деяких підстав дисциплінарного звільнення:

1) змінився критерій систематичності невиконання або неналежного виконання працівником трудових обов'язків без поважних причин. Проект ТК України пропонує систематичним вважати невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків працівником, до якого щонайменше двічі протягом року застосовувалося дисциплінарне стягнення та на день порушення ці стягнення не знято. Вважаємо таку зміну в цілому позитивною. Водночас викликає занепокоєння вказівка на те, що «на день порушення ці стягнення не знято». Із тексту статті не можна однозначно встановити, вимагається для звільнення за цією підставою наявність двох чи одного з двох попередніх незнятих стягнень. Незрозуміло також, чи можливо застосувати звільнення, якщо працівник протягом року мав більше двох стягнень, частина з яких на момент вчинення останнього проступку була знята;

2) запроваджено можливість дисциплінарного звільнення за грубі порушення норм з охорони праці (п. 5 ч. 1 ст. 92 проекту ТК України [1, с. 9].

В Законі України «Про державну службу» надано вичерпний перелік підстав застосування дисциплінарного звільнення. Ст. 65 Закону України «Про державну службу» визначає поняття дисциплінарного проступку, його об'єктивну та суб'єктивну сторони, оскільки лише наявність дисциплінарного проступку є підставою для притягнення особи до дисциплінарної відповідальності. При накладенні на державного службовця дисциплінарного стягнення необхідно конкретизувати допущене ним порушення з урахуванням ступеню вини, характеру і тяжкості дисциплінарного проступку [2, с. 37].

Відповідно до ч. 1 ст. 65 цього Закону підставою застосування дисциплінарного звільнення є вчинення державним службовцем дисциплінарного проступку, зазначеного в ч. 2 ст. 65 цього Закону. Таким чином, 9 із 14 проступків, встановлених ч. 2 ст. 65 Закону України «Про державну службу», можуть бути підставою дисциплінарного звільнення, з них за 8 проступків можливе дисциплінарне звільнення за одиничний проступок, і ще за один проступок можливе звільнення за умови вчинення систематично (повторно протягом року). Виникає закономірне питання щодо можливості дисциплінарного звільнення за незгаданим п. 6 ч. 2 ст. 65 Закону України від 17.11.2011 р. № 4050-VI «Про державну службу» («недотримання правил внутрішнього службового розпорядку»). Якщо буквально тлумачити у взаємозв'язку ст. 65 та ст. 66 Закону України «Про державну службу», можна дійти висновку, що звільнення за друге та наступні порушення державним службовцем правил внутрішнього службового розпорядку є неможливим. Єдиним виходом вбачається застосування до державного службовця, який має дисциплінарне стягнення, дисциплінарного стягнення, що є більш суворим, ніж попереднє. Керуючись цією позицією, за кожне наступне порушення правил внутрішнього службового розпорядку можна застосовувати послідовно зауваження або попередження про неповну службу відповідність. Тобто, керуючись цією нормою, державного службовця не може бути звільнено за четверте або п'яте порушення правил внутрішнього службового розпорядку [1].

Висновки. Таким чином, за результатами дослідження можна зробити наступні висновки і узагальнення:

1) дисциплінарна відповідальність державних службовців є спеціальною дисциплінарною відповідальністю. Її спеціальний характер обумовлений, по-перше, особливою категорією працівників – статусом державного службовця, по-друге – специфікою дисциплінарних стягнень, а по-третє – особливим порядком їх застосування;

2) на даному етапі правового регулювання до державних службовців застосовується один із таких видів дисциплінарного стягнення: зауваження; догана; попередження про неповну службу відповідність; звільнення з посади державної служби.

3) згідно проекту Трудового кодексу, мають відбутися зміни формулювання деяких підстав дисциплінарного звільнення: а) має змінитись критерій систематичності невиконання або неналежного виконання працівником трудових обов'язків без поважних причин. Проект ТК України пропонує систематичним вважати невиконання або неналежне виконання трудових обов'язків працівником, до якого щонайменше двічі протягом року застосовувалося дисциплінарне стягнення та на день порушення ці стягнення не знято. Вважаємо таку зміну в цілому позитивною. Водночас викликає занепокоєння вказівка на те, що «на день порушення ці стягнення не знято». Із тексту статті не можна однозначно встановити, вимагається для звільнення за цією підставою наявність двох чи одного з двох попередніх незнятих стягнень. Незрозуміло також, чи можливо застосувати звільнення, якщо працівник протягом року мав більше двох стягнень, частина з яких на момент вчинення останнього проступку була знята; б) планується запровадження можливості дисциплінарного звільнення за грубі порушення норм з охорони праці.

Список використаних джерел

1. Алфьорова Т. Деякі питання дисциплінарної відповідальності державних службовців. *Публічна служба і адміністративне судочинство: здобутки і виклики: Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5–6 липня 2018 року)*. К.: ВД «Дакор», 2018. С. 8-11.
2. Белікова С. Щодо питання дисциплінарної відповідальності державного виконавця як публічного службовця. *Публічна служба і адміністративне судочинство: здобутки і виклики:*

Збірник матеріалів I Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 5–6 липня 2018 року). К.: ВД «Дакор», 2018. С. 36-39.

3. Неселевська А. А. Зарубіжний досвід правового регулювання дисциплінарної відповідальності державних службовців та напрями його імплементації в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія : Юридичні науки*. 2018. Т. 29(68). № 3. С. 68-73.

4. Неселевська А. А. Проблеми вдосконалення трудової дисципліни через призму реформи державної служби. *Підприємництво, господарство і право*. 2018. № 5. С. 96-101.

5. Неселевська А. А. Порівняльний аналіз порядку застосування дисциплінарних стягнень до державних службовців та деяких інших категорій посадових і службових осіб. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2018. Вип. 1(22). С.77-82.

6. Формування європейської моделі публічної служби в Україні, (2019). URL: <https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ=2019>.

References

1. Alferova, T. (2018). Deiaki pytannia dystsyplinarnoi vidpovidalnosti derzhavnykh sluzhbovtziv [Some issues of the disciplinary liability of public servants]. *Publichna sluzhba i administratyvne sudochynstvo: zdobutky i vyklyky: Zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 5–6 lytnia 2018 roku)*. M.: Publishing House "Dakor", pp. 8-11. (in Ukrainian)

2. Belikova, S. (2018). Shchodo pytannia dystsyplinarnoi vidpovidalnosti derzhavnoho vykonavtsia yak publichnoho sluzhbovtzia [On the issue of disciplinary responsibility of a state executor as a public servant]. *Publichna sluzhba i administratyvne sudochynstvo: zdobutky i vyklyky: Zbirnyk materialiv I Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 5–6 lytnia 2018 roku)*. K.: Publishing House "Dakor", pp. 36-39. (in Ukrainian)

3. Neselevskaya, A. A. (2018). Zarubizhnyi dosvid pravovoho rehuliuвання dystsyplinarnoi vidpovidalnosti derzhavnykh sluzhbovtziv ta napriamy yoho implementatsii v Ukraini [Foreign experience in the legal regulation of the disciplinary responsibility of civil servants and the direction of its implementation in Ukraine]. *Vcheni zapysky Tavriiskoho natsionalnoho universytetu imeni V. I. Vernadskoho. Seriya : Yurydychni nauky*. Vol. 29 (68), 3, 68-73. (in Ukrainian)

4. Neselevskaya, A. A. (2018). Problemy vdoskonalennia trudovoi dystsypliny cherez pryzmu reformy derzhavnoi sluzhby [Problems of improving labor discipline through the prism of public service reform]. *Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo*, 5, 96-101. (in Ukrainian)

5. Neselevskaya, A. A. (2018). Porivnialnyi analiz poriadku zastosuvannia dystsyplinarnykh stiahnen do derzhavnykh sluzhbovtziv ta deiakykh inshykh katehorii posadovykh i sluzhbovykh osib [A comparative analysis of the procedure for applying disciplinary sanctions to public servants and some other categories of officials and officials]. *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk.*, 1 (22), 77-82. (in Ukrainian)

6. Formation of the European model of public service in Ukraine, (2019). Retrieved from: <https://knute.edu.ua/file/NjY4NQ=2019>. (in Ukrainian)

Надійшла до редакції 04 жовтня 2019 р.

УДК 349.6

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.142-150

СУТНІСТЬ ПРАВОВИХ ОБМЕЖЕНЬ В ЕКОЛОГІЧНОМУ ПРАВІ

Мороз Галина Василівна,

кандидат юридичних наук, доцент кафедри трудового, екологічного та аграрного права
навчально-наукового юридичного інституту

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника,

м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 44а, Україна

e-mail: galinamoroz888@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9991-187X>

Мета. Метою роботи є аналіз загальнотеоретичних засад та сутнісних характеристик правових обмежень в екологічному праві; визначення категорії «еколого-правові обмеження», їх змісту, системи та стану нормативно-правового оформлення. **Методика.** Методика полягає у здійсненні комплексного аналізу положень екологічного законодавства і формулювання на цій основі відповідних висновків. Під час дослідження використовувалися такі **методи** наукового пізнання: термінологічний, системно-структурний, порівняльно-правовий, структурно-функціональний. **Результати.** Обґрунтовано об'єктивно зумовлену необхідність безумовного дотримання законодавчо встановлених природоохоронних вимог, заборон і обмежень, ймовірно їх науково-обґрунтоване посилення з метою досягнення екологічно-значимих цілей, орієнтованих на пріоритети сталого розвитку. Обмежувальні механізми розпорошені по нормативно-правових актах різної юридичної сили та навіть різної галузевої приналежності, тому для забезпечення цілісної системи екологічних обмежень доведено необхідність їх систематизації та уніфікації, а також узагальнення досвіду практичного впровадження. На наше переконання, концептуальні засади та загальні сутнісні характеристики публічних екологічних вимог і обмежень повинні знайти своє відображення в майбутньому Екологічному кодексі України. **Наукова новизна.** У процесі дослідження запропоновано авторську дефініцію обмежень в екологічному праві як специфічного галузевого імперативного механізму регулювання відносин у сфері забезпечення екологічної безпеки, що полягає в системному закріпленні імперативних положень екологічного права, а також у встановленні спеціальних правових режимів та механізмів їх застосування і реалізації. **Практична значимість.** Основні висновки можуть бути використані у правотворчій та правозастосовній діяльності, а також у подальших теоретико-правових дослідженнях та в навчальному процесі.

Ключові слова: правові обмеження, система обмежень в екологічному праві, екологічні інтереси, екологічно-значимі цілі, екологічна безпека, екологізація національного законодавства України.

Galyna Moroz,

Candidate of Law Sciences, Associate Professor, Department of Labor, Environmental and Agrarian Law, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University,
Ivano-Frankivs, 44a Shevchenko str., 76018, Ukraine
e-mail: galinamoroz888@gmail.com

THE NATURE OF LEGAL RESTRICTIONS IN ENVIRONMENTAL LAW

Purpose. The article is aimed at analyzing the general theoretical principles and the essential characteristics of legal restrictions in environmental law; defining category of “environmental legal restrictions”, their content, system and the status of the respective legislation. **Methodology.** The methodology consists in carrying out a comprehensive analysis of the provisions of environmental legislation and formulating relevant conclusions on this basis. During the research, the following methods of scientific research were used: terminological, systemic and structural, comparative legal, structural and functional. **Results.** The objectively determined necessity of unconditional adherence to the legally established environmental requirements, prohibitions and restrictions as well as their potential scientifically substantiated enhancement in order to achieve environmentally significant goals oriented towards the priorities of sustainable development is substantiated. Restrictive mechanisms are scattered across statutory and regulatory acts of different legal force and even different branches of law, therefore, the need for their systematization and unification as well as generalization of the experience of their practical implementation in order to establish a comprehensive system of environmental restrictions is discussed. In our opinion, the conceptual basis and general essential characteristics of public environmental requirements and restrictions should be reflected in the future Environmental Code of Ukraine. **Scientific novelty.** In the course of the research, the author defines restrictions in environmental law as a specific sectoral imperative mechanism for regulating relations in the field of environmental safety, which consists in systematically introducing legislation on imperative provisions of environmental law as well as establishing specific legal regimes and mechanisms for their application and implementation. **Practical significance.** The main conclusions can be used in law-making and law-enforcing activities, as well as in further theoretical and legal research and in the educational process.

Key words: legal restrictions, a system of restrictions in environmental law, environmental interests, environmentally significant goals, environmental safety, environmentalization of Ukrainian legislation.

Постановка проблеми. Актуальність питання, що досліджується у статті, зумовлена теоретичним і практичним значенням формування таких правових категорій, як «еколого-правові обмеження», «заходи обмежувального характеру при здійсненні екологічно небезпечної діяльності» тощо, за допомогою яких розширюються наукові уявлення про сутність, зміст і соціальну спрямованість екологічного права, його вплив на вдосконалення сучасного екологічного законодавства та практику його застосування, тлумачення еколого-правових норм, становлення сучасної державної екологічної політики України загалом. В принципі, будь-яка галузь права, як регулятор певного виду відносин, встановлює певні рамки, межі дозволеного, допустимого, належного. Тобто юридичні обмеження - зменшення «вільної» (дозволеної чи допустимої нормами права) поведінки (чи діяльності).

Сучасний рівень розвитку економіки свідчить про обмежені можливості біосфери до саморегуляції і неадекватність зростаючим потребам суспільства. Зрівноважити співіснування цих двох систем без регулюючих впливів з боку людини неможливо. Зміна характеру

природокористування повинна змінити методи керування ним у напрямку сталого розвитку. Доцільність нової парадигми співіснування та взаємодії суспільства і природи зумовлена тим, що використовувана країнами-лідерами модель розвитку вичерпала себе і є загрозою існуванню майбутніх поколінь [1, с. 371]. Одним із механізмів забезпечення оптимального співвідношення екологічних та економічних інтересів суспільства може виступати система екологічних обмежень, вимог, вказівок, заборон тощо, які об'єднуються у вигляді екологічних імперативів, вироблених на основі науково обґрунтованих підходів та доктринальних концепцій в межах екологічного та інших галузей права. Тобто на сьогодні сучасне виробництво повинно функціонувати виключно на основі екологічних законів і закономірностей з урахуванням об'єктивно існуючих меж і обмежень екологічного характеру.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукові дослідження, спрямовані на розробку важливих теоретичних положень про сутність еколого-правових обмежень представлені роботами А.П. Гетьмана, Н.Р. Кобецької, Н.Р. Малишевої, В.В. Костицького, М.В. Красновой, Г.В. Анісімової, М.І. Васильєвої та багатьох інших. Екологічні обмеження в контексті сталого соціально-економічного розвитку досліджуються в працях представників економічних наук (Ю.М.Дерев'янка, І.В. Жигжитова та ін.). Разом з тим, комплексні наукові вчення щодо екологічних обмежень в сучасній еколого-правовій доктрині відсутні.

Постановка завдання. На основі комплексного аналізу законодавства та наукових джерел визначити систему екологічних обмежень як механізму регулювання відносин у сфері взаємодії суспільства та людини з навколишнім природним середовищем з метою досягнення екологічно-значимих цілей; обґрунтувати пропозиції, спрямовані на формування та оновлення сучасного еколого-правового простору, окреме місце в якому повинно бути відведено цілісній системі екологічних вимог, заборон та обмежень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Правове обмеження визначають як правове стримування протизаконного діяння, що створює умови для задоволення інтересів контрsubj'єкта і суспільних інтересів в охороні та захисті; це установлені в праві межі, в рамках яких суб'єкти повинні діяти; виключення певних можливостей у діяльності осіб [2, с. 91]. У найзагальнішому аспекті проблема правових обмежень є проблемою меж свобод людини в суспільстві. Адже свобода кожної людини простягається виключно до тієї межі, від якої починається свобода інших людей [3, с.53].

Відповідно до Конституції України і галузевого законодавства існування правових обмежень є однією з необхідних умов забезпечення прав та інтересів суб'єктів. Юридичній науці та практиці відомі різноманітні способи й методи правообмеження, що можуть установлюватися державою або походити з норм моралі, звичаїв тощо з метою дотримання правопорядку [4, с. 6].

Специфічним галузевим правовим способом регулювання відносин у сфері охорони довкілля та використання природних ресурсів є публічно-правові екологічні обмеження, які включають: природоохоронні заборони та вимоги до господарської діяльності, обмеження суб'єктного складу права власності та обороту природних об'єктів; функціональні та територіальні обмеження використання природних ресурсів, що побудовані на принципах попередження (неспричинення) екологічної шкоди, раціонального, комплексного і цільового природокористування; обтяження природних об'єктів, пов'язані із здійсненням загальнодоступного (загального) природокористування та встановленням публічних сервітутів [5, с. 61-62]. Еколого-правові обмеження можна розглядати у вузькому та широкому значенні: відповідно як синтетичний, такий спосіб правового регулювання, що утворений переважно заборонами і зобов'язаннями, і як родове поняття, що включає власне обмеження, а також обтяження і різноманітні вимоги, які ставляться до суб'єктів екологічних правовідносин та в кінцевому рахунку означають для них обмеження економічної свободи [5, с. 62].

Перш за все, слід зазначати, що головним обмежувальним екологічним фактором є абсолютна обмеженість природних ресурсів, виходячи з їх природної вичерпності та невідновлюваності, що безумовно є причиною дорожчання природних ресурсів та обмеженості доступу до їх використання. По-друге, до екологічних обмежень можна віднести екологічне нормування якості навколишнього середовища, під яким розуміють ступінь відповідності природних і створених людською діяльністю умов потребам людей та інших живих організмів. Протягом багатьох років було розроблено спеціальну систему екологічних нормативів, правил і обмежень, які б гарантували екологічно безпечний стан навколишнього середовища і регламентували використання природних ресурсів. Об'єктом нормування є показники впливу виробничо-господарської діяльності на людину, територіальні природні комплекси та їх компоненти. Система екологічних нормативів включає в себе: нормативи екологічної безпеки, обмежувальні нормативи викидів, скидів і розміщення, нормування вилучення і використання природних ресурсів, еколого-економічні нормативи, природоохоронні технологічні нормативи [6, с.77-78].

Чинники, які впливають на встановлення екологічних обмежень мають об'єктивно-суб'єктивний характер. Об'єктивно запаси природних ресурсів постійно зменшуються, їх якість погіршується, видобуток ускладнюється, тобто головним обмежувальним екологічним фактором є абсолютна обмеженість природних ресурсів, що зумовлено їх природними властивостями [7, с.124]. Суб'єктивно обмеження зумовлені екологічною функцією держави, її регуляторним впливом. А.П. Гетьман у своєму дослідженні сутності екологічної функції держави в контексті сучасних глобалізаційних процесів наголошує на основному її цільовому призначенні - забезпечити науково обґрунтоване співвідношення економічних та екологічних інтересів суспільства для створення механізму реалізації екологічної безпеки, раціонального природокористування, відтворення природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища, забезпечення та захисту конституційних екологічних прав громадян (права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, отримання екологічної інформації, відшкодування екологічної шкоди та ін.) [8, с.149].

Чинне природоохоронне законодавство допускає й навіть прямо включає окремі види негативного впливу на природу в процесі здійснення господарської діяльності та природокористування. Однак здійснення такої діяльності має базуватись на імперативних, обмежувальних засадах. Поняття «екологічний імператив» означає ту межу допустимої активності людини, яку вона не має права переступати за жодних обставин (введено в науковий обіг наприкінці 80-х років М. Мойсєєвим) [9, с. 8]. Екологічний імператив визначають також як обов'язкові, об'єктивно зумовлені принципи екологічної поведінки, напрями, форми і методи господарювання, механізми, інструменти і засоби їх реалізації, що мають обов'язковий характер, використовуються в межах створюваного правового поля та відображають суспільні інтереси [10, с. 273].

Еколого-правові обмеження та вимоги, в тому числі до господарської діяльності, закріплені в нормативно-правових актах різної галузевої приналежності. Так, статтею 6 Господарського кодексу України серед загальних принципів господарювання в Україні проголошено принцип екологічного захисту населення. У ст. 153 Кодексу передбачено обов'язок суб'єктів господарювання здійснювати заходи щодо своєчасного відтворення і запобігання псуванню, забрудненню, засміченню та виснаженню природних ресурсів, не допускати зниження їх якості у процесі господарювання. Зазначені положення мають загальний декларативний характер, не містять механізмів реалізації конкретних екологічних вимог. Саме в рамках

екологічного законодавства деталізуються природоохоронні заборони і вимоги до господарської діяльності.

Негативні впливи на стан довкілля традиційно пов'язують з поняттям екологічно небезпечної діяльності.

Правові аспекти здійснення екологічно небезпечної діяльності в Україні досліджено в дисертаційному дослідженні Л. О. Боднар [11]. Послугуючись концепцією Погрібного О. О. поділу обмежень екологічно небезпечної діяльності на адміністративні й економічні, автор зробив спробу проаналізувати чинне законодавство про екологічно небезпечну діяльність, умовно його систематизувавши за адміністративними й економічними заходами щодо обмеження екологічно небезпечної діяльності. Запропоновано таку систему щодо наявних адміністративних обмежень у здійсненні екологічно небезпечної діяльності: 1) прямі заборони ЕНД; 2) обмеження нормативного характеру: екологічне нормування, лімітування, стандартизація та сертифікація; 3) обмеження запобіжного характеру: дозвільна система й екологічне ліцензування, погодження, узгодження, екологічна експертиза й ОВНС; 4) обмеження обліково-інформативного характеру: реєстрація суб'єктів ЕНД і джерел екологічної небезпеки, екологічна статистика, екологічна паспортизація, екологічне декларування й екологічне маркування; 5) обмеження контрольно-наглядового характеру: екологічний моніторинг, контроль і аудит. Економічні заходи обмеження ЕНД охоплюють: екологічне податкове стимулювання (екологічні пільги у загальних законах з оподаткування), екологічне оподаткування (справляння екологічних податків) й екологічне страхування [11, с. 8-9]. Запропонована система заходів обмежувального характеру має важливе регулятивне значення.

Вказуючи на безсистемність екологічних вимог, закріплених на правовому рівні, Е. В. Новикова класифікує їх за такими критеріями: 1) рівень і характер актів законодавства - законодавчий, підзаконність республіканських нормативів, документи екологічного планування; 2) стадії господарської діяльності; 3) категорії «загальні екологічні вимоги» і «спеціальні екологічні вимоги», а також ті, що стосуються екологічної небезпечної тієї чи іншої господарської діяльності [12, с. 99, 100].

Система екологічних вимог, на думку А. К. Соколової, має такий вигляд: (1) екологічні вимоги (їх слід вважати загальними); (2) поресурсові – земельні, водні, флористичні тощо (вони є основними для певного природного об'єкта); серед кожного виду основних вимог є специфічні (спеціальні), про які може йти мова при користуванні, охороні й відтворенні певної категорії природного об'єкта [13, с. 129-130].

Загальні та безпосередні екологічні вимоги задекларовані в розділі XI Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», який присвячений заходам забезпечення екологічної безпеки. Основний принцип, який закладено в зміст норм даного розділу – це принцип попередження погіршення екологічної обстановки та виникнення небезпеки для здоров'я людей. Друга група загальних екологічних приписів, які визначають вимоги до природокористувачів, закріплена в розділах природноресурсових кодексів та законів під назвою «Охорона вод», «Охорона лісів», «Охорона надр». Як правило, вони звернені до суб'єктів господарювання, які не є безпосередніми користувачами природних ресурсів, а здійснюють виробничо-господарську діяльність, що може негативно вплинути на стан природних об'єктів та їх ресурсів [14, с. 80-81]. Природоохоронні норми, спрямовані на забезпечення екологічної безпеки, можуть бути застосовані до усіх видів господарської діяльності, пов'язаної із споживанням енергетичних і матеріальних ресурсів. При наявності загальних вимог в сфері охорони навколишнього природного середовища ставляться також деталізовані вимоги до розміщення, проектування, будівництва, реконструкції, введення в дію та експлуатації підприємств, споруд та інших об'єктів (ст.51-59 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»), які у свою

чергу конкретизується у відповідних нормативно-правових актах, розділах і статтях, які регулюють ті чи інші види еколого-небезпечної діяльності. Встановлено систему вимог до об'єктів енергетики, нафтогазодобувної промисловості, сільськогосподарського призначення, військових, оборонних об'єктів, зафіксовані й екологічні вимоги, яких слід дотримуватись при виробництві і експлуатації транспортних та інших пересувних засобів та установок, поводженні з хімічними речовинами та відходами тощо. Дещо спірною є позиція В. В. Круглова, який зазначає, що правове регулювання природоохоронної діяльності у промисловості повинно бути спрямоване на вирішення двох завдань: недопущення при господарському будівництві нових джерел забруднення, поступове обмеження і, нарешті, повну ліквідацію наявних джерел забруднення [15, с. 14]. Абсолютна ліквідація будь-яких негативних впливів на довкілля в принципі є неможливою. Вплив такого фактора як екологічні обмеження проявляється в додаткових витратах, втратах чи упущеній вигоді. Це призводить до погіршення економічних показників. В силу цього доцільно ставити питання про застосування особливих організаційних схем і механізмів управління економікою з метою досягнення розумного компромісу екологічних та економічних інтересів.

Важливо наголосити, що відповідно до ч. 3 ст. 51 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» проекти господарської та іншої діяльності повинні мати матеріали оцінки її впливу на навколишнє природне середовище і здоров'я людей. Постановою Кабінету Міністрів України від 28 серпня 2013 р. № 808 затверджено оновлений Перелік видів діяльності та об'єктів, що становлять підвищену екологічну небезпеку. Перелік був розроблений з метою наближення видів діяльності та об'єктів, що є об'єктами обов'язкової оцінки їх впливу на довкілля в Україні, до списку таких об'єктів за Директивою 2011/92/ЄС від 13 грудня 2011 року Європейського Парламенту та Ради про оцінку впливу окремих державних і приватних проектів на навколишнє середовище, а також забезпечення виконання положень вимог Організації Конвенції та Конвенції Еспо.

Наша правова система нараховує величезну кількість нормативних актів, які регулюють здійснення екологічно небезпечної діяльності, разом з тим, ці акти не поєднуються в цілісну систему, часто один одному суперечать, взаємонеузгоджуються, містять істотні прогалини, вони розроблені відповідно до різних концепцій регулювання екологічно небезпечної діяльності [11, с. 8]. Еколого-правові обмеження фіксуються та деталізуються в актах різної юридичної сили, різної галузевої приналежності, спеціальне законодавство про публічні екологічні обмеження є досить розгалуженим. Тобто на сьогодні склалась парадоксальна ситуація. Екологічні залежності і механізми значною мірою відомі, але вони «розкидані» по індивідуальних наукових течіях [16, с. 33], по різних галузях законодавства.

Висновки. Обмеження в екологічному праві визначаємо як специфічний галузевий імперативний механізм регулювання відносин у сфері забезпечення екологічної безпеки, що полягає в системному закріпленні імперативних положень екологічного права, а також у встановленні спеціальних правових режимів та механізмів їх застосування і реалізації.

Першочергове завдання полягає в систематизації та уніфікації існуючих екологічних вимог і заборон, а також в узагальненні досвіду їх практичного впровадження з метою досягнення екологічно-значимих цілей.

Норми, які фіксують екологічні вимоги і обмеження повинні бути скомпоновані і системно викладені в майбутньому кодифікованому акті екологічного законодавства, принаймні концептуальні засади та загальні сутнісні характеристики публічних екологічних вимог і обмежень повинні знайти своє відображення в Екологічному кодексі України, прийняття якого підтримують практично усі провідні вітчизняні науковці у сфері екологічного права.

Екологічні обмеження в основному забезпечуються екологічним нормуванням та екологічною стандартизацією. Це передбачає діяльність спеціально уповноважених органів, установ та організацій щодо розробки та встановлення системи (комплексу) обов'язкових норм, правил, вимог з охорони довкілля, використання природних ресурсів, а також забезпечення екологічної безпеки.

«Безпечність» довкілля в науковій літературі (А.С. Євстігнєєв) рекомендується сприймати умовно, нормативно визначивши, що безпечним є саме той стан довкілля, який відповідає попередньо нормативно опосередкованим кількісно-якісним критеріям [17, с.77], в якості яких виступають розглядувані у статті «екологічні обмеження та заборони».

Список використаних джерел

1. Купінець Л.Є. Екологічні імперативи сталого розвитку агропромислового комплексу. *Науковий вісник*. 2005. Вип. 15.6. С. 371-376.
2. Малько А. В. Стимулы и ограничения в праве. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Юристъ, 2004. 250 с.
3. Денисова А.М. Правові обмеження: поняття, види, функції. *Часопис Київського університету*. 2011. № 2. С. 51-55.
4. Анісімова Г.В. Деякі особливості кореляції екологічних природних прав та обов'язків. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2012. Випуск 13. № 1034. С. 269-273.
5. Васильева М. И. О методах, средствах и способах правового регулирования экологических отношений. *Экологическое право*. 2009. № 2/3. С. 56-67.
6. Дерев'янка Ю.М. Екологічні обмеження економічного зростання. *Екологічний менеджмент у загальній системі управління: збірник тез доповідей дев'ятої щорічної Всеукраїнської наукової конференції, 21-22 квітня 2009 року*. Суми: СумДУ, 2009. Ч.1. С. 77-78.
7. Moroz Galina. Legal Environmental Constraints: General Theoretical Aspect. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2018. 5(2). P. 122-129.
8. Гетьман А. П. Екологічна функція держави в сучасних глобалізаційних процесах. *Проблеми законності: зб. наук. праць*. 2015. Вип. 128. С. 145-153.
9. Моисеев Н.Н. Современный антропогенез и цивилизационные разломы. *Эколого-политологический анализ. Вопросы философии*. 1995. № 1. С. 3-30.
10. Столярчук Я.М. Глобальні асиметрії економічного розвитку. К.: КНЕУ, 2009. 302 с.
11. Боднар Л. О. Правові засади здійснення екологічно небезпечної діяльності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 15 с.
12. Новикова Е.В. Теоретические проблемы развития экологического законодательства в Республике Казахстан. М.: Юристъ, 1999. 200 с.
13. Соколова А. К. Особливість прав на об'єкти рослинного світу. *Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. Вип. 99. С. 125-132.*
14. Кобецька Н.Р. Дозвільне та договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2016. 424 с.
15. Круглов В. В. Законодательство Европейского Сообщества в сфере охраны окружающей среды в промышленности. *Экологическое право*. 2005. №2. С. 42-46.
16. Петлін В.М. Екологічний імператив сталого розвитку. *Екологічна безпека як основа сталого розвитку суспільства. Європейський досвід і перспективи: матеріали II Міжнародної*

науково-практичної конференції (Львів, 4-6 листопада). Львів, 2015. С.32-33.

17. Євстігнєєв А. С. Екологічна безпека спеціального природокористування в Україні у контексті сталого розвитку: теоретико-правові аспекти: монографія. Київ, 2018. 494 с.

References

1. Kupinets, L. Ye. (2005). Ekologichni imperatyvy stalogo rozvytku aghropromyslovogho kompleksu [Environmental Imperatives of Sustainable Development of Agro-industrial Complexes]. *Naukovyi visnyk*, vol. 15.6, 371-376. (in Ukrainian)
2. Malko, A. V. (2004). *Stimuly i ogranichenija v prave* [Incentives and Constraints in Law]. Moscow: Jurist. (in Russian)
3. Denysova, A. M. (2011). Pravovi obmezhenja: ponjattja, vydy, funkciji [Legal Constraints: Meaning, Types, Functions]. *Chasopys Kyivskoho universytetu*, 2, 51-55. (in Ukrainian)
4. Anisimova, A. V. (2012). Deiaki osoblyvosti koreliatsii ekolohichnykh pryrodnykh prav ta oboviazkiv [Certain Peculiarities of Correlation Between Environmental Rights and Obligations]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Serii «PRAVO»*, 13 (1034)), 269-273. (in Ukrainian)
5. Vasylieva, M. I. (2009). O metodah, sredstvah i sposobah pravovogo regulirovanija ekologicheskikh otnoshenij [On Methods, Ways, and Means of the Legal Regulation of Environmental Relations]. *Ekologicheskoe pravo*, 2/3, 56-67. (in Russian)
6. Derevianko, Yu. M. (2009). Ekolohichni obmezhenia ekonomichnoho zrostannia [Environmental Constraints on Economic Growth]. Abstracts of Paper. *Ekolohichniy menedzhment u zahalnyi systemi upravlinnia* (pp.77-78). Sumy: SumDU. (in Ukrainian)
7. Moroz, G. V. (2018). Legal Environmental Constraints: General Theoretical Aspect. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*, 5(2), 122-129. (in Ukrainian)
8. Getman, A. P. (2015). Ekolohichna funksiia derzhavy v suchasnykh hlobalizatsiinykh protsesakh [The Ecological Function of the State in the Current Globalization Processes]. *Problemy zakonnosti*, vol. 128, 145-153. (in Ukrainian)
9. Moiseev, N. N. (1995). Sovremennyy antropogenez i civilizatsionnye razlomy [Modern Anthropogenesis and Civilization Splits]. *Ekologo-politologicheskiiy analiz. Voprosy filosofii*, 1, 3-30. (in Russian)
10. Stoliarchuk, Ya. M. (2009). *Hlobalni asymetrii ekonomichnoho rozvytku* [Global Asymmetries of Economic Development]. K.: Kyiv National Economic University. (in Ukrainian)
11. Bodnar, L. O. (2002). *The Legal Basis of Environmentally Damaging Activity on Ukraine*: ext. abst. of the PhD thesis in law. Kyiv. (in Ukrainian)
12. Novikova, E. V. (1999). *Teoreticheskie problemy razvitija jekologicheskogo zakonodatel'stva v Respublike Kazahstan* [Theoretical Problems of the Development of Environmental Legislation in the Republic of Kazakhstan]. M: Yurist. (in Russian)
13. Sokolova, A. K. (2008). Osoblyvistj prav na ob'ekty roslynnogho svitu [The Peculiarities of the Rights to Objects of Flora]. *Problemy zakonnosti*, vol. 99, 125-132. (in Ukrainian)
14. Kobetska, N. R. (2016). *The Permissible and Contractual Regulation of Natural Resource Management in Ukraine*: post doctor thesis in law. Kyiv. (in Ukrainian)
15. Kruhlov, V. V. (2005). Zakonodatel'stvo Evropejskogo Soobshhestva v sfere ohrany okruzhajushhej sredi v promyshlennosti [European Legislation on Environmental Protection in Industry]. *Ekologicheskoe pravo*, 2, 42-46. (in Russian)

16. Petlin, V. M. (2015). Ekolohichniy imperatyv staloho rozvytku [The Ecological Imperative of Sustainable Development]. *Ekolohichna bezpeka yak osnova staloho rozvytku suspilstva. Yevropeyskyi dosvid i perspektyvy: materialy II Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp.32-33) Lviv. (in Ukrainian)

17. Yevstihneiev, A. S. (2018). *Ekolohichna bezpeka spetsialnoho pryrodokorystuvannia v Ukraini u konteksti staloho rozvytku: teoretyko-pravovi aspekty* [Environmental Safety of Special Nature Management in Ukraine in the Context of Sustainable Development: Theoretical and Legal Aspects]. Kyiv. (in Ukrainian)

Надійшла до редакції 02 грудня 2019 р.

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО.
КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА ТА
СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.131.5

DOI: 10.33098/2078-6670.2019.8.20.151-159

ПОВНОВАЖЕННЯ АДВОКАТА, ЩОДО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКАЗІВ В СУДІ
АПЕЛЯЦІЙНОЇ ІНСТАНЦІЇ

Острогляд Олександр Васильович,

кандидат юридичних наук, доцент,

вул. Шевченка 53, корп.6, смт. Богородчани, Івано-Франківська обл., 77701,

e-mail: ostrohlyad@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0003-3075>

Мета. Метою роботи є розглянути проблемні аспекти участі адвоката в дослідженні доказів в суді апеляційної інстанції, щодо порядку дослідження, можливостей подачі нових доказів, участі в експертній діяльності тощо. Визначити методичні особливості діяльності адвоката в доказовій діяльності, що обумовлені цією стадією кримінального процесу. **Методика.** Методика включає комплексний аналіз та узагальнення наявного науково-теоретичного матеріалу та формулювання відповідних висновків та рекомендацій. Під час дослідження використовувались наступні методи наукового пізнання: термінологічний, логіко-семантичний, системно-структурний, логіконормативний, порівняльний. **Результати:** в процесі проведеного дослідження визначено, що дослідження доказів в суді апеляційної інстанції має особливості в порівнянні з судом першої інстанції. На основі порівняльного дослідження визначено, що такі особливості зумовлені наявною апеляційною скаргою, що обмежує коло обставин, що досліджуються, а також тим, як сторона впливає тактично на процес дослідження доказів. **Наукова новизна.** В процесі дослідження встановлено, що тактика дослідження доказів в суді апеляційної інстанції залежить від того, хто є ініціатором початку провадження. Особливості ж проведення окремих судових дій залежать від тих меж, які встановлені апеляційною скаргою. **Практична значимість.** Результати дослідження можуть бути використані в правозастосовчій практиці норм Кримінального процесуального кодексу, щодо діяльності захисника при перегляді судових рішень апеляційним судом.

Ключові слова: адвокат, захист, суд, апеляційний суд, апеляційна інстанція, докази, процес доказування.

Oleksandr Ostrohliad

PhD in Law, Associate Professor

53/6 Shevchenko Street, Bohorodchany, Ivano-Frankivsk region, 77701, Ukraine

e-mail: ostrohlyad@gmail.com

THE POWER OF COUNSEL TO INVESTIGATE EVIDENCE IN THE COURT OF APPEAL

Purpose. The purpose of the paper is to consider the problematic aspects of the lawyer's participation in the study of evidence in the court of appeal, as to the procedure for the investigation, the possibility of presenting new evidence, participation in expert activities, etc. Determine the methodological features of the lawyer's activity in the evidentiary activity, which are conditioned by this stage of the criminal process. **The methodology.** The methodology involves a comprehensive analysis and generalization of available scientific and theoretical material and the formulation of relevant conclusions and recommendations. During the research, the following **methods** of scientific knowledge were used: terminological, logical-semantic, system-structural, logical-normative, comparative. **Results** in the course of the research it was determined that the examination of the evidence in the court of appeal has peculiarities in comparison with the court of first instance. Based on a comparative study, it is determined that such features are conditioned by an existing appeal, which limits the range of circumstances under investigation, as well as how the party tactically influences the process of investigating evidence. **Originality.** In the course of the investigation it was established that the tactics of investigating evidence in the court of appeal depend on who initiated the commencement of the proceedings. The peculiarities of individual court actions depend on the limits set by the appeal. **Practical significance.** The results of the study can be used in the law enforcement practice of the rules of the Criminal Procedure Code, regarding the activity of a defense counsel in reviewing court decisions by an appellate court.

Key words: lawyer, defense, court, court of appeals, court of appeal, evidence, evidence process.

Постановка проблеми. У відповідності до статті 2 Протоколу №7 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, щоб Кожен, кого суд визнав винним у вчиненні кримінального правопорушення, має право на перегляд судом вищої інстанції факту визнання його винним або винесеного йому вироку. Такий перегляд дозволяє мінімізувати можливість судових помилок.

Положення міжнародних нормативних документів знаходять своє відображення в національному законодавстві. Так, відповідно до статті 2 Кримінального процесуального кодексу України (далі за текстом – КПК) – «Завданнями кримінального провадження є захист особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування і судового розгляду з тим, щоб кожний, хто вчинив кримінальне правопорушення, був притягнутий до відповідальності в міру своєї вини, жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений, жодна особа не була піддана необґрунтованому процесуальному примусу і щоб до кожного учасника кримінального провадження була застосована належна правова процедура».

Досягнення зазначених завдань передбачає винесення законного, обґрунтованого та справедливого вироку. Для цього всі інститути кримінального процесу повинні будуватися таким чином, щоб створити найбільш надійні гарантії встановлення забезпечення прав людини.

Саме в цьому аспекті, дуже важливим є провадження в суді апеляційної інстанції. Згідно КПК, суд апеляційної інстанції – відповідний апеляційний суд, в межах територіальної юрисдикції якого знаходиться суд першої інстанції, що ухвалив оскаржуване судові рішення. Важливість цього процесуального інституту підкреслюється тим, що кожного року в апеляційному порядку закривається біля 50 проваджень у зв'язку з відсутністю події чи складу злочину.

Проте забезпечити ефективність апеляційного оскарження можна лише за умов дієвого і професійного захисту, який зможе протистояти обвинуваченню і сприятиме реальному впровадженню в життя принципу змагальності сторін у всіх стадіях кримінального процесу. В цьому аспекті особливого значення набуває участь захисника в процесі доказування, у всіх його складових, що обумовлені особливістю цієї стадії кримінального провадження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Окремі моменти доказової діяльності в суді апеляційної інстанції досліджували Адамайтіс М., Бахін В., Гинзбург Г., Головков В., Гофштейн М., Кореневський Ю., Попелюшко В., Разинкіна А., Шевченко Т. та ін. Проте в своїх працях вони зачіпали лише окремі аспекти чи доказування чи особливостей провадження в апеляційному суді, а також з об'єктивних причин не могли враховувати положень Кримінального процесуального кодексу України 2012 року.

Постановка завдання. КПК України передбачає, що апеляційний розгляд здійснюється згідно з правилами судового розгляду в суді першої інстанції з урахуванням особливостей, передбачених главою 31 «Провадження в суді апеляційної інстанції». Саме особливості апеляційного розгляду в аспекті дослідження доказів захисником в межах апеляційної скарги і є завданням цієї статті.

Виклад основного матеріалу дослідження. Судове провадження з перегляду судових рішень має особливості, що залежать від стадії кримінального провадження. Апеляційне провадження, на відміну від касаційного, характеризується тим, що при необхідності можливим є проведення судового слідства, де досліджуються докази, як і в суді першої інстанції, але з тим обмеженням, що проводиться дослідження тільки тієї частини вироку, законність і обґрунтованість якої оспорується в апеляції (ст. 404 КПК «Суд апеляційної інстанції переглядає судові рішення суду першої інстанції в межах апеляційної скарги»).

Судове слідство в суді апеляційної інстанції так само, як і в суді першої інстанції, здійснюється на основі принципу змагальності сторін. Але і цей завершальний етап судового слідства - дослідження доказів - за своїм порядком відрізняється від порядку, передбаченого для судового слідства в суді першої інстанції.

Тут зовсім не обов'язково починати дослідження доказів з надання такої можливості в першочерговому порядку, державному обвинувачу, як вважають деякі судді. Свою думку вони пояснюють так: першопричиною як суду першої, так і апеляційної інстанції є обвинувачення, висунуте державним або приватним обвинувачем, тому вони мають право першими подавати свої докази, причому послідовність повинна визначатися ними самими з відома головуєчого. Тим самим вони виявляють нерозуміння підстав і предмету апеляційного розгляду кримінальної справи [4, с. 53].

Вважається, що більш праві судді, які встановлюють подання доказів сторонами і участь в їх дослідженні в тій же послідовності, як це відбувалося на попередніх етапах судового слідства. Першою повинна мати можливість подання і дослідження доказів сторона, що подала скаргу або принесла подання, незалежно від виду вироку, що переглядається [12, с. 620]. Саме ця сторона є, в даному випадку, «нападаючою», оскільки вона ініціювала апеляційне провадження. Інша ж сторона виступає в ролі тієї, що «обороняється», захищається (в широкому значенні цього слова), а не в розумінні процесуальної функції захисту. Такою стороною може бути і державний

обвинувач, що захищає обвинувальний вирок, на постановленні якого він наполягав в суді першої інстанції.

Це положення підкріплює і КПК, а саме в статті 405 передбачено, що для висловлення доводів, а також у судових дебатах першій надається слово особі, яка подала апеляційну скаргу. Якщо апеляційні скарги подали обидві сторони кримінального провадження, першим висловлює доводи обвинувачений. Після цього слово надається іншим учасникам судового провадження.

Судове слідство проводиться в тих випадках, коли для перевірки вироку суду першої інстанції необхідно виконати певні судові дії, дослідити докази у справі.

Клопотання, подача нових доказів та інші питання підготовки до апеляційного розгляду вирішуються суддею-доповідачем протягом десяти днів після відкриття апеляційного провадження за скаргою на вирок або ухвалу суду першої інстанції.

Адвокат-захисник висловлює свою думку про порядок дослідження доказів. Краще спочатку досліджувати докази обвинувачення, а потім подавати свої докази - останні перекривають перші та, як правило, краще запам'ятовуються [10, с. 235].

В апеляційному розгляді судове слідство поєднує загальні правила провадження в цій частині судового засідання з урахуванням призначення провадження в другій, перевірочній судовій стадії. Суд апеляційної інстанції під час судового слідства зайнятий не стільки встановленням фактичних обставин справи, скільки перевіркою правильності їх встановлення місцевим судом, правильності застосування ним норм матеріального права і дотримання при цьому норм кримінально-процесуального права, а також обґрунтованості і справедливості призначеного покарання [4, с. 47].

У судовому слідстві апеляційний суд зобов'язаний, за клопотанням учасників судового провадження, повторно дослідити обставини, встановлені під час кримінального провадження, за умови, що вони досліджені судом першої інстанції не повністю або з порушеннями, та може дослідити докази, які не досліджувалися судом першої інстанції, виключно якщо про дослідження таких доказів учасники судового провадження заявляли клопотання під час розгляду в суді першої інстанції або якщо вони стали відомі після ухвалення судового рішення, що оскаржується.

Захисник у кримінальному процесі має право на стадії судового слідства ставити питання перед експертами, брати участь у всіх судових діях, подавати суду докази, заявляти клопотання.

Особливості дослідження обставин справи в апеляційній інстанції визначають положення КПК України, які адвокат-захисник повинен враховувати при здійсненні захисту:

а) судовий розгляд розпочинається з того, що суддя-доповідач у необхідному обсязі доповідає зміст оскарженого судового рішення, доводи учасників судового провадження, викладені в апеляційних скаргах та запереченнях, і з'ясовує, чи підтримують свої апеляційні скарги особи, які їх подали. Це дозволяє зразу ж намітити, що саме, з погляду захисту, необхідно з'ясувати, дослідити в засіданні суду апеляційної інстанції, і, разом з тим, відкинути те, що встановлене безперечно, не викликає сумнівів і ніким не оспорується, що тільки без потреби захарашуватиме, ускладнюватиме розгляд справи;

б) після цього заслуховуються доводи сторони, що подала скаргу і заперечення іншої сторони. Незалежно від того, чи виступає захисник з обґрунтуванням скарги або із запереченнями, він повинен навести (не повторюючи, зрозуміло, всього викладеного в скарзі або в письмовому запереченні) основні доводи, а також докази, що підтверджують його позицію, які він вважає за необхідне досліджувати в судовому засіданні;

В основі судового слідства лежить допит. Саме шляхом допиту перевіряються докази, встановлюються нові факти. Разом із тим, допит - найбільш важлива частина судового слідства. Він потребує від адвоката-захисника вміння, зібраності, наполегливості.

Важливим правилом допиту є його послідовність. У послідовному допиті немає місця

зайвим, випадковим питанням, кожне питання підпорядковане певній меті. У непослідовному допиті, навпаки, головна думка захисту може загубитись, і суду інколи важко зрозуміти, що саме за рахунок допиту адвокат-захисник хоче встановити [1, с. 20];

в) захисник має право клопотати про виклик нових свідків, проведення судової експертизи, про витребування речових доказів і документів, в дослідженні яких було відмовлено судом першої інстанції [5, с. 147].

Не треба забувати, що питання про виклик в засідання суду апеляційної інстанції свідків та інших осіб повинно вирішуватись в ухвалі судді. Щоб суддя міг своєчасно ухвалити таке рішення, клопотання про виклик свідків і експертів, як і про витребування інших доказів, повинно міститися в скарзі або запереченні захисника чи додаватися до цих документів;

Особливе значення в тактиці здійснення захисту в суді має питання про те, з кого чи з чого починати дослідження матеріалів справи. Черговість дослідження доказів визначається стороною, що подає докази в справі. Тому захисник, вибудувавши захист у суді, повинен глибоко продумати це питання і подати суду такі докази і в такій послідовності, щоб вони підтверджували обрану лінію захисту.

У процесі судового слідства захисник повинен, з одного боку, брати активну участь у дослідженні зібраних у справі доказів: допитах свідків, потерпілого, підсудного, в оглядах місцевості, документів, речових доказів, при призначенні і проведенні судової експертизи, а з другого боку - подавати суду нові докази на користь свого підзахисного.

На практиці з тактичних міркувань адвокати-захисники нерідко «притримують» докази до судового слідства. Не дивлячись на неоднозначну оцінку цього явища юристами, слід мати на увазі, що подання доказів є правом, а не обов'язком адвоката-захисника, але обов'язком органів слідства. Недоліками доказової бази є недолік слідства з їх збирання, належної процесуальної фіксації та перевірки на наявність вимог достовірності і допустимості [10, с. 233].

З метою перевірки доказів і дослідження на їх основі обставин справи в суді апеляційної інстанції проводяться будь-які слідчі дії, передбачені КПК України. Таким чином, безпосередньо сприймаються відомості про обставини кримінального провадження, суддя і сторони одержують особисте враження про підсудного, потерпілого та інших учасників процесу [9, с. 126].

Захисник повинен наполягати на виклику експерта в суд, навіть якщо експертиза проводилася на досудовому слідстві і висновок сприятливий для підсудного, - для підтвердження цих обставин. Висновок експерта, що підтверджує винність, але викликає сумнів в його достовірності, також потребує судової перевірки (захиснику слід проконсультуватися з фахівцями з приводу висновку).

Необхідно зазначити, що заперечення вини підсудним не дозволяє захиснику ставити питання про перекваліфікацію, пом'якшуючі обставини і міру покарання, бо це було б непрямим визнанням вини.

Адвокату-захиснику не слід схилити підсудного до заперечення вини, якщо підсудний хоче визнати свою вину (адвокат повинен роз'яснити наслідки цього) і розкаятися в скоєному, але він не повинен наполягати на визнанні вини, якщо підсудний її заперечує.

В апеляційному суді допит підсудного, свідків, експерта має свої особливості. Це пояснюється тим, що судове слідство провадиться в обмеженому обсязі, який залежить від тієї частини вироку, законність і обґрунтованість якої оспорується в апеляції. Допит підсудного, свідків, експерта, огляд речових доказів і документів в апеляційному суді має відповідати тому обсягу, що був заявлений в апеляції. Це дозволить не проводити дій, які вже були виконані судом першої інстанції і не викликають спірних питань [11, с. 278].

Згідно зі ст. 351 КПК України під час судового слідства в суді першої інстанції має

провадитися допит підсудного, який починається з пропозиції головуєчого дати в справі показання. Оскільки, як уже зазначалося, судове слідство в апеляційній інстанції провадиться лише щодо тієї частини вироку, що оспорується, то, мабуть, було б доцільним визначити, що під час судового слідства в апеляційній інстанції провадиться не допит засудженого, а заслуховуються його пояснення з приводу обставин, що оспоруються в апеляціях. Тому немає потреби заслуховувати показання підсудного з приводу всіх обставин справи, якщо оспорується, наприклад, тільки міра покарання. Свідків, потерпілих, експертів та інших осіб суд апеляційної інстанції має допитати, якщо вони не були допитані в суді першої інстанції або їх допит проведений неповно. Бувають випадки, коли названі особи допитані і під час досудового слідства і в суді першої інстанції, а протоколи допитів не викликають питань з погляду законності, одержання доказів і повноти дослідження обставин справи, але суд апеляційної інстанції не погоджується з оцінкою цих доказів і зробленими на її підставі висновками. Тому не варто в такому разі провадити повторний допит цих осіб замість того, щоб дати їх показанням правильну оцінку.

Аналогічно має вирішуватися питання і щодо інших, наявних у справі, доказів, тобто суд апеляційної інстанції повинен дослідити ті з них, посилання на які необхідні для обґрунтування судового рішення.

Хоча основну масу свідків, що викликаються в суд, складають особи, показаннями яких доказується висунуте проти підсудного обвинувачення, їх допит часто допомагає захисту встановити важливі для підсудного пом'якшуючі обставини, інколи зовсім спростувати обвинувачення [3, с. 17]. Допит свідків у судовому засіданні нерідко дозволяє скласти нове уявлення про подію злочину і роль підсудного в його скоєнні.

При допиті свідків захисник користується рівними правами з іншими учасниками судового розгляду. Він вправі ставити свідкові запитання, спрямовані на доповнення і уточнення показань, питання контрольного характеру, що мають на меті з'ясування достовірності показань свідка, питання, що нагадують події, факти. Єдине обмеження в цьому, яке вказане в законі, - заборона задавати навідні запитання.

Адвокату-захиснику слід при побаченні з підзахисним заздалегідь погоджувати питання, які задасть захисник, і відповіді, які подасть підсудний. Допустиме узгодження питань, які будуть задані адвокатом-захисником потерпілому, свідкам, експертам [10, с. 236].

Отже, в розпорядженні захисника при допиті в суді знаходиться великий арсенал засобів, використання яких може привести до встановлення сприятливих чи заперечення несприятливих для підсудного даних.

Захисник першим допитує свідків, викликаних за його клопотанням або за клопотанням підсудного, а потім вже інших.

Допит свідка - одна з найбільш складних процесуальних дій. Складність її визначається, по-перше, тим, що свідок, який стає носієм суттєвих для справи даних, як правило, випадково, і несе відповідальність за свої показання. Це, змушує його з обережністю відноситися до даних, що він повідомляє. Дана на досудовому слідстві підписка про відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань тримає його часто в рамках вже даних ним раніше показань, хоча питання, що задані йому в суді, направлені зовсім не на зміну показань, а лише на їх уточнення чи розширення. По-друге, односторонній характер діяльності захисника зобов'язує його утримуватися від будь-якого роду дій, що могли б обтяжити положення підзахисного. Запитуючи свідка, захисник повинен передбачити, якого роду відповідь він може отримати. Якщо можлива несприятлива відповідь, питання непотрібно задавати (або підстрахуватися). Нарешті, по-третє, адвокат-захисник проводить допит в умовах складної і швидко змінної ситуації, що зобов'язує його негайно приймати рішення.

Використання адвокатом-захисником права допитувати свідка повинно бути підпорядковане завданням і меті захисту в конкретному випадку, що визначається наступними умовами: фабулою справи, конструкцією і правовою природою обвинувачення, позицією підсудного, характером показань свідків та інших, зібраних у справі доказів, ситуацією, що склалася при дослідженні цих доказів у суді.

Тому допиту свідків захисником повинна передувати копітка підготовча робота як до початку, так і в ході самого судового слідства. Адвокат-захисник в процесі обговорення плану дій може отримати від свого підзахисного важливі дані про особу свідка, його відношення до справи і до підсудного, про можливі причини неточностей, помилок, спотворення дійсності в його показаннях. Маючи такі дані, захисник часто може не тільки вести глибокий і змістовний допит свідка, але й отримати перевагу над обвинувачем, якому ці дані невідомі. Питання полягає лише в тому, як із найбільшою користю для справи використати інформацію, отриману до початку допиту з матеріалів справи і спілкування з підсудним.

Для захисника має важливе значення участь в доказовому процесі. Згідно з Конституцією України, обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь (ст. 62 Конституції України). Це дає підставу вважати, що недоведена винність рівносильна доведеним невинності, і при невизначеності, яка об'єктивно непереборна, захисник повинен наполягати на закритті провадження або на виправданні [10, с. 238].

Особливо слід звернути увагу на допит захисником потерпілого, в якому адвокату-захиснику слід проявити такт, делікатність і розуміння порушення прав і відчутності шкоди потерпілого. З цією метою слід вивчити особу потерпілого, його поведінку під час злочину і після його вчинення, характер його відносин з підсудним, оскільки перераховане часто дає можливість адвокату-захиснику ставити питання про істотну зміну об'єму обвинувачення, про перекваліфікацію або навіть про закриття справи чи про звільнення від покарання.

Подаючи докази, захисник повинен висувати їх з такого розрахунку, щоб найсильніші докази йшли після слабких, ближче до кінця, щоб вони не пропадали в загальній масі доказів і слів. Головний обов'язок захисту - доводити свої положення і послаблювати аргументи обвинувачення [10, с. 240].

Найвагоміші докази слід подавати порізно і спиратися на кожний з них окремо.

Згідно статті 363 КПК після з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами головуєчий у судовому засіданні з'ясовує в учасників судового провадження, чи бажають вони доповнити судовий розгляд і чим саме. У цей момент суду повинні бути подані всі докази, якими володіє захист.

У випадках заявлення клопотань (вони можуть стосуватися додаткового допиту свідків чи провадження інших процесуальних дій, які вже проводилися в ході апеляційного розгляду, та ін.) суд їх обговорює і вирішує. Важливість цієї частини апеляційного розгляду полягає в тому, що сторони, проаналізувавши і оцінивши вже досліджені в ході апеляційного перегляду докази, мають можливість знову повернутися до судового слідства. Це є свого роду додатковою гарантією реалізації сторонами права на активну участь в доказуванні своїх доводів, викладених в апеляційній скарзі [2, с. 171]. Після вирішення клопотань і виконання додаткових дій головуєчий оголошує судові слідство закінченим. Після оголошення про закінчення судового слідства апеляційний суд вже не вправі витребувати, приймати і досліджувати докази, крім випадків відновлення судового слідства.

Якщо під час судових дебатів виникне потреба подати нові докази, суд відновлює з'ясування обставин, встановлених під час кримінального провадження, та перевірки їх доказами.

Після закінчення судового слідства апеляційний суд переходить до судових дебатов [11, с. 279]. Після цього процес дослідження доказів припиняється, в судових дебатах дається оцінка дослідженим доказам.

Висновки. Підсумовуючи викладене, можна зробити ряд наступних висновків та узагальнень:

Апеляційне оскарження є дієвим механізмом уникнення судової помилки.

Це можливо лише за умови дієвої і активної участі сторони захисту в процесі доказування.

Особливості участі захисника в провадженні в суді апеляційної інстанції обумовлені межами апеляційного розгляду, що визначені апеляційною скаргою, а також тим можливим арсеналом тактичних засобів і методичних рекомендацій, які він може застосувати.

Захиснику завжди слід враховувати ті особливості, які відрізняють судових розгляд в апеляційному суді від розгляду в суді першої інстанції, а також те, що він завжди виходить від узгодженої з підзахисним позиції.

Список використаних джерел

1. Гинзбург Г. Методика защиты в судебном следствии. *Советская юстиция*. 1964. № 5. С. 20-22.
2. Головкин В. Л. Апелляционное производство по уголовным делам в Российской Федерации [Электронный ресурс]: Проблемы и пути решения: дис... канд. юрид. наук: 12.00.09. М.: РГБ. 2005.
3. Гофштейн М. Допрос свидетелей защитой в судебном заседании. *Советская юстиция*. 1981. № 5. С. 17-19.
4. Динер А. А., Мартыняхин Л. Ф., Сенин Н. Н. Апелляционное производство в российском уголовном процессе: науч. практ. пособие. М.: Юрист, 2003. 112 с.
5. Кореневский Ю. В., Падва Г. П. Участие защитника в доказывании по новому уголовно-процессуальному законодательству: Практик. пособие. М.: Юрист, 2004. 159 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України з постатейним коментарем, висновками Верховного Суду України / упоряд. С.Г. Туманов. Харків: Право, 2019. 696 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: постатейна систематизація окремих правових позицій Верховного Суду / наук. ред.: І.В.Гловюк, М.І. Пашковський, Д.В. Пономаренко; (уклад.: О.Є. Блащук, І.В.Гловюк, В.П. Кедик, М.І. Пашковський, Д.В. Пономаренко, О.С. Троян). Одеса, 2019. 960 с.
8. Попелюшко В. О. Функція захисту в кримінальному судочинстві України: правові, теоретичні та прикладні проблеми: монографія. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2009. 634 с.
9. Разинкина А. Н. Апелляция в уголовном производстве. М.: Издательство «Юрлитинформ», 2004. 160 с.
10. Стешенко Л. А., Шамба Т. М. Адвокатура в Российской Федерации: учебник для вузов. М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА-ИНФРА.М), 2001. 544 с.
11. Судова реформа в Україні: проблеми і перспективи: Матеріали наук, практ. конф., 18-19 квітня 2002 р., м. Харків / [Ред. кол.: Сташис В. В. (Голов, ред.) та ін.]. К; Х.: Юрінком Інтер, 2002. 288 с.
12. Уголовный процесс: учебник для студентов юридических вузов и факультетов / [Под общ. ред. В. М. Лебедева]. М.: Издательско-торговая корпорация «Дашков и К°», 2003. 776 с.

References

1. Ginzburg, G. (1964). Metodika zashchity v sudebnom sledstvii [Methods of defense in a judicial investigation]. *Sovetskaya yustitsiya*, 5, 20-22. (in Russian)
2. Holovkov, V. L. (2005). Criminal Appeals in the Russian Federation: PhD diss. M.: RHB. (in Russian)
3. Gofshteyn, M. (1981). Dopros svideteley zashchitoy v sudebnom zasedanii [Interrogation of witnesses by the defense at the hearing]. *Sovetskaya yustitsiya*, 5, 17-19. (in Russian)
4. Diner, A. A., Martynyakhin, L. F., Senin, N. N. (2003). *Apellyatsionnoe proizvodstvo v rossiyskom ugolovnom protsesse* [Appeal proceedings in the Russian criminal trial]. M.: Yurist. (in Russian)
5. Korenevskiy, Yu. V., Padva, G. P. (2004). *Uchastie zashchitnika v dokazyvanii po novomu ugolovno-protsesualnomu zakonodatelstvu* [The participation of counsel in the evidence under the new criminal procedural law]. M.: Yurist. (in Russian)
6. Tumanov, S. H. (Comps.). (2019). *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy z postateinym komentarem, vysnovkamy Verkhovnoho Sudu Ukrainy* [The Criminal Procedure Code of Ukraine with an itemized commentary, the findings of the Supreme Court of Ukraine]. Kharkiv: Pravo. (in Ukrainian)
7. Hloviuk, I. V., Pashkovskiy, M. I., Ponomarenko, D. V. (Ed.). (2019). *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: postateina systematyzatsiia okremykh pravovykh pozytsii Verkhovnoho Sudu* [The Criminal Procedure Code of Ukraine: systematic systematization of certain legal positions of the Supreme Court]. Odesa. (in Ukrainian)
8. Popeliushko, V. O. (2009). *Funktsiia zakhystu v kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy: pravovi, teoretychni ta prykladni problemy* [Function of defense in criminal proceedings in Ukraine: legal, theoretical and applied problems]. Ostroh: Vydavnytstvo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademii». (in Ukrainian)
9. Razinkina, A. N. (2004). *Apellyatsiya v ugolovnom proizvodstve* [Appeal in criminal proceedings]. M.: Izdatelstvo «Yurlitinform». (in Russian)
10. Steshenko, L. A., Shamba, T. M. (2001). *Advokatura v Rossiyskoy Federatsii* [Advocacy in the Russian Federation]. M.: Izdatelstvo NORMA (Izdatelskaya gruppa NORMA-INFRA.M). (in Russian)
11. Stashys, V. V. (Ed.). (2002). *Sudova reforma v Ukraini: problemy i perspektyvy: Materialy nauk, prakt. konf., (18-19 kvitnia 2002 r., m. Kharkiv)*. K; X.: Yurinkom Inter. (in Ukrainian)
12. Lebedev, V. M. (Ed.). (2003). *Ugolovnyy protsess* [Criminal process]. M.: Izdatelsko-torgovaya korporatsiya «Dashkov i K°». (in Russian)

Надійшла до редакції 16 жовтня 2019 р.

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

**Науково-інформаційний вісник Університету Короля Данила: Журнал.
Серія Право – Івано-Франківськ: Редакційно-видавничий відділ Івано-
Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2019. –
Вип. 8 (20). – 161 с.**

Головний редактор – **А. І. Луцький**
Відповідальні редактори – **С. О. Короєд**
М. І. Луцький

Відповідальна за випуск – **Л. Б. Федик**
Дизайн – **І. В. Гребенюк**
Комп'ютерна верстка – **І. Г. Петрів**
Коректор – **І. В. Данилюк**

Підписано до друку 27.12.2019 р.
Формат 60x84 1/8. Папір офсетний. Віддруковано на ризографі
Ум. друк. арк. 18. Тираж 150. Зам. № 57

Редакційно-видавничий відділ
ПВНЗ Університету Короля Данила

76018, м. Івано-Франківськ, вул. Є. Коновальця, 35
Тел.: (0342) 77-18-45
E-mail: redakcijaifup@gmail.com
Сторінка в Інтернеті: <http://visnyk.iful.edu.ua/>